با خەییام باش بناسین

جەلال زەنگابادی

با

خەییام

باش بناسین

پاچڤەی:

حەمەکەریم عارف

ناوی کتێب: با خەییام باش بناسین
نووسینی: جەلال زەنگابادی
وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف
نەخشەسازی ناوەڕۆك: ڕێدار جەعفەر و محەمەمد فەیصەل زەنگنە
نەخشەسازی بەرگ: ئامانج ئەمین
چاپ: چاپخانەی موکریانی (هەولێر)
چاپی یەکەم ٢٠١٣

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپاردنی (٨٤٣) ساڵی (٢٠١٢)ی پێدراوە

پێشکەش

بەم وێژەڤان و رۆشنبیرە میهرەبان و هێژایانە:

د. محەمەد نووری عارف

خوسرەو جاف

محەمەد سەعید جاف

نەوزەت دهۆکی

(ج.ن)

هووم

" قـيـلَ إنّ الإلـــهَ ذو ولــــدٍ
قيلَ إنّ الــرســولَ قَدْ كـهنا
مـانـجى اللهُ والـرّسـولُ معـــاً
مِنْ لسانِ الورى فكيفَ أنـــا؟!"

وتيان خوا كوڕى هەيە،

وتيان پێغەمبەر جادووبازيكردووە

جا خواو پێغەمبەر پێكەوە

لە زمانى خەڵك رزگاريان نەبووە

ئەدى منى بەندە چۆن رزگاربێ لەم و لەوە؟!

وەربەرە

پێشــەکی و پاشــەکی زۆر سوپاســی وێــژەڤان و پاچــڤەوانی پایــە بــەرزو کوردپەروەر حەمە کەریم عارف دەکەم و، پڕ بەدڵ دوعای تەمەن درێژیی بە پڕ بەرهــەمی و ســەرفرازی بۆدەکــەم ، کــە پاچڤەی ئــەم پەڕتوکــەی گرتــە ئەســتۆی خۆی و بە ئەوپەڕی وردییەوە وەریگێڕایە سەر زمانی کوردی شیرینمان.

ئـەم پەڕتوکە لە بناغەدا بەشێکە لـە پـەڕتوکی (دیوان عمر الخیّام ، دراسـە و ترجمە منپومە) کە لە ساڵی ٢٠١٠ لە (منشورات الجمل- لوبنان) پەخشبۆتەوە، بـەڵام گـەلێك زیـادو دەسـکاری و پوختـە کـراوەو، سـەرناڤەکەی لـە سـەرناڤی پـەڕتوکی (کـوردو خـەیام نەناسـین)ی خوسـرەو جافـەوە - وێـژەڤانی گـەورەو پێشەنگی خەییامناسیی لە زمانی کوردیدا - هەڵێنجراوە.

ئـەوەی شـایەنی باسـە، چ بـەیتێك یـا پارچـە هۆزانێك یـان چـوارینەیەك لـەم پەڕتوکـەدا هەیـە بـەخۆم پاچـڤەمکردووەو، بـە خۆشـم پیتچـن و هەڵەبـڕاری پەڕتوکەکـەم کـردووەو، گـەلێك پـەیڤی دەڤـۆکی کـوردیم بـەکارهێناوە. سـەربای ئـەوەش بـە پێویسـتم زانـی چارەیەك بدۆزمـەوە بۆ ئـەو پیتانـە کـە لـە ئـەلیفبای کوردیدا نین، بۆ زانینی ئەسڵیان و کرککردنی راست و وردیان، بەم شێوەیە:

(سٚ = پ/ ڗ = ژ/ تٟ = گ/ ڕ = چ ، ڨ)

بەداخەوە، کە لە دەیان جۆری فۆنتی کوردی یـەك جۆرە فۆنتی پوختـەمان نیە، بۆ نموونە لە هەموویانا ئـەم فاریزەیـە(") نیـە، کـە رۆڵـی لـە خاڵبەنـدیدا زۆر گرنگـە، بـۆ روونکردنـەوەی پەیوەنـدی دوو رسـتە یـان دوو دەسـتەواژە، کـە پەیوەنـدی (هـۆ)و(ئـەنجام) لـە نێوانیانـەو، پـیتی (ڨ) ی کۆتـایی پـەیڤێن وەك پەیڤی (مرۆڨ) کلکبڕاوە!

هەڵبەتــە دیــاریکردنی مێــژووی لــەدایکبوون و مردنــی هــەموو ئەوانــەی ناوەکانیان دێنە ئاراوە زۆر گرنگە، بۆیەش ئەوپەڕی بایەخم پێـی داوە، جا ئـەو

مێژووویانەی کە بەم جۆرە تۆمارکراون: (؟...) واتـە: دەوروبـەری ئـەو ژمارەیـەو، مەزەندەئامێزە/ (؟!) واتە: مێژووی لەدایکبوون ومردنی نادیارە/ (ل:): مێژووی لەدایکبوونە/ (م:): مێژووی مردنە.

لـە کۆتاییـدا ئێـژم ، نامـەوێ لێـرە ئامـاژە بـۆ ئـەو کفشـە نوێیانـەم لـە بیـاڤی خەییاملۆجیـدا بکـەم، هەڵبـەتـە ئـەو وێـژەڤان و رۆشـنهزرە کوردانـەی ئاگـاداری وێـژەی فارسـین، نـەمازە لـە بـواری خەییامناسـیداو، خـودانێن ویـژدانن، بـاش دەزانـن کـە ئـەم پەرتوکـە ناچـێتە نێـو بازنـەی "کـاڵای خۆمانـەو بۆمـان ناردیانەتەوە"، بگرە هەژی پاچڤەشە بۆ زمانی فارسی.

لـە کۆتاییـدا تکـای سـەرەکیم ئەوەیـە، کـە پـێش داوای لێبـووردن و بەخشـین سەبارەت بە هەڵەکانم، دگەڵ ئەوپەڕی سوپاسدا، داوا لە رەخنەگرانی ویژداندار دەکـەم، هەڵـەکانم بـۆ راسـتکەنەوە، چـونکە هـەر هەڵەیـەك دەبێتـە هـۆی زاوزوی چەندین هەڵەی دیکە لە ئایندەدا.

کەماڵیش هەر بۆ یەزدانی مەزنە.

(ج.ن)

حوزەیرانی ٢٠١٢

هەولێر- نزیکی گۆڕستانی شێخ ئەحمەد

خەییام

(شاعیری زانایان و زانای شاعیران)

"عەجایەب!

من چ خزمەتێکی سوڵتان دەکەم؟!

دەبێ ئاسمانان هەزار ساڵ بەژانەوە بن و ستێران لە خولگەکانا لە هەڵکشان وداکشاندا بن، تا لەم ئاشەدا دەنکە دانەوێڵەیەکی وەك عومەری خەییام دەرچێت و، لە شارانی حەوت نهۆمی ئاسمان و گوندانی حەوت دۆڵانی زەمیندا سەرقافڵەیەکی کاروانی حیکمەتی وەك من پەیدابێ!بەڵام ئەگەر خەواجە سەرات دەوێ ، ئەوا دەتوانم لە هەر گوندێکی دەڤەری کاشاندا دە دانەت لەو خەواجانە بۆ بێنم!"

خەییام بەو جۆرە بەرسڤی خەواجە کاشانی (دیواندارو گەورەی دەستوپیوەندو خولامانی دەرباری سەلجووقی) دایەوە، چونکە خەواجە ئەوەی بەزۆر دەزانی بۆ خەییام ، کە مەلیکشای سەلجووقی مووچەیەکی تایبەتی بۆ بڕیبۆوە، جا نەك هەر مووچەکەی بەزۆر دەزانی ، بگرە بەم پرسیارەش تووڕەی کرد:

– " تۆ چ خزمەتێکی سوڵتانی جیهان دەکەی ، تا ساڵانە دە هەزار دینارت بداتێ؟!"

هەر کە سوڵتان ئەم حیکایەتەی بیست ، گوتی:

–" ئوباڵ وەئەستۆم خەییام راستی گوتووە"

بێگومان ئەمە حاڵی فلیڤانانە لەنێو هاوڕەگەزانی خۆیانا، بەڵام شکۆو جاویدانی بۆ گرگنانی فووتێکراوو زەبەللاحکراوان نیە ، بەڵکو بۆ بلیمەتانی راستەقینەیە وەك: مەعەڕی ، خەییام و دانتی ...

دیارە هیچ شاعیرێکی رۆژهەلاتی، نەمازە چوارینە بێژە ئێرانییە نێودارەکانیش مینا: بابا تاهیری هەمەدانی(؟١٠٠٠-؟١٠٧٥ ز)، مەسعوود سەعەد سەلمان (١٠٤٦-١١٢١)، مەهستی گەنجەوی(؟1089-؟1159)، خاقانی شێروانی(١١٢٠-١١٩٨)، فەریدەددین عەتتاری نیشابووری (١١٤٢-؟١٢٢٩)، کەمالەددین ئیسماعیل (م:١٢٣٧)، بابا ئەفزەڵ کاشانی(؟١١٨٦-؟١٢٦٧)، مەولانا جەلالەددین روومی(١٢٠٧-١٢٧٣)، جەمالەددین سەلمان ساوجی(١٣٠٠-١٣٧٦) و سەحابی ئەستەرابادی (م:؟١٦٠١) بگرە بە هەر هەموویانەوە، لە ماوەی ئەم سەدو پەنجا ساڵەی دواییەدا بەقەد خەییام (؟١٠٢١-؟١١٢٣) نەبوونەتە جێگەی بایەخی پاچڤەوانان و باسکاران لە سەرانسەری جیهاندا، تەنانەت کار گەییە رادەیەك خەریکبوو کەڵە نووسەرو شاعیرانی ناوازەی ئەورووپای وەك:دانتی (١٢٦٥-١٣٢١)، سێرڤانتیس(١٥٤٧-١٦١٦)، شەکسپیر(١٥٦٤-١٦١٦)، گوێتە(١٧٤٩-١٨٣٢) و پێشبینی بەنێوبانگ (پزیشك و شاعیر) نوستەر ئادامۆس(١٥٠٣-١٥٦٦) بخاتە بەر سیبەری خۆی!

بەڵێ ... پاش کەشفکردنەوەی خەییام وەکو شاعیر لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمداو، پاشان بەتایبەتی لەنیوەی دووەمی ئەو سەدەیە، بە فەزڵی پاچڤەکەی ئیدوارد فیتزجیراڵد(١٨٠٩-١٨٨٣)، چوارینەکانی خەییام بۆ دەیان زمانی زیندووی جیهان، کە ژمارەیان خۆی لە پەنجا زمانی ئەورووپایی دەدا هاتنە وەرگێڕان، جگەلە زمانێن رۆژهەلاتی، تا زمانی ئیسپرانتۆش!تەنانەت بە خەتی (برێل) ی تایبەت بە نابینایانیش پەخشکران، سەرباری ئەوەش لە هەر

زمانێكدا چەند جارێك پاچڤەكراوە، بە رادەیەك كە تیراژی چاپی چوارینەكانی خەییام جگەلە ئینجیل ئیدی تیراژی هەموو كتێبە بەناوبانگەكانی جیهانی بەزاندووە!هەڵبەتە كارەكەی فیتزجیراڵد (پاچڤەیەكی ئازادی چوارینەكانی خەییام)ـە دەنگدانەوەیەكی جەماوەری میللی بۆ وێنەی پەیداكردو، چووە قووڵایی ویژدانی هەڵگرانی كەلتووری ئەنگلۆساكسۆنییەوە، بگرە هەندێكیان وەكو پەندو قسەی نەستەق كەوتنە سەر زاران. لەم بارەوە لە پێشەكی چاپی (پنگوین)ی چوارینەكانی خەییامدا وا هاتووە:"..وەرگێڕانی چوارینەكانی خەییام لەلایەن فیتزجیراڵدەوە، بەناوبانگترین وەرگێڕانی ئەدەبییە بۆ سەر زمانی ئینگلیزی و، تەنانەت بەناوبانگترین و جەماوەریترین وەرگێڕانی وەكو پاچڤەكەی (هۆمیرۆس)ی (شابمان) یا پاچڤەكەی (ئۆڤید)ی (فۆڵدینگ) نەگەیشتۆتە هاوتای.

هەڵبەتە پاچڤەكەی فیتزجیراڵد ئاوێتەی تانوپۆی زمانی ئینگلیزی بووەو، بۆتە بەشێكی لەجیابوونەوە نەهاتووی ئەو دەستەواژەو ئیدیۆم وقسە نەستەقە ئینگلیزییە باوانەی كە پەندئاسا بەسەر زارەوەن و دەگوترێنەوە، بە ڕادەیەك چاپی ساڵی١٩٥٣ی فەرهەنگی ئۆكسفۆرد لەكۆی ئەو(١٨٨پەندو ئیدیۆمە)ی كە لەخۆی گرتووە (٥٩چوارینەی تەواوی خەییامی) تێدایە، واتە ڕێژەی چوارینەكان دەبنە سێیەكی پەندەكانی ئەم تۆمارە. دیارە ئەم ڕێژەیە لە ڕێژەی ئەو گوتەو پەندانە زیاترن كە لە كتێبی پیرۆزو شەكسپیر وەرگیراون"! لە هەمان پێشەكیدا هاتووە كە شاعیری مەزن جۆن كیتس گوتوویەتی كە ئەگەر بەكەشتی سەفەربكات پێی خۆشترە (وەرگێڕانی چوارینەكانی خەییام) لەگەڵ خۆیدا بەرێت تا وەرگێڕانی (هۆمیرۆس)ـەكەی شابمان! بگرە دەڵێن سەربازانی ئینگلیز لەساڵانی هەردوك جەنگی جیهانیدا چوارینەكانی خەییامیان لەگەڵ خۆدا دەبرد.

هـەروەها زۆرجـار ئـەبراهام لینکـۆڵن (١٨٠٩-١٨٦٥) سـەرۆکی ئـەمریکا بـەر لەنووسـتن چـوارینەکانی خـەییامی دەخوێنـدەوە، فلادیمێـر پـۆتینی سـەرۆکی رووسیش لەم خووەدا لە لینکۆڵن دەچێت.

مـارتن لۆتـەر کیـنگ (١٩٢٩-١٩٦٨)پێشـەوای زنگییـەکانی ئـەمریکاش لەگوتارێکیدا قسەی خەییامی (وەرگێڕانی فیتزجیراڵد)بە نموونە هێناوەتەوە:

" خەییام راستی گوتووە:

- دەستی قەدەری رۆیشتوو دەنووسێ و

هەر دەڕواو نازڤرێ نیوەدێرێ رەشبکاتەوە"

ئەمەش پاشماوەی چوارینەکەیە:

" بگرە هەرچەندیش خواپەرست و ژیر بیت

هەموو ئەشکت وشەیەك ناکوژێنێتەوە"

دەقە فارسییەکەشی بەم نیوبەیتە دەستپێدەکا:

" از رفته قلم هیچ دگرگون نشود"

واتە:

" لە نووسینی خامەدا هیچ ناگۆڕدرێ"

جا بەم جۆرە خەییام لەچاو گەورە شاعیرانی رۆژهەڵاتدا شۆرەت وناوبانگی جیهانگیری سەیری پەیداکرد، گەرچی ئەحمەد حامد صەڕڕاف (١٩٠٠-١٩٨٥) پێی وایە کە خەییام " لە ئەبوو عەلا و موتەنەببی و ئیبن روومی و ئەبوو نـواس و حـافز و سـعدی و خاقـانی و نیزامـی بلیمـەتتر نـەبووە، بـەڵام خـەییام لەوانـە بەختـەوەرتر بـووە، کـە خـەڵکانێك پەیـدابوون قـەدری ئەدەبەکـەیان زانیـوە و پێیاندا هەڵگوتووە، دنیاش تاڵە و نسیبە"

هـەق وابـوو مامۆسـتا صـەڕڕاف ناوی فیردەوسـی(٩٤٠؟-١٠٢٠؟) و ناصـر خوسـرەو(١٠٠٣-١٠٨٨) و مـەولانا جەلالـەددین-یشـی بهانیبایـە، دگـەڵ

ئەوەشدا بۆچوونەکەی دروست نیە، چونکە بەخت و تاڵح هۆی سەرەکی شۆرەتی جیهانگیری خەییام نەبووە، هەرچەندە بەخت تا رادەیەك پێویستە، بەلاّم هۆیەکی لاوەکییە، چونکە خەییام بەتێکڕای کارەکانی نەك هەر ناودارێکی ئێرانی– ئیسلامی– رۆژهەلاّتی مەزنە، بەڵکو لە ریزی گەورەترین ئەو ئەدیبە ناوبراوەن. جا ئەگەر بەکۆی هەموو بەرهەمەکانی هەڵسەنگێنرێت و، لە بواری شیعریشدا گەرچی قەوارەی دیوانەکەی بچووکە، ئەگەر بەهای حزووری شیعریی لە زۆربەیان بەرزتر نەبێت ، ئەوا هیچی کەمتر نییە لەم خودان دیوانە بچووکانەی ئەدەبیاتی جیهان: لاوتسی (سەدەی پێنجەم یا شەشەمی پێش زیینی) لە شیعرو هزری چینیدا، خۆرخێ مانریکی(١٤٤٠–١٤٧٩) لە شیعری ئیسپانیدا و رامبۆ(١٨٥٤–١٨٩١) لە شیعری فەرەنسیدا.

ئەمەیان لەڕووی پایەی ئەدەبییەوە، کەچی سەبارەت بە پایەی هزری، فاکتەرێکی سەرەکیتر و جەوهەری تر هەیە، کە لە هەموو ئاستەکاندا بەندیوارە بە ژینگەی ئەورووپییەوە، بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، ئەویش ئەو ژینگەیە بوو کە ناڤەرۆکی چوارینەکانی خەییامی پەسەندکردو لە هەمێزی گرتن و هەڵیمزین ئەمما هەڵمژین !

لەو سەدەیەدا ئەورووپا هەڵکشانێکی شۆرشگێڕانەی مۆدێرینستی بەخۆوە دەبینی ، کە لەدوای پاشەکشەی سیاسی قەڕاڵستانەکانیاو، لە هەڵکشانی کەڵکەڵەی عیلمانییەت و قانگڵەبوون و داکشانی دەسەلاّتی ئاییندیا بەرجەستە دەبوو... ئەوە بوو باهۆزی شۆڕشێن: سیاسی ، ئەدەبی ، هونەری ، زانستی ، ئابووری و هزری هەڵیگرد، گەشترین نموونەشمان بلاّوبوونەوەی تێزو هزرەکانی: مارکس(١٨١٨–١٨٨٣)، داروِن(١٨٠٩–١٨٨٢)، فرۆید(١٨٥٦–١٩٣٩) و پێشەنگانی فەلسەفەی بوونگەرایی(وجوودی)یە.

سا نهێنی فەزڵی خەییام ، سەبارەت بە رەواجدانی زمانی فارسی لە ئاستی جیهاندا، رەنگە لە فەزڵی ئەو شاعیرە ئێرانییە نێوبراوانە زیاتر بێت و، لەمەدایە کە چوارینەکانی هەم سووک و خۆشدەستن بۆ وەرگێڕان و هەم پڕ بەهان لەڕووی ناڤەڕۆکەوە. هەڵبەتە ئەو پاچڤانەی کە دەقە فارسییەکەیان لەگەڵدایە، بوونە مایەی ئەوەی سەرنجی رۆڵەکانی میللەتانی دی بۆ زمانی فارسی راکێشن و، بکەونە منەی ئەدەبیاتی ئێرانی و خوێندنەوەو لێکۆڵینەوەی بەو ئیحتوبارەی کە گەورەترین دەروازەیە بۆ ژیاری ئێرانی، جا ئەمەش بووە هۆی ئاشنایەتی و هاوسۆزی و دۆستایەتی لەگەڵ ئێرانییەکانداو، لە دەرەنجامدا دەکاتە بەرزکردنەوەی ناوی نیشتمانەکەی خەییام ، واتە ناوی ئێران. ئەگەر وا نیە ئەدی بۆچی(بۆ نموونە) زانستگەی فلۆرنسا لە ئیتالیاو، لە بوخارێستی پێتەختی رۆمانیاو، لە ئیسپانیادا پەیکەری بۆ کراوە؟ بۆچی سالانە خەڵکانێکی بیانی زۆر(بەتایبەتی رۆشنبیران) لە نیشابوور سەردانی گڵکۆی دەکەن ...هتد؟!

بەڕاستی و دڵنیاییەوە ئێژم خەییام(سوڵتانی شاعیرانی چوارینەیە)کە بەدیوانە چکۆڵەکەی(کە١٠٩٦ چوارینەیە لە گەورەترین کۆچوارینەی پاچڤەکراودا لەلایەن باسکارو پاچڤەوانی هیندستانی سوامی گوڤیندا تیرتەهە) رۆشنبیران و رۆشنبیریی هەموو نەتەوەو گەلەکانی جیهانی لێکدی نزیککردۆتەوە، لەم رووەوە تەنانەت کتێبە پیرۆزەکانیشی بەزاندووە!مەگەر لەم مەیدانەشدا چوار– پێنج ئەدیبێکی جیهانی دیکە هاوتای بن مینا: دانتی و شەکسپیرو سێرڤانتس ...

هەر بۆیەش دەتوانین بڵێین غەیاسەددین ئەبولفەتح عومەر کوڕی ئیبراهیمی خەییامی نیشابووری بە راستی و راستەقانی (زانای شاعیران وشاعیری

زانایان)ـه ، چونكه: زانا، فەیلەسووف، گەردونناس ، پزیشك، نووسەرو شاعیر بوو.

*

هەندیك بەهۆی نازناوەكەیەوە، كە (خەییام) ـە، ئاماژەیان بۆ ئەوە كردووە كە رەنگە (عومەر ئیبراهیم) بەڕەسەن ونەژاد عەرەب بووبێت، دیارە ئەمە بەڵگەیەكی یەگجار سست و لاوازە، چونكە ئەم نازناوە هێمایەك نییە بۆ تیرە یان تایفەیەكی عەرەبی ، یاخود بۆ گوندێك یان شارۆچكەیەك یان شارێكی عەرەبی ، بەڵكو هێمایە بۆ ئەوەی كە لەوەیە باوكی عومەر یان باپیرەی خێوەت سازێكی بەنێوبانگ بووبێت و، ئیدی ئەم نازناوە بەسەر عومەردا برابێت. لەوەشە هەر بەخۆی حەزی لێكردبێت وەكو شانازییەك بەئەسڵ وفەسڵی زەحمەتكێشی خۆیەوە، هەڵیبژاردبێت. هەروەها تاقە ئاماژەیەك بۆ كوردبوونی نەژادی خەییام رایگرتم ، كە شاعیرو وەرگێڕ مەلا خەلیل مشەختی(١٨٩٧-٢٠٠٧) لە پێشەكی پاچڤەی چوارینەكانی خەییامدا بۆ سەر زاراڤەی ئەدەبی (كرمانجی سەروو) ئێژێ: " خەییام كوردێكی نیشابووری یە لە كوردەكانی خۆراسان"، بۆیە كەوتمە پشكنین و چوونە بنجوبنەوانی ئەم ئاماژەیە وەك ئەگەرێك، چونكە كورد لەپێش سەردەمی میدیاوە لەخۆراسان ودەوروبەریدا هەبوونەو، لە هەردوك سەردەمێن ئەمەوی و عەبباسیدا، تەنانەت لە سەردەمی نوێشدا، لە مەیدانە رۆشنبیریی و سیاسی و جڤاكییەكاندا زۆر كەڵەمێرد ونێوداری كورد رەچەڵەك لەو دەڤەرەدا هەڵكەوتوونە مینا: شاعیر بەسسام كوردی خارجی (م: ٨٧٨ ز)، شاعیر ئەبوو لحەسەن عەلی لۆكری (م: لەكۆتاییەكانی سەدەی دەیەم)، ئەبوو موسلم خۆراسانی (بهزادان ڤنداد هرمز) (م:٧٥٥)، بەرمەكییەكان (سەردەمی عەبباسی)، ئەبوو محەممەد عەبدوڵڵا زۆزانی (م:١٠٣٩ ز)و پادشایانی كورت (لە سەدەی ١٣و١٤ ز)...خۆ ئەگەر ئاماژەیەك بۆ عومەری

خەییام بە نێو (عومەر ئەبهەری) کراوە دروستبێت ، ئەوا دەشێت بگوترێ خەییام بەڕەسەن کوردە، چونکە ئەبهەرییەکان کوردن ، ئەمە جگە لەوەی کە خەییام سوننی مەزهەبە ونێوی (عومەر)ە، بەڵام نە باسکاری گەورە عەبدولحەمید سەججادی لە ئینسیکلۆپیدیاکەی (شاعیرانی کوردی فارسی زمان/ بە فارسی)، نە دکتۆر صددیق بۆرەکەیی لە (فەرهەنگی ناودارانی کورد/ بە فارسی) و، نە بابا مەردۆخی ڕۆحانی لە (مێژووی ناودارانی کورددا/ کە سێ بەرگە بە فارسی) ناوی عومەری خەییامیان بە کورد تۆمار نەکردووە، کەواتە تا ئێستا هیچ بەڵگەو قەواڵە و سەنەدێك نیە بۆ دروستی ئاماژە تاقانەکەی شاد ڕەوان مەلا مشەختی. هەر بۆ ئاگاداریش ئەڵێم زۆربەی ئێرانییەکان فارس نین، چونکە فارسەکان هەر لە دێر زەمانەوە تا ئێستا لەڕووی ژمارەوە نزیکەی سێیەکی ئێرانییەکان پێکدێنن.

*

وەك چۆن ڕاوبۆچوونی جیاوازو هەڤدژ سەبارەت بە ڕەچەڵەکی نەتەوەی خەییام هەیە، هەمان جیاوازی و هەڤدژی دەربارەی ساڵانی لەدایکبوون ومردنی خەییام هەیە ، بگرە زاگەکەشی ، کە گوتراوە لە گوندی شمشاد لە بەلخ ، یان گوندی بسنکی سەربە ئەسترئاباد لەدایکبووە، بەڵام وێڕای ئەوەش ڕای زۆرینە بەلای ئەوەدا دەکشێت کە لەدایکبوون و مردنەکەی لەشاری نیشابوور بووە، ئەو شارەی کە لە سەردەمە بەراییەکانی ئیسلامیدا یەکێك لە مەڵبەندە کەلتوورییە گەورەکان بووە، بە ڕادەیەك دەڵێن پتر لە چوار هەزار ئەدیب و زاناو حەکیمی تێدا هەڵکەوتووەو چالاکی خۆیان تێدا نواندووەو، زەکەریایا محەممەد قەزوینی(١٢٠٨-١٢٨٣) لە کتێبی (مەنەرەکانی وڵات و سالۆخەکانی عیباد) دا ئێژێ : "...نیشابوور لە باشترین و خۆشترین وڵاتانی خودا بوو"و " جڤاتی زانایان و کانگەی هونەرڤانان بوو" کەچی هەندێك لە

شاعیران زەمی نیشابووریان کردووە، لەوانە: ئەبوو حەسەنی ئەسترئابادی و مەعەنی شەیبانی.

*

خەییام لە نیشابوور لای ئیمام موەففەقی نیشابووری(؟!) و ئیمام حەرەمەینی جوەینی (م: ١٠٨٥ز) و ئەبوو حەسەنی ئینباری(؟!)خوێندویەتی و زۆری لەزانستەکانی خۆی هەڵێنجاوەو، ئەڵێن لەلای شێخ ناصرەددین مەنصوور – مامۆستای سەنائی – ش خوێندوویەتی و، پاشان بۆ تەواوکردنی خوێندنی (جەبر) رووی کردۆتە (سەمەرقەند) و، هەر لەوێش لە گەردووناسی و ئەستێرەناسی و بیرکاریدا ناوی دەرکردووەو، ئەستێرەی بە رادەیەك کەوتووەتە بەرزی کە "خاقان شەمسولملووك لە بوخارا زۆری رێزدەگرت و لەسەر تەخت لەگەڵ خۆیدا دایدەنا" بە پێی (نوزهەتو لئەرواح و رەوزەتو لئەفراح)ی شەمسەددین شارەزووری (؟١١٦٥-؟١٢٥٠). دوای ئەوە جەلالەددین مەلیکشا(م:١٠٩٢ز) لە ساڵی (١٠٧٤ز)دا ناردوویەتی بەشوێنیاو، لەگەڵ چەند زانایەکی تردا، لە ساڵی(١٠٧٩ز) دا تەکلیفی کردووە، کە چاکسازی ساڵپێوی ئێرانی بکات و، روانگەیەکی گەردووناسی لەئەصفەهاندا دابمەزرێنێت . بەگوتەی شارەزووری، مەلیکشا" حەساوی رازگر و هاودەمانی خۆی بۆ دەکرد"

هەروەها ناوی خەییام لە چەند سەرچاوەیەکی سەنگین و پڕ ئیحتوباری دیکەدا بەرێزو شکۆوە هاتووە، لەوانە: (خەریدەتو لقەصر)، (میرصادو لعیباد)،(تاریخ جهانگشای)،(تاریخ گوزیدە)،(نوزهەتو لمەجالس) و(مونسو لئەحرار) و لە چەندین شوێنیکی تردا کۆمەڵێك لە کەڵە پیاوانی ئەو سەردەمە گەواهی باوەرپێکراو دەدەن لەسەر پایەبەرزی و شکۆداری خەییام لە بوارێن زانست و ئەدەبیاتی سەردەمی خۆیدا.ئەبوو لقاسم زەمەخشەری(١٠٧٥-١١٤٤)

ئامـاژەی بـۆ موناقەشـەكانی لەگـەڵیا كـردووەو، ژەهیرەددیـن بەیهـەقی(؟١١٠٥-؟١١٧٠ن) لـە پەسـەندیدا گوتوویـەتی خـەییام شـارەزاترین و باشـترین قورئـان خوێنی زەمانی خـۆی بووەو، دەشـگێڕنەوە كـە ئـەبوو حامـدی غـەززالی(١٠٥٨-١١١١) وانـەی فەلسـەفی لێوەرگرتـووە و، لـە زانسـتی ئاخاوتنـدا موناقەشـەو گێنگەشەی لەگەڵدا كردووە.

*

خەییام بەڕیزو حورمەتێكی كەم وێنەوە ناودەبرا: (ئیمام)، (حوججەتو لحەق وەلیـەقین)،(غەیاسـەددین)،(نەصـیرەددین)،(شـای حـەكیمان)،(فەیلەسـووفی جیهـان)،(پـیری شـكۆمەند)،(مـەزنی تـەحقیقكاران)،(ئـەدیبی ئاوەزمەنـدی سامدار)،(گەردووناسی گەورە)و(دەستوور: پلەیەكی هاوتای وەزیر) و زۆر لـە شـاعیران و رۆشـنهزرانی سـەردەمی خـۆی و پاشـانیش بـەڕێزو شـكۆوە ناویـان بـردووە، وەك شـاعیری گـەورە خاقـانی شـێروانی(١١٢٠- ١١٩٨ن) كـە لـە لۆرینەكـەی بـۆ مـامی(كافیـددین عومـەر عوسـمان) نـاوی هێنـاوەو، خەسـڵەت وسیفەتەچاكەكانی ژماردووە،بەتایبەتی حیكمەت و دادپەروەرییەكەی :

" ز ان عقل بدو گفته كه ای عمر عیمان
هم عمر خیّامی و هم عمر خطّـاب "

"..بۆیە ئاوەز پێی وتووە ئەی عومەر عوسمان
تۆ هەم عومەر خەییامی و هەم عومەر خەتتاب"

جا بەحوكمی پایە بەرزی و شكۆمەندی خـەییام ، شـاعیری سـۆفی بـەنێوبانگ سـەنائی غەزنـەوی (م:؟١١٣٠یـا١١٤٥) بـە نامەیـەك پـەنای بـۆ بـردووەو داوای لێكردووە لە كێشەیەك دەربازی بكات ، كە بەهۆی شـاگردێكی تووشـی هـاتبوو، كـە خۆلامێـك برێـك پـارەی لـە صـەڕافێك دزیبـوو، بـە زەبـری لێـدان دانـی بـە دزییەكەیا نابوو، بەڵام بۆ خۆپەڕاندنەوە گوتبووی گوایـە بڕە پارەكـەی داوەتـە

شاگردەکەی سەنائی و، شاگردەکەی سەنائیش بۆ خۆ دەربازکردن وتووبووی کە پارەکەی داوەتە سەنائی مامۆستای! بۆیە سەنائی وەزع و حاڵی بەو ئۆینە گلاّوە زۆر تێك چووبوو. بەڵام دەرەنجامی ئەم حیکایەتە نازانرێت، لیێ پێدەچیێ کە خەییام نەیتوانیبیێ پارمەتی سەنائی بدات ، بۆیە سەنائی پاشان بە چەند دێرە شیعرێك و ناڕاستەوخۆ هەجوی خەییامی کردووە!لەوەش سەیرتر هەڵوێستی عەتتاری نیشابووری یە، کە هاوشاری خەییام بووەو، زۆرباش ئاگای لە چوارینەکانی بووەو، بگرە بە چاولێکەری و لاساییکردنەوەیان دەیان چوارینەی هەڵبەستووە، کە هەندێکیان زڕەدزین ، کەچی لە (ئیلاهی نامە) دا بە پیاوێکی ناتەواو ناوی خەییامی هێناوە!

" یکی بیننده‌ی معروف بودی
کی ارواحش همه مکشوف بودی
دمی گر بر سر گوری رسیدی
در ئن گور ئنچ میرفتی بدیدی
بزرگی امتحانی کرد خُردش
به خاك عمر خیّام بُردش
بدو گفتا چه می بینی در این خاك
مرا ئگه کن ای بیننده‌ی پاك
جوابش داد ئن مرد گرامی
که این مردی است اندر ناتمامی
".................................

واتە:

بینەرێکی بینایی تێژی ناسراو هەبوو
کە گشت گیانەیل بۆی کەفش دەبوو

گەر گاڤا بەسەر گۆڕێك بگەیشـتبایە
دەیدی هەرچی لەو گـۆڕە روویبدایە
گەورەیە ئیمتیحانێکی گچکەی کرد
بردیە سەر گلکۆی عومەری خەییام
پێی وت:ئەریٚ چ دەبینی لـەم خـاکە
ئەی بینەری پاك ئاگادارم بکەوە؟
ئـەو پیـاوە هێـژایە بەرسڤی داوە
کـە ئەمەی تێدایە مرۆیەکی ناتەواوە
....

*

ئـەوەی شـایەنی باسە دەربارەی مێردمنـداڵێتی خـەییام، ئەوەیە کە وەزیـری ناوداری سەلجووقیان نیزامولمولك حەسەن تووسی(١٠١٨-١٠٩٢ز)و حەسـەنی صـەباح(؟١٠٣٧-١١٢٤ز) پێشـەوای فیرقـەی ئیسـماعیلیی بـاتینی و حـاکمی قـەڵاتی ئەلـەمووت (هێلانـەی داڵاش) لـە منـداڵێتی و خوێندنیـدا لای ئیمـام موەففـەقی نیشـابووری لـە قوتابخانـەی خۆراسـانی ئەوسـا، هـاوڕیٚ و هـەڤاڵی بوونە. کەچی هەندێك لە باسکاران حیکایەتی هەڤخوێندن و برادەرایەتییان لـەو سەردەمە و ئاکام و ئەنجامی دواتری چارەنووسی هەریەکەیان بەحیکایـەتێکی لاواز و نادروسـت لـەڕووی مێژووییـەوە دەزانـن ، بیٚ ئـەوەی هـیچ حیسـابێك بـۆ ئەو سەرچاوە میژوویە باوەڕپێکراوانەی پێشـەوە بکـەن، هـەموو بیانوویـەکیان تـەنیا ئەوەیـە کـە نیزامولمولـك لـە نەسـلێکی پـێش نەسـلی خـەییام وحەسـەن صـەباح بـووە، بگـرە وەسـیەتنامەکەی نیزامولمولـك کـە ئـەم زانیاریانـەی تێـدا هــاتووەو، لــە کتیبــی (رەزەتولصــەفا)ی محەمــەدی مــەحموود بــەلخی مــیر خواند(م:١٤٩٧ز) تۆمارکراوە، بەساختەو دەسکرد دەژمێرن. لە کاتێکا هەندیٚ

باسكارانی دی ئەم حیكایەتە بەدروست دەزانن ، بە مەرجێك ئەگەر عومەر خەییام و حەسەن صەباح نزیكەی سەد ساڵێك ژیابن، كەچی ئەوەش مەحاڵ نیە، چونكە زۆر ئەدیب وزانا و هزرڤانی تەمەن درێژ لە سەردەمە كۆنەكاندا ژیاون .

بەنۆرینی بەندە راوبۆچوونی ئەمانەی دوایی دروستە، چونكە سەرچاوەو بەڵگەی زۆری لەسەرە ، وێڕای بەرواری لەدایكبوونی خەییام و صەباح، هەندێك لەمێژوونووسان ئاماژەیان بۆ ئەوە كردووە كە خەییام لەسەرەتای دەیەی دووەمی سەدەی پێنجەمی كۆچیدا (چارەكی یەكەمی سەدەی یازدەی زایینی) لەدایكبووە، هەروەها(یان ریبكا) رۆژهەڵاتناسی چیكی و باسكارانی دیكەش ئەوەیان تۆماركردووە كە خەییام لە دەوروبەری ساڵانی(١٠٢١-١٠٢٣ز) لەدایكبووە، كە بەلامەوە لە راستییەوە نزیكترە، چونكە خەییام بەخۆی بەڕاشكاوی گوتوویەتی لە قوتابیانی ئیبن سینا(٩٨٠-١٠٣٧ز) بووەو، ناوەڕۆكی هەندێك لە نامە فەلسەفییەكانی ئەوە دەسەلمێنێت و، ئەبوو نەصر محممەد كوڕی عەبدولڕەحیم نەسەوی ئیمام و قازی دەڤەرێن فارس، كە شاگردی ئیبن سینا بووە، برادەرێكی دڵسۆزی عومەر خەییام بووەو نامەكاری لەنێوانیان هەبووە، جگەلە ئاماژەی زۆربەی مێژوونووسان بۆ ئەم زانیارییەو، نامە گۆڕینەوەو شیعر گۆڕینەوە لەنێوان خەییام و شێخ ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر(٩٦٧-١٠٤٩ز) و مێژووی لەدایكبوون و مردنی گەلێك لە هاونەسلان و هاوچەرخانی خەییام و پەیوەندی هەندێكیان لەگەڵیدا، ئەگینا چۆن سەرۆكایەتی لیژنەی هەمواركردنی تەقویمی جەلالی و روانگەی ئەسفەهان لەنێو كەڵە زانایانی ئەو سەردەمەدا بە خەییام دەسپێردرا؟! ئایا دەبێ هەموو ئەو گەواه و بەڵگانەی كە لە زۆربەی سەرچاوە هەرە كۆن و رەسەنەكاندا هاتووەو ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن بەدرۆبخەینەوەو بەساختەو

دەستكردیان لەقەڵەم بدەین، هەر بۆ ئەوەوی ئەو ئەگەرە رەتبكرێتەوە كە خەییام نزیكەی سەد ساڵ ژیابێت ، لەكاتێكا هەندێك لەمێژوونووسان ئاماژەیان بۆ ئەوە كردووە كە لەگینە خەییام (١٢٠ساڵ) ژیابێت؟!دیارە ئەمەش مەحاڵ نیە، چونكە خەییام داناو زاناو پزیشك بووەو زانیویەتی چۆن ئاگاداری تەندروستی خۆی بێت و جەستەی خۆی لە بەدكاری كوشندەدا بەفیڕۆ نەدات.

ئەرێ خەییام هەمیشە چوارینەكانیا جەختی لەسەر ئەوە كردووە كە قەدری تەمەن بزانرێت ، چونكە چەندش درێژبێت هەر كورت و سنووردارە، جگە لە گەواهی هەموو هاوساڵ و هاوچەرخەكانی، بە ناحەزەكانیشەوە، لەسەر رەوشت پاكی و رەفتاری جوانی.ئەوەتانێ لەم دوو چوارینەیەی كە دراونەتەپاڵی دەڵێی ئاماژە بۆ تەمەنی خۆی دەكا، كە ئێژێ:

" ئەی ئەوەی دەركەوتم بە شینگی تۆ
صەت ساڵم رابوارد بە نازونیعمەتی تۆ
ڤێجا صەت ساڵ تاواندەكەم تا بزانم
گوناهم سەنگەتایە یاخۆ بەزەیی تۆ"

و:

" گریمان ئاواتی دنیات وەدیبێ ، ڤێجا چی؟
پەڕتوكی تەمەنیشت بخوێنی ، ڤێجا چی؟
گیرام صەت ساڵێك بە كامی دڵت رابوێری
بگرە صەت ساڵی تریش بژی ، ڤێجا چی؟"

بۆیەش بەندە بۆ دەستنیشانكردنی ساڵی لەدایكبوونی خەییام دەوروبەری(١٠٢١-١٠٢٣ز)م پێ راستە و پێم وایە قوتابی ئیبن سینا بووە و، پەیوەندیشی لەگەڵ پیری سۆفی ئەبوولخەیر و شاعیر ناصر خوسرەو(١٠٠٣-١٠٨٨ز) هەبووەو، خەییام بەخۆی مامۆستای عەینولقوزاتی هەمەدانی(١٠٩٦-

١١٣٠ز)، عەبدوڕڕەحمان خازنی(م:؟١١٥٥)، عەرووزی سەمەرقەندی (م:١١٧٤)، محەممەد ئیلاقی فەیلەسووف(؟!) و حەکیم عەلی محەممەد حیجازی قایینی(؟!)بووە، دەنا مەحاڵە گەنجێك لە تەمەنی بیست ساڵیدا بێت، یان کەمێك لە سەرووی سی ساڵ بێت، بتوانیّ ئەو نامە زانستی و فەلسەفییە نایابانە بنووسیّ و، سەرۆکایەتی کۆمەڵێك زانای گەورە لە پرۆسەی هەموارکردنی ساڵپێوی ئێرانی بکات؟! بەڵگەشم ئەمەیە کە ئەو جۆرە نووسین و چالاکییانە بەبیّ رۆشنبیریی وئەزمونێکی سی- چل ساڵی نایەتە بەرهەم ، چونکە ئەمە وەکو هۆنینەوەی شیعر نیە، کە زیاتر پشت بەبەهرەو سۆز دەبەستێت و، دەشێت هەندیّ لە بلیمەتەکان لەتەمەنی مێردمنداڵیدا شیعری زۆر جوان دانێن ، چ جای تەمەنی دوای گەنجیش ، بەلام تەنانەت شیعرەکانی خەییامیش ناوەرۆکێکی فەلسەفی قووڵی ئەوتۆیان لەخۆگرتووە کە زادەو هەڵقووڵاوی ئەزموونی دەوڵەمەندی ژیان و رۆشنبیرییەکی قووڵ و فراوانی ئەوتۆن، کە لەلای گەنجێك پەیدانابێت. ئەمەو خەییام بەدڵنیایی برادەری قازی ناودار ئیمام ئەبوو نەصر موحەممەد عەبدلڕەحیم نەسەوی بووە (کە قوتابی ئیبن سینا بووە) و، زۆر بە رێزەوە لەگەڵ خەییامدا بە چەند بەیتە شیعر دواوەو تکای لیّ کردووە وەڵامی چەند پرسیارێکی ئایینی - فەلسەفی بداوەتە، جا خەییام وەڵامی بە (رسالە في الکون والتکلیف) لە ساڵی(٤٧٣ك=١٠٨٠ز) داوەتەوەو، بەڕاشکاوی وتوویەتی "ئیبن سینای مامۆستام" هەڵبەتە ئیبن سینا لە ساڵی(١٠٣٧ز)دا کۆچی دوایی کردووە، سا لەگینە مێژووی لەدایکبوونی قوتابییەکەی (واتە عومەر خەییام) لە دەوروبەری ساڵانی(١٠٢١-١٠٢٣ز)دا بێت. هەندێك ئەڵێن بەهمەنیاری فەیلەسووف(م:١٠٦٥ز)شاگردی ئیبن سینای مامۆستای خەییام بووە، بۆیە دەپرسم: جا بۆ خەییام نەیگوت:" بەهمەنیاری مامۆستام"؟ هەر بۆ زانینیش ئێژم، کە خەییام زۆر ئەمەکدارە لە نووسین و

کتێبەکانیا بە ئەمانەتەوە ناوی ئەو زانا و فەیلەسووفانە ی بردووە کە سوودی لێیان وەرگرتووە.

بەم پێودانگە و لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی زۆر، دەتوانم بە کورتی ، بڵێم مێژووی مردنی عومەر خەییام لە دەوروبەری(٥١٧ک =١١٢٣ز) بووە.

ئینجا لێرەدا پێویستە ئیستێك لەسەر هەڤدژی ئەو بۆچوونانە بکرێت کە لەمەڕ مێژووی ژیانی زۆربەی ئەدیبان و زانایان و هزرڤانان هەیە، کە گەلێکیان هیچ مێژوویەکی لەدایکبوون و مردنیان لە هیچ سەرچاوەو ژێدەرێك تۆمارنەکراوەو، گەلێکیان دوو–سێ مێژووی لەدایکبوون و مردنیان هەیە میناك : مەهستی و بابا ئەفزەڵ ، بۆیە زۆربەی ئەو مێژوویانەم بەم جۆرە تۆمارکردوون (؟...) واتە دەوروبەری ئەو ژمارانەیەو، مەزەندەئامێزە، یان بە(؟!) واتە مێژووی لەدایکبوون ومردنی نادیارن و، (ل:) مێژووی لەدایکبوونەو، (م:) مێژووی مردنە.

هەڵبەتە دریغی دەکەوێتە ئەستۆی ئەو مێژوونووسانە کە بەکۆڵ و مشوورخواردنێکی بێ وێنەوە دادەبارینە سەر تۆمارکردنی مێژووی ژیانی خەلیفەو شاو سوڵتان و میرو فەرماندە سوپاییەکان ، تەنانەت مێژووی خەتەنەکردنیشیان فەرامۆش نەدەکرد!بگرە ژمارەی کەنیزەك و خولامە خەسێنراوەکان و ئاژەڵەکانیان و کەوچکە زێڕینەکانیان و سەنگ و کێشی تاجە زێڕینە نەخشکراوەکانیان بە گەوهەریش تۆماردەکرد! سەرباری ئەوەش هێرشی زۆر توندیان دەکردە سەر ناحەزو نەیارانیان و تانەو تەشەریان لێدەدان ، کەچی سەبارەت بەئەدیب و زانا و فەیلەسووف و هونەرمەندان ، دوا کەس بوون ، کە ئاوڕیان لێدەدانەوە، مەگەر ئەمەیان یان ئەوەیان پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ ئەم حوکمڕانە یان ئەو وەزیرەدا هەبایە!خۆ خەییام بەخۆی نموونەیەکە لەو حاڵەتە ، کەناوی لەگەڵ خاقان شەمسولملووك و سوڵتان

مەلیکشای سەلجووقیدا هێنراوە، کە بۆ هەموار کردنی ساڵپێوی ئێرانی و دامەزراندنی روانگەی ئەصفەهان هێنرابوو، لەسەر پێشنیازی وەزیرە رووناکبیرەکەی خۆی نیزامولمولکی هاوڕێی خوێندنی سەرەتایی خەییام لە نیشابووردا.

چونکە باوەڕم وایە کە مێژووی ژیانی ناوداران بایەخێکی یەگجار گەورەی هەیە لە دەرخستن و روونکردنەوەی ئەم گۆشە یان ئەو پێچە نادیارەی دیمەنێن مێژوو، بۆیە هەر لەم کتێبەشدا،وەکو لە هەموو دانراو وەرگێڕانەکانی ترمدا بایەخی فرەم داوەتێ. ئەگەر ئەم جۆرە بایەخدانە باو بوایە، ئێستا لە زۆر هەڵەو پەڵەو سەرەگێژێکەو تەنگوچەڵەمان دەربازدەبووین .

*

خەییام بۆ ماوەیەکی درێژ بە ئارامییەکی بەرچاو ژیا لە سایەی قەڵاستانی سەلجووقیداو بەتایبەتی لە پەنای هاوڕێ خەمخۆرە دڵسۆزەکەی نیزامولمولکی وەزیری رۆشنبیرو دەسترۆ و دەسەڵاتداری سەلجووقی.ئەو وەزیرەی کە بەپێی قسەی زانای رووس سمێلجا: "شەیدای بیرۆکەی دەوڵەتێکی هێزدار بوو. بە هەموو شێوەیەك کاری بۆ دامەزراندنی دەکرد. پێدەچێت باوەڕی وابووبێ کە رۆشنبیریی وزانست زەمینەی چەسپینی کۆڵەکەو پایەکانی قەڵاستان خۆشدەکەن ، بۆیەش بە چاولێکەریی ئەندامانی ماڵباتی دێرینی بەتلیمۆس هەوڵیدەدا زانایان بێنێتە ژێر سا و پەنای خۆی" بگرە " بە خۆیشی نووسەر بوو، بە ئەدەبیات نامۆ نەبوو، کتێبێکی داناوە بەناوی (سیاسەتنامە/ ژیان نامەی پاشایان) کە هەمەلایەنی زۆر سوودبەخشە ، وەك سەر مەشق و رابەر بۆ راهێنانی سوڵتانە کەمە ئەزموونەکان (.......) واش دیارە داوای لە زاناکانی کردبوو، نەمازە لە خەییامی هاوڕێی ، کە لەم کارەدا بەشداری بکەن" جا چونکە خەییامیش بە پێی ئامازەی جەمالەددین عەلی قفتی(١١٧٢-١٢٤٨):"

باوەڕی بەسیاسەتی مەدەنی لەسەر یاساو ڕێسای یونانی هەبوو" ببووە باشترین هاوکاری بەرنامەی نیزامو لمولْکی هاوڕێی تەمەنی.

بەو جۆرە خەییام لە کەش و هەوایەکی لەبار تا ڕادەیەکی بەرچاو، چالاکییەکانی خۆی نواندو، هەوڵ وکۆششە زانستییەکانی بوونە تەواوکەری هەوڵ و کۆششەکانی زانای گەورە ئەبوو ڕەیحانی بیروونی(م:١٠٤٨ز) بگرە بەرهەمەکانی لە بواری بیرکاریدا بوونە بناغەی پەرەسەندنی بیرکاری لە ئەوروپای سەدەی نۆزدەیەمداو، لەوەیە پێشتریش.

هەندێك لە بەرهەمە بەرجەستەکانی بریتی بوون لە:دانانی سیستەمێکی نوێی ژمارەیی بەرینتر لە سیستەمە گریکییە باوەکە، کە لە مێژ بوو کاری پێ دەکرا، بێجگە لە داهێنانی ڕێچکەیەکی گرنگ بۆ دەرهێنانی ڕەگی ژمارەکان و، چارەسەرکردنی کێشەی سێجاکردنی جەبری بۆ یەکەم جار. هەروەها ساڵپێوی (زیگی جەلالی، کە بەناوی جەلالەددینی مەلیکشای سەلجووقی چێکرا) خەییام بەشدارییەکی فرەی تێدا کردبوو، زۆر لە تەقویمی جولیانی وردتر بوو ، بگرە لەڕووی وردییەوە زۆر لە تەقویمی گریکۆری کە تا ئێستا کاری پێ دەکرێت نزیك بوو.

خەییام لە دامەزراندنی ڕوانگەی ئەصفەهانیشدا، کە ناوی نابوو (ماڵی ستێران) ڕۆڵی بەرجەستەی هەبوو، بەڵام لەدوای مردنی مەلیکشا ئیتر کاری پێنەکرا و، ڕاوڕووتکەران تالآن و وێرانیان کرد. ئیدی بارودۆخی گشتی بەرەبەرە کەوتە شێوان ، خەییامیش ماوەیەك پاش کوشتنی داڵدەدەر و خەمخۆرەکەی نیزامولمولك و، دەرمان خوارد کردنی مەلیکشاو، زەبری سەوداکردنی حوکمڕانانی دوای ئەوان ، ناچاربوو ئەصفەهان (پێتەختی سەلجووقییەکان) بەجێبهێڵێت و، بۆ نیشابووری زێدی خۆی بگەڕێتەوەو، بە گۆشەگیری بژێت تا(١١٢٣؟ز) کە کۆچی دوایی کردو، لەوێ بەخاك سپێردرا.

ئیـدی گۆڕەکـەی چـەند سـەدەیەك فـەرامۆش کـرا تـا لەسـەرەتاکانی سـاڵانی شەستەکانی سەدەی بیستەمدا، لەساڵی (١٩٦٢ز) دا بەنەخشەو دیزاینێکی زۆر جوان لە لایەن ئەندازیاری بەتوانا هۆشـەنگ سـەیحوون(ل:١٩٢٠) مەزارگەیـەکی شایسـتەی خـەییام دروسـتکرا، کـە هـەموو ڕەمزەکـانی بیرکـاری و فەلـەك و شیعری تێدا ئاوێتەکرد.

*

باسکارو پاچڤەوانی لێهاتوو ئەحمەد حامد صەڕراف بەزەبری پشکنین و گـەڕان و تـاوتوێکردنی تێروتەسـەڵی بـارودۆخی مێـژوویی سـەردەمی خـەییام ، گەرچی بەشێوەیەکی نابابەتیانە پشتی بەستووە بە سەرچاوە باوە نەیارەکان دژ بە بزاڤی ئیسـماعیلییە ، توانوویـەتی دۆخـی سـەردەمی خـەییام بـەم جۆرە دەسنیشـان بکـات:"..لـەوەی پێشـەوە بۆمـان دەرکـەوت کـە خـەڵکی ڕەشـوڕووت نادیار بوونە، کەچی سوڵتان و میرەکان بایـەخیان بەزانست و زانایان داوەو، ڕەفتاری پیاوانی ئایین خراپ بووە، خەییام وئیمامی غەززالی ئەم توێژەیان بە شێوەیەکی واقیعی و ڕاستەقینە وەسفکردووە"

سـەردەمی خـەییام لـەباری سیاسییەوە لـە کوڵ وجۆشـدا بووە، پڕ بـووە لـە ڕووداو و قـەوماوی گـەورە: داڕووخـانی دەوڵـەتی بـووەیهی(٩٣٢-١٠٥٥ز)، دامەزرانـدنی دەوڵـەتی سـەلجووقی(١٠٣٧-١١٥٧ز)، هەڵگیرسـانی جـەنگی خاچپەرسـتی (١٠٩٦-١٢٩١ز)، بوژانـەوەی بزاڤـی ئیسـماعیلییەی نـزاری (١٠٩٠-١٢٥٦ز) مینـا بزوتنەوەیـەکی ئێرانـی شۆڕشـگێڕانە لـە پۆشـاکێکی ئایینیـدا دژی حکـومڕانی خیلافـەتی عەبباسـی (عـەرەبی) و حـوکمڕانی سەلجووقیانی (تورکی بێگانە) لەپێناو خۆیبوونی ئێراندا دەخەبتی. جا چونکە بزوتنـەوەی ئیسـماعیلییە وەك (خـوڕەمی) و(سـەربەداران) چـالاکی خـۆی ڕادەپەڕاند دژی هەردوك دەسەڵاتێن هاوپەیمانی سەلجووقی و عەبباسی ، بەو

ئیحتیوبارە کە هەردوك دەسەڵاتی هاوپەیمانی سەلجووقیان و عەبباسیان (سوننی) بوون ، لەلایەن زورناژەنانی پرۆپاگەندەو بانگەشەی عەبباسییان و سەلجووقییان و مێژوونووسانیانەوە، گەلیك ناوناتۆرەیان لێنرا وەك كافرو خوانەناس و ئیباحییەتخواز و لایەنگری (قەرمەتییان) و نۆكەری خیلافەتی فاتمییەكان (٩٠٩-١١٧١ن) لە میسردا، بگرە ئەفسانەو نەقڵ و حیكایەتی خورافیانەی ئەوتۆیان سەبارەت بە ئیسماعیلییەكان هۆنیبووەوە، كە تەنانەت لە نێو ئەوروپاییەكانیشدا بە(حەششاشان) و(پیاوكوژان) ناویان رۆیشتبوو، .لە كاتێكا زۆربەی پیاوانی ئایینی خەڵكانێكی موناڤیق و واعیزی ماستاوچی سوڵتانان بوون و، لە پشتیوانیكردنی ستەمكاران و سەركوتكردنی ئازادیخوازانداو، فیقهبازان (بە ئاشكرا چاكەخواز و ژێراوژێر بەدكار بوون) و لە هەمان كاتدا شمشێری كافراندنیان دژی ئەدیبان و هزرڤانانی ئازاد رادەوەشاند و، تەنانەت لە هیچ پیلانێك دژی هاوڕێ بلیمەتە درەوشاوەكانی خۆیانیش نەدەپرینگانەوە، كار گەیشتبووە رادەیەك كە خەڵكانی وەكو ئیمام ئەبو حامیدی غەززالی، سڵیان لێدەكردنەوەو خۆیان لە گێچەڵیان دەپاراست ، ئەو غەززالیەی كە دیاردەی زۆربوونی شەرعزانانی ساختەی بە مەبەستی سوودی خۆپەرستانە لە زانستی شەرعدا دەستنیشان كردو، زۆری پێ سەیربوو كە زانستی فیقە بەسەر زانستی پزیشكیدا پەسەند بدربێت و، هۆیەكەی دەسنیشانكردبوو، كە " پزیشكیی رێگە خۆشناكات بۆ گەییشتن بە سەرپەرشتیاری ئەوقاف و سەر وەسیەتی و دەستگرتن بەسەر ماڵی هەتیوان و وەرگرتنی پۆستی دادڤانی و حكومەتی و پێشكەوتن بەسەر هاوتایان و زاڵبوون بەسەر نەیاراندا!"

هەروەها لەنێو سۆفییەكانیشدا خواپەرستانی ریاباز و زۆر كەسی بوودەڵەو، هیچ لەبارا نەبوو، مشەخۆر هەبوون. دەگێڕدرێتەوە كە خەڵكانی ناوداری زۆر

گەورەش ، لە شەڕی دەسیسەو پیلان و داوو تێکوفران بیٚ وەی نەبوون مینا: ئیبن سینا، عەبدوڵا ئەنصاری و شەهرستانی ، کار گەیشتبووە ئەوەی کە (بەناو زانایەك) لە زانایانی تاریکی و واعیزانی سوڵتانان قایل نەبێت کە فیردەوسی مەزن لە گۆرستانی تووسدا بنێژرێت ، بەو بیانووەی کە (قرمتی) و لایەنگری فاتمییەکانی میسرو، دژی خیلافەتی عەبباسییەکان بووە! شایەنی باسە کە خەلیفەی عەبباسییەکان لە ئاخروئۆخری قۆناغی ئاوابوونی دەسەڵاتیاندا مەرایی (شیعە) دەیلەمییەکان وسوڵتانە سەلجووقیەکانیان دەکرد، تەنیا لەبەر ئەوەی لەسەر مینبەران و لەخوتبەکانیاندا ناویان دێنان و ناویان لەسەر دراوان دەنەخشاندن ، ئیدی ئەمەیان بە ئیعترافێکی گەورە بەخیلافەتە رواڵەتییەکەی خۆ دەزانیٚ! کەچی ململانیٚ و کێشمەکێشان دگەڵ فاتیمییەکانی میسر و ئیسماعیلیەکانی ئێراندا، لە پێناو مانەوەدا بوو. بۆ زانینیش خەییام لە یەکێك لە نامە فەلسەفییەکانیا(ئیسماعیلییەکان) بە عەودالآنی حەقیقەتی فەلسەفی دەژمێرێت ، گەرچی هەندێك بەگومانن کە ئەم نامەیە لە دانانی خەییام بێت ، بەڵام زۆربەی باسکاران بە کاری خەییامی لەقەڵەم دەدەن، چونکە خەییام لەژێر کاریگەری بۆچوونە هزرییەکانی(ئیخوانولصەفا)دا بوو، کە ئیسماعیلی بوون و، قوتابی (ئیبن سینا) ی فەیلەسووفیش بوو، کە باوك وبرایەکی ئیسماعیلی بوونەو، بە خۆیشی مەیلی بۆ ئیسماعیلییە باتنییەکان هەبووە، یان لەژێر کاریگەری بۆچوون و هزریاندا بووە.سەرباری ئەوەش برنارد لویس کە لە پەیجۆرە بەرجەستەکانی دیرۆك و بیروباوەڕی ئیسماعیلییە، بەرهەمەکانی مەعەڕی و خەییام بە ئیلهام و باندۆرباری ئەدەبیاتی ئیسماعیلی دەزانیٚ.

بۆ روونکردنەوەی دیمەنی بارودۆخی سەردەمی خەییام پتر، دەسنیشانکردنەکانی شای شاعیران محەممەد تەقی بەهار(١٨٨٦-١٩٥١)

دەخەینە بەرچاو، کە لە پێشەکی پاچڤەی نامەی (نەفس) ی ئەرستۆتالیس لە لایەن بابا ئەفزەڵی کاشانییەوە نووسیویەتی: "...ئازادی ویژدان و هزر کە لە سەدەکانی سێیەم و چوارەمی کۆچیدا لە وڵاتی ئیسلامدا دابین بوو، پاشتر نەمازە پاش بەرپابوونی پادشایەتی و زاڵبوونی نەژادانی تۆرانی بەسەر وڵاتی ئیسلامیدا تیاچوو، فەیلەسووفان و هزرڤانانی وەك ئیخوانولصەفا و غەیری ئەوانیش تەنگیان پێهەڵچێنرا ..." جا دەرەنجامی پێوارِیی (غیابی) ئازادی ویژدان وهزر بووە هۆی مشەختبوون و کوشتن وراوەدوونانی چەندین فەیلەسووف و هزرڤانی مینا: شێخ شەهابەددینی سوهرەوەردی و عەینولقوزاتی هەمەدانی کە بەم پارچە شیعرە گوزارشتی لەو رەوشە نالەبارە کردووە:

" الهی راست گویم، فتنه از توست
ولـی از تـرس نتوانم چخیدن
لـب و دنـدان تُرکـان خگـارا
بدیـن خـوبی نبایست ێفریدن
که از دست و لب و دندان ایشان
به دندان دست و لب باید گزیدن"

واتە:

"خودایە راست بڵێم ، لەتۆیە بشێوی
وەلـێ ناتـوانم بدوێم لـە ترسـان
لێـوو دگـانێـن تورکانی کـەچرِەوان
نەدەبوایـە بەم چاکییە بئافرێنی
کە لـە دەسـت و لێـوو دگـانیان
دەبێ دەست ولێومان بگەزین بە دگان!"

جا (بەهار) پێی وایە ئەو رەوشە ناڵەبارە، پاشتر بووە هۆی زاوزوێی چوارینە رەسەنەکانی خەییام ، واتە خەڵکانێکی دی چوارینەیان هەڵدەبەست و دەیانداینەپاڵ ئەو، بەمە لە هەر مەترسییەك دەخەلەسین و وەك بەرزەکی بانان بۆی دەردەچوون .

هەژی ئاماژەیە کە خەییام بە خۆیشی لە پارچە شیعرێکی عەرەبیدا ئاماژە بۆ بوغرایی تورکان دەکا:

"... بۆیەش دەوڵەتی بەدخوا درێژەیکێشاوە

(تورکزادەکان) توان هەڵزنێنە کەشکەڵانی ئاسمانی خوداوە!"

ئەرێ...رۆژگاری خەییام رۆژگارێك بووە کە" زۆرینەی مەردم روویان لە ئۆلی حەق وەگێڕاوە، ناسر خوسرەو گوتەنی باژێری پەندیاریی بێ باوبووەو، گێولی شەریعەتمەداران گەندەڵ بووە". لێ سەدەی پێنجەمی کۆچی (١١ز)، واتە ئەو سەدەیەی کە خەییام تێیدا ژیاوە، هەرچەندە بە سەدەی ئاژاوەو بشێوی سیاسی و جڤاکی ناوی وەرگرتبوو، بەلام لە مێژووی هزریندا سەدەیەکی درەوشاوە بوو، سەدەیەکە کە " بە تەحقیقاتی فراوان و رەخنەئامێزی ئەبوولرەیحانی بیروونی و هۆزانی دڵکێش و پڕ هەستی ئەبوو عەلای مەعەڕری دەستپێکردووەو، بە فەلسەفەی گومانئامێزی ماتماتیکزانی ناڤدار عومەر خەییام کۆتایی هاتووە" بە قسەی مارشاڵ هاجسین، واتە بارودۆخی کەلتووری تا رادەیەك گەشاوە بووە، ئیدی ئەمە سروشتی نەشونماو پەرەسەندنی کەلتوورە، کە لە هەر شوێنێك کێشمانکێشی هەڤدژەکان گەرم بێت کەلتوور گەشەدەکاو، ئەگەر گەرمی کێشمانکێش دابمرکێت ، گەشبوونی کەلتووری دادەمرکێتەوەو سست وخاو دەبێتەوە . جا لەو رۆژگارەدا پتر لە سەدو هەشتا شاعیر، نووسەر، زمانەوان، مێژوونووس ، جوگریافیازان، نوسەرو دانەر لەبوارێن سیاسەت و کارگێڕی و پزیشکایەتی ، ژیاننامەنووسی

هەمە جۆر ، هەڵکەوتبوون و ناویان دەرکردبوو. جێی خۆیەتی لێرەدا ئاماژە بۆ قوتابخانــە (نیزامییــەکان) بکــرێ کــە نیزامولمــولکی وەزیــری روونــاکبیری ســەلجووقی لــە ئەصــفەهان ، نیشــابوور، بــەلخ و بەغــدا دایمەزرانــدبوون و بودجەیەکی ساڵانەی (٦٠٠,٠٠٠ هەزار دیناری بۆ تەرخانکردبوون .

ئەمانەش لە شاعیرە عەرەبی زمانە بەرجەستەکانی سەردەمی خەییامن: ئەبوو موزەفەری ئەبیۆردی(م:١١١٣ز)، ئیسماعیل تەغرائی(م:١١١٩)، عەلی باخەرزی (م:١٠٧٥) ئیبن شبلی بەغدادی(م:١٠٨٠)

لــە نووســەرە بەناوبانگــەکانیش: ئەبوولقاســم عــەلی حــەریری(١٠٥٤-١١٢٢). بەرجەســتەترین شــاعیرانی فارســی زمــانیش ئەمانــە بــوون: قــەتران تــەبریزی (؟١٠٠٩-١٠٧٢)، مــوعززی نیشــابووری(١٠٤٨-١١٢٥)، ســەنائی غەزنــەوی (م:؟١١٤٥)، مەســعوود ســەعەد ســەلمان (١٠٤٦-١١٢١)، عوسّــمان موختــار ی (م:؟١١١٨)، ئــەبوو مــەعالی رازی(م:١١٤٦)، رەشــیدی ســەمەرقەندی (نیــوەی دووەمی سەدەی١١و نیوەی یەکەمی سەدەی١٢ز) و لامیعی دهستانی(؟!).

ئەمانــەش دیــارترین هزرڤــان و فەیلەســووف و زانایــانی هاوچــەرخی خــەییام بــوون : ئیمــام مووەففــەقی نیشــابووری (؟!)، عوسّــمان جــەلالی هــەجویری (م:١٠٧٢)، ئەبوولفــەزڵ بەیهــەقی (م:١٠٧٧)، ئەبوولمــەعالی ئیمامولحــەرەمین (م:١٠٨٥)، محەممــەد محەممــەد حوســەین بەغــدادی (١٠١٤-١٠٨٧)، ئــەبوو حاتەم ئیسفیزاری (م:؟١١٢١)، مەیموون نەجیب واسێتی (م:؟١١٢٠)، محەممەد مــەعموور بەیهــەقی(م:١٠٩٢)، ئیمــام ئــەبوو حامــد غــەززالی (١٠٥٨-١١١١)، ئەبوولحەفصــی نەســەفی (م:١١٢٤)، ئیمــام ئــەبوو لحەســەن عەبدولغــەففار نیشابووری(١٠٥٩-١١٣٤)، محەممەد کوڕی بەهائەددین خەرەقی(م:١١٣٨ز)، ئەبوولقاســم هەیبــەتوڵڵا ئیســتڕلابی(م:١١٣٩)، یووســف کــوڕی ئــەیووب

زاهیـــد(م:١١٤٠)، ئەبوولقاســـم زەمەخشـــەری(١٠٧٥-١١٤٤)، ئەبوولفـــەتح محەممەد شەهرستانی(١٠٨٦-١١٥٣) و عەبدوڕڕەحمان خازنی(م:؟١١٥٥)

هەڵبەتـە عـەینولقوزاتی هەمـەدانی(١٠٩٦-١١٣٠)و عـەرووزی سـەمەرقەندی (م:١١٧٤)و عەبدوڕڕەحمانی خازنی، لـە شـاگردە بـەرزو دیارەکـانی خـەییامن ، لەوەیشە عەرووزی کۆنترین کەسێك بێت کە بەفارسی باسی خەییامی کردبێ.

هـەروەها کەسانێکی دیکـەش باسیانکردووە لەوانـە: نەجمـەددین ئـەبوو بـەکر رازی (م:١٢٤٧) کـە بـەم جـۆرە وەسـفی خـەییامی کـردووە: "...بـەری تێـڕوانین ئیمانە و بەری رەفتار عیرفانە، کەچی بێچارە فەلسەفی و گومڕا و سرووشتڕەوان کـە لـەم دوو پلەوپایـە حـایرو وێڵـن ، یـەکێك لـە زاناکانیـان کـە بـە زانسـت و حیکمەت و ئاوەزمەندی و زانین ناڤدارەو ئەوە عومەری خەییامە، بە ئەوپـەڕی دۆشداماوی لە ونبوونی گومڕاییدا کوێرایی خۆی بەم شیعرە دەربڕیوە: ......"

نـەك هـەر ئەوەنـدە، بگـرە هەنـدێك لـە تونـدڕەوان مـەحکوومیان دەکـردو، دەیانبوغزاند و گەلەکۆمـەیان لێدەکردو، بە زەندیق تۆمـەتبار یـان دەکرد، کار گەییە ئەوەی خەییام لە ژیانی خۆی بترسێت و، زمان و قەڵەمەکەی خۆی لـەغاو بکا، (قفتی) گوتـەنی: " بەمەبەستی خۆپاراستن ، نەك دینداری چووە حـەجێ "و دەڵێن بۆ ماوەیەکی نادیار لە بەغدا ئاکنجی بیوو.

ئـەوەی مایـەی سـەرنجە باسـکاران و توێـژەران و زانایـانی کـۆنی ئێرانـی و عـەرەب، هەڵوێسـتی سـەیرو هەڤدژیان سـەبارەت بـە خـەییام هـەبووە، هەمیشـە ستایشـی خـەییامی زانایـان کـردووە، بـەڵام خـەییامی شـاعیریان نـەك هـەر فەرامۆشـکردووە، بـەڵکو هێرشـیان کردووەتـە سـەری و شـیعرەکانیان بـەماری ژەهردار زانیوە! ئەگەرچی هەندێ لـە سۆفیانی دوایـی ستایشـی شیعرەکانیان کردووەو لە کۆڕی خۆیاندا بەکاریان هێناوە. لە حاڵێکا ئەحمەد رامی شاعیر گوتەنی : "خەییام بە زەبری شیعرەکانی تاکو ئیستا زندووە"

*

وەك هەر پیاوێكی مەزنی خودان كەسایەتییەكی كارێزمی، گەلێك حیكایەتی ئەفسانەیی ، لەدەوری خەییام تەنراوە، چ لەلایەن دۆستانیەوە و، چ لەلایەن ناحەزانیەوە، هەڵبەتە ئەوانەی خۆشیان ویستووە خەرمانەیەكی پیرۆزیی رەهایان لەدەوری چێكردووەو، ناحەزەكانی بەر قەمچی نەفرەتیان داوە ، ئیدی بە دەگمەن یەكێك هەڵكەوتووە بە ئینسافێكی حەقیقەتخوازی بابەتیانە باسی كردبێت ...خۆ ئەگەر بەوردی لەو قسانەی قازی یووسف قفتی رابمێنین كە (١١٧٢– ١٢٤٨) لە(مێژووی حەكیمان)دا دەربارەی خەییام كردوونی، بۆمان دەردەكەوی كە چ هەڤدژییەكی لەمەڕ هەڵسەنگاندنی خەییامدا كردووە، چ نەهەقییەك لەلایەن مێژوونووسێكەوە كراوە، كە دەبوایە بابەتگەراو بێ لایەن بوایە:

" پێشەنگ و ئیمامی خۆراسان و دانای رۆژگارە. زانستی یۆنان دەزانێت و دەیلێتەوە. خەڵكی بۆ یەكتاپەرستی و دینداری هاندەدا، بە پاككردنەوەی جموجوولی لەش بۆ پاكژبوونەوەی دەروونی مرۆڤانیانە. پابەندی سیاسەتی مەدەنییە لەسەر یاساوڕێسای یۆنانی بوو. سۆفیانی ئەم دواییە هەندێ لە رواڵەتێن شیعرەكانیان پەسەند كردن و، گواستیانەوە ناو تەریقەتەكەی خۆیان و، لە كۆڕو خەڵوەتگەكانی خۆیاندا باسیان دەكرد، كەچی لەناخدا مارێن گەزندەی شەریعەتە و مایەی كۆت و بەندی باوەڕە! كاتێك خەڵكانی زەمانی وی كەوتنە تانەو تەشەر لە دینی و، نهێنییەكانیان ئاشكرا كرد، لە خوێنرشتنی خۆی ترساو، جڵەوی زمان و قەڵەمەكەی گرت و، بەمەبەستی خۆپاراستن نەك دینداری چووە حەجێ. بەڵام هەندێ نهێنی ناخی ناپاكژی دەربڕی. كاتێكیش گەییشتە بەغدا، هەندێ لەپەیڕەوانی لەزانستی كۆندا،

ویستیان ببینن ، لێ پەشیمان ئاسا نەك وەك هاودەمێك دەرگای لەڕوو داخستن. كە لە حەجیش گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی، دەچووە پەرستگەو، هێشتا هەر نهێنییەكانی دەشاردەوە، ئەو نهێنیانە كە هەر دەبوایە ئاشكرا بن. لە زانستی ئەستێرەناسی و فەلسەفەدا بێ هاوتا بوو، لەم بوارانەدا بە نموونە ناوی دەهێنرایەوە، گەر پاك وبێ گەرد بوایە!..."

نههەقی سەبارەت بەخەییام گەییە رادەیەك زێدەباری هەندێ لە بێگانان، هەندێ لە توێژەرانی هاونەژادی ئێرانی خۆیشی نكوڵی لە شاعیرییەتی بكەن ، بەڵێ هەندێ كەس بە گومانن لەوەی كە خەییامی زاناو فەیلەسووف خودانی ئەو چوارینانە بێت كە دراونەتە پاڵی ، وەكو چۆن هەمان گومان لە شاعیرانی وەك هۆمیرۆس (سەدەی نۆیەمی پێش زایینی) وشەكسپیرە كراوە!ئەمەش زادەی هەبوونی چەند شاعیرێكی دیكەی بچووك و گومناو بەنازناوی (خەییام، یان خەییامی)ەوە : عەبدوڵڵا خەییامی مازەندەرانی(م:٣١٠ك =٩٢٢ن)، ئەبوو صالح خەییامی بوخاری (م:٣٦١ك=٩٧١ن)، خەڵەف محەممەد ئیسماعیل خەییام (م: لەسەدەی پێنجەمی ك =١١ن)، مەژهەبوددین محەممەد عەلی خەییامی(م:٦٤٢ك =١٢٤٤ن) و عەلائەددین عەلی محەممەد ئەحمەد خەڵەف خەییامی خۆراسانی(م:پێش سەدەی هەشتەمی كۆچی=١٤ن)

هەڵبەتە بەهۆی لێكچوونی نازناوەكانیانەوە لەگینە هەندێ چوارینەیان درابێتەپاڵ عومەر خەییام و، هەڵبەتە پێچەوانەكەشی دروستە، چونكە ژمارەیەكی زۆر لە سەرچاوەی باوەڕپێكراوی بەئیحتوبار ناوی (عومەر ئبراهیم خەییام) یان لەگەڵ دەیان چوارینە و چەندین پارچە شیعر بەهەردوك زمانێن عەرەبی وفارسی بردووەو تۆماركردووە، كەچی هاونازناوانی خەییام ، شتێكی ئەوتۆیان نیە، بگرە لە ئاستی رۆشنبیریی فرەلایەنی عومەر خەییامدا نەبوونە، تەنانەت شیعرەكانیان ئاسایی بووەو چوارینەشیان كەم بووەو، نە لە رووی

فۆرم و، نە لە باری ناڤەڕۆك و ماناوە لەئاستی چوارینە رەسەنەکانی عومەر خەییامدا نین و، زێدەباری گەڕان و پشکنینی زۆرم هیچ ئاماژەیەکم بەرچاو نەکەوت ، کە چوارینەیەکی رەسەن یان نارەسەنی خەییام درابێتەپاڵ یەکێك لەوانە، کەچی بە پێچەوانەشەوە ، کەچی دەیان چوارینەی رەسەن وناڕەسەنی خەییام دراوەتەپاڵ شاعیرانی دیکەی گەورە و ناودار و، پەپێچەوانەش. هۆیەکەشی ئەوەیە کە باشترین شاعیر لە هاونازناوەکانی خەییام ناگاتە ئاستی شاعیرێکی پلە چواری ئەدەبیاتی ئێرانی .

*

هەموو سەرچاوەکان وێرای بەرهەمەکانی خەییام خۆی ، ئەوە نیشاندەدەن کە بلیمەتێکی بەهرەمەندی مەزن و خودان ئاوەزێکی روون و رۆشنبیرییەکی ئینسکلۆپیدیایی سەیر بووە. زۆر حیکایەتی سەیر و خۆش لەمەڕ جیلْوەی بلیمەتی و پێشبینییە پاراسایکۆلۆژییەکانی هەن وەك:" گۆڕەکەم دەکەوێتە شوێنێك کە هەموو بەهارێك دەبیٚ بە گوڵستان " و زۆر شتی تری لەم بابەتە کە لەم تەنگەبەرەدا نایەتە گێڕانەوە.

دەتوانین لەو پەیڤانە کە هاوچەرخانی خەییام دەربارەیان گوتووە، خەسڵەتەکانی کەسایەتی خۆی و تایبەتمەنییە ئەدەبی و هزرییەکانی هەڵێنجین ، کە پێچەوانەی بۆچوونی هەندێك لە شرۆڤەکارانی چوارینەکانی دەسەلمێنێت ، کە گوایە هێماگەرایەکی سۆفی بووە. نەخێر فەیلەسووفێکی بوونگەرای ئایینداز(وجوودی ئیماندار) بووەو، چەند سەدەیەك پێش فەیلەسووفە وجوودییەکانی ئەورووپا کەوتووە مینا: کیرگەگاردی دانیمارکی(١٨١٣-١٨٥٥)، میگێل ئونامونۆی ئیسپانی(١٨٦٤-١٩٣٦)و گابرییێل مارسێل فەرەنسی(١٨٨٩-١٩٧٣) و ئاستی گەییوەتە سنووریٚ کە ئەرنیست رینان(١٨٢٣-١٨٩٢) هزرڤان و مێژوونووسی بەنێوبانگی فەرەنسی

بپرسیٚ : "ئەریٚ سەیر نیە لەسەدەی یازدەمینی زاییندا، لەئێراندا شاعیرێکی هاوتای گوێتەو هنریش هاینە پەیدا ببیٚ؟!"

ڕەنگە وەڵامی تەواو و قەناعەتبەخشی ئەم پرسیارە لەلای مامۆستا(ئەدیب تەقی) بێت، کە لە پێشەکی پاچڤەکەی (نەجەفی)دا ئەڵیٚ :" هەر هەموو ئەو مانایانەی کە شیعری خەییام بەدەوریا دەسووڕێتەوە لەم نیودێڕە عەرەبییەدا خەست دەبێتەوە:(دەرفەتی نێوان هەردوو نیستی بقۆسنەوە)" واتە خەییام تا ڕادەیەکی زەق ئەبیکۆری مەزهەبە (هەڵبەتە بەپشتیوانی گەلێك لە چوارینە ناڕەسەنەکان!)

پێدەچیٚ ئەم ریبازەی خەییام ئەوروپاییەکانی ئەفسوون کردبیٚ، بە تایبەتی گەلێك لە شاعیرەکانیان، کە یەکێکیان (لۆرکا) یە، کە خۆسیٚ میگێل پێشوەخت کاریگەری چوارینەکانی خەییامی بەسەرەوە کەشف کردووەو، وتوویەتی:" چونکە هەڵوێستی و جووديانەی خەییام ، بە هەموو سادەیی و قووڵییەکیەوە، پێچەوانەی دابونەریتی مەسیحییە کە خوازیاری دەستبەرداربوونی لەزەتە بەدەنییەکانە ، وەکو درێوترین گوناه و ملدان بۆ دانپیانان و، چاوەڕوانی هاتنی ژیانێکی تر لە پاش مردندا" کەچی خەییام لە چوارینەکانیدا بە گوێرەی خوێندنەوەو ئەنجامیگری دکتۆر محەممەد غونەیمی هیلال(١٩١٦–١٩٦٨) وادیارە"بانگەواز بۆ لەزەتخوازی دەکا، بەلاّم لەپشت کەڵکەڵە هەلاّیساوەکانیەوە، خەمی هزرڤان و کزەی داخداران و ناسکی هۆشی دەستەوەستان لە هەمبەر نهێنییەکانی ژیان ، تا ڕادەی قەڵسبوون و بێزاری لە ڕووبینان و دەڵەچەو و هەلپەرستان و فیشاڵبازانی ئایینی" هەروەها "خەییام لە هەندیٚ چوارینەدا مینا خودان باوەڕی تایبەتی سەبارەت بە ڕۆح ، سەرسامی و دۆشداماوی لە هەمبەر نهێنییەکانی گەردوون و، بە گومان لەزیندووبوونەوەو ژیانیکی تر" دێتە بەرچاو.

ئا بەم جۆرە چوارینەکانی خەییام بەدەوری تەوەری تێفکرین لە کورتی تەمەن و حەتمییەتی نەمان و دۆشداماوی میتافیزیکیدا دەخولێنەوەو، لە هەندێ لەچوارینەکانیدا خەییام " قەڵسە لە دەستەوەستانی ئاوەزمەندان لەهەمبەر نهێنییەکان وەك چۆن لە فیشاڵبازانی ئایینی هاوچەرخانی خۆی بێزارە..ئەمەش مامۆستا هیلال گوتەنی لەدیمەنەکانی رەهەندی کۆمەڵایەتی چوارینەکانیەتی" ، سا بۆیە هیچ سەیر نیە بە پێی قسەی قەهرەمان سلێمانی (نوێنەری کەلتووری ئێرانی لەتاجیکستان)دا لە کۆڕی رۆژی خەییامدا لە ساڵی٢٠٠٥دا " هزرو بۆچوونەکانی خەییام لە ناخودئاگاو نەستی دەستەجەمی رۆژئاواییەکاندا بنی نابێتەوەو رەنگی دابێتەوە" جا هەر لێرەدا پوختەترین و گەشترین پێناسەی خەییام لەلایەن شاعیری سووری بەندەر عەبدلحەمید(ل:١٩٤٧) دێنینەوە کە لە تاقە رستەیەکدا چڕیکردۆتەوە: **"شاعیرێکە ژیانی لەسەر زەمین بێدارکردۆتەوە"** و بە ناوەڕۆکی چوارینە " **حیکمەت ئامێزەکانی کە بانگەوازی مومارەسەی ژیانی بەخۆشی و ئازایەتی و جوانی و ئاسوودەیی هەڵدا، بۆیەش تەنانەت ئەوانەی کە هیچ پەیوەندییەکیان بەخوێندەوەوە نەبوو، روویان کردە خوێندنەوەی!"** لێرەشدا دروستی ئەو گوتەیەی شاعیر ولیەم بەتلەر ییتس(١٨٦٥-١٩٣٩) بەدیاردەکەوێ: " ئەو کاتە دەست بە مومارەسەی ژیان دەکەین ، کە لە قاڵبی ترازیدیادا وێنای دەکەین"

ئەرێ خەییام زۆر باسی مەرگ دەکا، بەڵام نەك لە دیدگەی نیهلیستییەوە" ئامادەیی مەرگ لە هۆزانی خەییامدا پەسنی ژیانە" بە گوزارشتی خەییامناسی توانا محەممەد رەزا قەنبری (ل:١٩٥٥) هەر لێرەشدا ئاکامی رەشبینی خەییام بەراوردانە لەگەڵ ئاکامی رەشبینی مەعەڕی هاوتایدا دەرکدەکەین و، دکتۆر غونێمی هیلال جەخت لەسەر ئەم بۆچوونە دەکا:" ئەم جۆرە تێڕامانانە لە سووڕانەوەو تێپەڕبوونی رۆژگارو نەماندا خەییام و مەعەڕی لە تێڕامانی

فەلسەفیدا لێکدی نزیکدەکاتەوە، هەرچەندە هەریەکەیان گەیبوەتە ئەنجامێکی پێچەوانەو دژی ئەنجامی ئەویتر، گەرچی هاوپێشەکی و پێشزەمینەن لە سەرەتادا و، زێدەباری قەڵسی و بێزاری هەردوکیان لەبوون و خەڵکی ، دوور نیە کە دیدارێکی مێژوویی لە نێوانیاندا روویدابێت"

لێرەشدا جێی خۆیەتی هەڵسەنگاندنی هزرڤانی پێشکەوتووخوازی گەورە هادی لعەلەوی(١٩٣٣-١٩٩٨) سەبارت بە مەعەڕری بێنمەوە، کە تاڕادەیەکی بەرچاو خەییامیش دەگرێتەوە:" دەشێ رۆشنبیری گەردوونی لە مەردم دوورەپەرێز ببێ ، بەڵام هەگیز لێیان دانابڕێ و، گۆشەگیرییەکەی لە گۆشەی شێوەگەلێکی حیادی یا سیلبی دەردەکەوێ ، کە رۆشنبیر لە دەرەوەی هێڵی رووداوە جڤاکی و سیاسییەکان رادەوەستێ ، کەچی لەو کونجگیرییەی بایەخدانی بە مەردم بەردەوامەو، منەی چارەسەر بۆ کێشەکانیان دەکا، کە کۆششی جار جار هاوتەریبی بایەخدانیەتی بە هەستیی پەتی..." ئەرێ "رۆشنهزری گەردوونی لە گونجگیریدا وێنەی جڤاتی خۆی هەڵدەگرێ و، سەرقاڵی دۆزینەوەی هزرۆکانێك دەبێ ، کە لە گۆڕانکاری و پێشخستنیدا، یان راستکردنەوەی کەچرەوییەکانیدا بەشداربێ "

خەییام بەجورئەتێکی دەگمەنەوە لەبوون وگەردوون و لە مەتەڵ و نهێنی ژیان و مردن تێڕاماوەو، دەرك و تێگەیشتنی زووبەزووی خۆی لەو خولیاو خەیاڵ و گومان و هزرانەی کە دواتر لەسەردەمی رۆشنگەری ومۆدێرینتەدا(لە سەدەی نۆزدەیەمی زایینیدا) یەکانگیری مرۆڤ بوونەوە، بە راشکاوییەکی سەیری ئەوتۆوە دەریبڕیوە، کە لە شاعیرانی تری جیاکردۆتەوە، هاتووە بۆ ئەو مەبەستە قاڵبی چوارینەی، کە تێیدا مامۆستا بووە، هەڵبژاردووەو، توانیویەتی لەو رێگەیەوە بە سخوچڕی گوزارشت لە گوتاری شیعری و هزری خۆی بکات و، وەرگر بەئاسانی پێشوازی لێبکات..

ئەوە بوو چوارینەکانی بلەز و بە فراوانی تەنانەت لە ناو"میللەتانی بێگانەدا، بێگانە لەرووی نیشتیمان و رەگەزو زمان و ئایینەوە..." بلاوبۆوەو، بگرە کەوتنە سەر زاری مەردمی رەمەکیش ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەی باسی ئەو شتانە دەکەن کە زەینی بەشەریان لە هەموو کات و شوێنێکدا نیگەران و زرخەودەکەن وەك: دۆشداماوی لە هەمبەر نهێنییەکانی گەردوون و رۆح و هەبوون و نەمان و کورتی تەمەن و بەلاو کارەساتەکانی ئەم دنیایە و مەسەلەی ژیان و مردن و چارەنووسی جەستە لەپاش مردن..زێدەباری ئەوەی هەندێك لە چوارینەکانی خەییام رەخنە و ئیرادی توندیان تێدایە دژی نەخۆشییەکانی کۆمەلگا و ریابازان و هەلپەرستان و ئەو فیشالبازانەی کەخۆیان لەژێر پەردەی زانایی و خواناسیدا دەشێرنەوە، ئەمە جگە لەوەی هەندێ لە چوارینەکان پڕن لە گلەیی و گازندەی توند لە رۆژگار و فەلەك و چارەنووس، واتە بە پێچەوانەی دیباجە ئاساییەکانی نامە زانستی و فەلسەفییەکانی!

خەییام بە پاشینەی ئیبن سینای مامۆستای ناوی دەرکردووەو، مینا مامۆستاکەی فەیلەسووف و ویژەڤان و پزیشك و شاعیر بووە، بگرە ماتماتیکزان و ئەستێرەناسیش بووە. ئینجا خەییام بەهەموو بوونیەوە ئاوەزێکی گەورەی زەبرمەند بوو، کە بێ وچان لە تێفکرین و گوماندارییدا عەودالی هەق و هەقیقەت بوو، هەروەها دلێکی ناسك و هەستیاری لێوڕێژ لە جوامێریترین هەست و سۆزی مرۆڤایەتی بوو، زاتێکی هەستیاری نەفس بەرز بووەو خۆی لە ملکەچی و سەرشۆڕی و خۆپەرستی و رووبینی و حەسوودی و بوغزو تەماحکاری و چاوچنۆکی و ئالچاغی دوورگرتووە، کە لەو سیفەتە هەرە نزم و دزێوانەن کە خەییام لە زۆربەی نامە و چوارینەکانیا لەقاوی داون.

لێرەشدا جێی خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەو لێکچوونە گەورەیە لە میزاج و هزردا بکرێت کە خەییام دگەل ئەبوو عەلای مەعەڕڕی (٩٧٣-١٠٥٧ز) کۆدەکاتەوە.

ئـەو مەعەڕڕییـەی کـە شـیعری فەلسـەفیی لـە ئـەدەبیاتی عەرەبـدا داهێنـاوە، بێگومان خەییام لە کاریگەری ئـەو بەدەر نـەبووەو، پوختـەی هزریـی گـەلێك لـە چوارینەکانی لە چامەکەی مەعەڕیدا دەبینین کە بەم نیو دێڕە دەست پێدەکا:

" غيرُ مجدٍ في ملّتي و اعتقادي..."

واتە:

" بێ سوودە لە بیرو باوەڕما"

هەڵبەتـە ئـەم جووتـە ڕەبەنـە تـا مـردن، کـە هـیچ باسـکارێك نیـە زەوجینـی خـەییامی بـە بەڵگـە سـەلماندبێت، جگەلـە تاقـە ئاماژەیـەك کـە گوایـە خـەییام خەتنێکی (زاوایەکی) هەبووە بەنێوی ئیمام محەممەد بەغدادی(ختن = خەتـەن= زاوا: مێـردی کـچ و مێـردی خوشـك دەگرێتـەوە) بـەڵام لەگێنـە ئیمـام بغـدادی مێردی خوشکی خەییام بووبێت. پێشم سەیرە کە دکتۆر بەدر تـەوفیق(؟!) بە متمانەیـەکی تـەواوەوە باسـی (یاسـەمین) ناوێـك دەکا، کـە گوایـە دڵبـەرو ژنـی خـەییام بووەو زوو مردووە، جا نـازانم ئەم زانیارییـەی لـە چ سەرچاوەیەکەوە وەرگرتـووە، چـونکە لـە دەیـان سەرچـاوەی گرنگـدا بـۆی گـەڕام کەچـی نەمدۆزییەوە!

کەواتە ڕەبەنایەتی کاری لە کەسایەتی و ئەدەبی مەعـەڕی و خـەییام کردووە، بـەڵام ئـەوەی جیایـان دەکاتـەوە زوهـدو دنیانەویسـتی و نەهلیسـتیەتی زاڵـی مەعەڕی بوو.

لێرەشـدا جێـی خۆیـەتی ڕای ئیبنولجـەوزی(م:١٢٠١ دەربـارەی(مەعـەڕڕی) بگێڕینـەوە، کـە تـا ڕادەیـەك خـەییام دەگرێتـەوە:" ئـەبو عـەلا لـە ڕواڵەتـدا کـافر دیارە، بەڵام لە ناخەوە موسڵمانێکی باوەڕدارە، بە پێچەوانەی موونافیقەکان" بـەڵێ بەڵگـەی زۆر دەربـارەی ئیمانـداری خـەییام هەیـە، چ لـە سـیپارەو نامـە فەلسـەفی و زانسـتییەکانی و، چ لـە حیکایەتـە گێڕدراوەکـان لـە لایـەنی

هاوچـەرخەکانیەوە ، نـەمازە شـارەزایی لـە شـرۆڤەی قورئانـدا، بگـرە رەوش و پەیڤینی پێش مردنی مینا ئەوەی (بەیهـەقی) لـە(پاشماوەی حیکمـەت پارێزان) دا دەیگێڕێتەوە:" **خوایە وەك دەزانی کە بەندە بە گوێرەی توانام تۆم ناسیوە، جا لێم ببوورەو بمبەخشە، چونکە زانینی تۆم بەلاوە ناوکۆمە بۆت"** هـەروەها مـەولانا خوسـرەوی ئـەبرقووهی لـە کتـێبی (فیردەوسـی مێـژووەکان) دا باسـی خـەییام زۆر بـە چاکە دەکـاو لـە کۆتاییـدا ئێـژێ:" ئـەڵێن ئەمـە دوا شـیعری خەییامە کە وتوویەتی:

– سیر ێمدم ای خدا از هستی خویش
از تنگ دلی و از تهی دستی خویش
از نیست چو هست کنی بیرون ێر
زین نیستیم بحرمت هستی خویش

واتە:

خودایە یەگجار بێزارم لە هەستیم
لە دڵتەنگی و هەژاری و کەساسیم
چکو هەستی لە نیستی دەئافرێنیێ
لەپێناو شکۆت دەرمکە لە نیستیم

وادیارە رۆژاواییـەکان لێکچوونێکی زۆریـان لـەبارەی بـەهرەو میـزاج و خـوو هزرو فرەلایـەنی داهێنانـەوە، لـەنێوان خـەییام و هەندێ لـەزاناو فەیلەسـووف و ئـەدیب و هونەرمەنـدەکانی خۆیانـدا بینیـوە وەك: لـەیۆناردۆ داڤنشـی(١٤٥٢–١٥١٩) گـالیلۆ گـالیلی(١٥٦٤–١٦٤٢)، ڤـۆڵتێر(١٦٩٤–٧٧٨)،بـایرۆن(١٧٨٨–١٨٢٤)و شۆبنهاوەر(١٧٨٨–١٨٦٠) بۆیـە هـیچ سـەیر نیە کە لـە سـاڵی١٨٩٢دا (یانـەی عومـەری خـەییام) لـە ئینگلسـتان دامـەزرێ و پاشـان لـە ئـەمریکادا لـە سـاڵی١٩٠٠دا دامـەزرێ و بایـەخێکی فـراوان بـە چوارینەکانی بـدرێ و، نـاو و

ناوبانگیشی پەتائاسا لەئەورووپاو ئەمریکادا بڵاوبێتەوە! کەچی خەییام لە ئێراندا وەکو شاعیر لەبازنەیەکی تەنگدا ناسرابوو، بۆیەش" دوو خەییام هاتنە ئاراوە: یەکێکیان خەییامی شاعیر لە ڕۆژئاوادا، ئەویتریان وەکو زانای بیرکاری و گەردوون و فەیلەسووف لەڕۆژهەڵاتدا. جا ڕۆژئاوا ڕۆژاوایە و ڕۆژهەڵات ڕۆژهەڵاتە!" بە گوزارشتی (ف.سمێلجا)ی پرۆفیسۆری فیزیاو بیرکاری.

هەڵبەتە لەگەڵ ئەوەشدا زۆری پێنەچوو هەردوک ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات لەژێر باڵی ئەفسوناوی چوارینەکانی خەییامدا یەکیان گرتەوە!

*

شۆرەتی دێرینی خەییام دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە زانایەکی خودان دانراوێن زانستی و فەلسەفی گرنگ و کاریگەر بووە، ئیبن خەلدوون(١٣٣٣-١٣٧٨) بە "مەزنترین زانای بیرکاری ڕۆژهەڵات"ی وەسفکردووە، بگرە خەییام بەو نامەیەی کە دەربارەی (جەبرو موقابەلە)ی نووسیوە پێش دیکارت (١٥٩٠-١٦٥٠)ی فەیلەسووف کەوتووە!بەڵام وەکو شاعیرێکی بەرجەستە و زێدە کاریگەر لە پاش مردنی بە حەوت سەدەو نیو ئەوجا کەشف کراو ناسرا! کەچی ئەو خەییامەی کە بەسەدان ساڵ دوای مردنی ئەم شۆرەت و نێوبانگە گەورەیەی پەیداکرد، لەوە دەچێ کە خۆی بەشاعیرێکی پیشەڤان نەزانیبێ و، ئەوەی بۆی هاتبێت بۆ سەرگەرمی خودی خۆی و حەسانەوە لە شەکەتی کار و ڕەواندنەوەی خەمی ژیان هۆنیویەتەوە، نەخاسمە زانایەکی کۆشا بووە (چ لە بواری تیووری و چ لە بواری پراکتیکی مەیدانیدا) لەوەشە خۆی بە ئەنقەست شیعری خۆیی پەردەپۆش کردبێ و نەیویستبێ وەکو شاعیرێك خۆی دەربخا، تا خۆی لەشەڕی وشکە زانا توندڕەوە فیشاڵبازە ئایینییەکان بپارێزێ ، بگرە ناچاریش نەبێ بخزێتە نێو زەلکاوی ستایشکردن و هەڵەوەڕییەوە وەکو زۆربەی شاعیرانی باوەشی دەرباران و سوڵتانان و میران ، جگە لە زۆربەی

شاعیرانی سۆڤ و شۆڕشگێڕێن مینا شاعیرو داعیەی گەورەی ئیسماعیلی ناصر خوسرەو کە زاری خۆی بەپەسن وستایش نەلەوتاندووەو گوتویەتی: "کە ویستت لەنگییەکانی گەردوون ڕێکبخەیەت ، دەبێ سیستەمی دنیایی هەڵبگێڕێتەوە"

جا وێڕای ئەو گۆشەگیریيە شیعرییە ئەنقەستەی خەییام ، دەبینین لە چوارینەکانیدا، کە ژمارەیان ناگاتە دووسەد چوارینە، وەکو یەکێك لە مەزنترین شۆڕشگێڕان دژی غەوارەیی و هاڤیبوونی ئەگزیستانیسیالستی و رامیاری و جڤاکی ئینسان وەستاوەو بگرە هەمیشە دژی چەوسانەوەی گەردوونی بووە، بۆیەش جاویدی و نەمری بۆخۆی بەدەست هیناوە.

*

ئاشکرایە کە تەنیا چوارینەکانی خەییام پاچڤەوانانی دنیایان رانەکێشاوە ، بەڵکو بەرهەمە زانستی و فەلسەفییەکانیشی مایەی سەرنج بوونە ، بۆ یەکەم جار تۆماس هاید(١٦٣٠-١٧٠٣) مامۆستای هەردوك زمانی عیبری و عەرەبی لە زانکۆی ئۆکسفۆردا، لە کتێبی (مێژووی ئایینە دێرینەکانی فارسی و پەهلەوی ومیدی)دا بەزمانی لاتینی ، کە لە ساڵی (١٧٠٠)دا پەخشبۆتەوە، باسی خەییامی زانای کردووەو بە یەکێك لە بەرجەستەترین ئەو زانایانەی ژماردووە کە زیگی ئێرانییان لە سەردەمی جەلالەددین مەلیکشای سەلجووقیدا چاکسازی و هەموار کردووەو، روانگەی فەلەکی ئەصفەهانی دامەزراندووە.

یەکەمین ئەورووپاییەکان کە نموونەیان لە چوارینەکانی خەییام وەرگێڕاوە ئەمانەن : تۆماس هاید لە ساڵی١٧٠٠دا یەك چوارینەی بۆ زمانی لاتینی وەرگێڕاوە، فۆن هامەر بۆرگشتال (١٧٧٤-١٨٥٦) لە ساڵی١٨١٨دا (٢٥ چوارینە)ی بۆ سەر زمانی ئەڵمانی وەرگێڕاوە، سێر گور ئوزلی(٢چوارینە)ی لەساڵی ١٨٤٤دا بۆ ئینگلیزی وەرگێڕاوە، رۆژهەڵاتناسی فەرەنسی گارسن

دوتاسیٚ (١٠چوارینه)ی بۆ سەر زمانی فەرەنسی وەرگێڕاوە... ئیدی دوای ئەو پروشە پروشانە ریژنە بارانی وەرگێڕان دایکرد، نەمازە پاش بڵاوبوونەوەی وەرگێڕانی فیتزجیراڵد (٧٥چوارینە) بۆ ئینگلیزی لە ساڵی١٨٥٩دا.

بۆ زانینیش کۆنترین چاپی چوارینەکانی خەییام لەئێراندا بۆ ساڵی(١٢٧٤ ك=١٨٥٧ز) دەگەڕێتەوەو،(٤٥٣چوارینە)ی لەخۆگرتووە، بەڵام گەورەترین ژمارەی ئەو چوارینانەی کە بەناوی خەییامەوە لەچاپی لکنهودایە لە هندستاندا (٧٧٢چوارینە) یە، دوای ئەوە چاپی وینفلیدە کە(٥٠٠ چوارینە)یە لەگەڵ وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەیدایە، پاشان چاپی نیکۆلاس (١٨١٤-١٨٧٥) کە(٤٦٤ چوارینە)یە لەگەڵ پاچڤەی پەخشانیدا بۆ زمانی فەرەنسی ...ئیدی سەدان چاپی چوارینەکانی خەییام بەزمانی فارسی و زمانانی دی بەدوادا هات...

هەر هەموو ئەوەی باسمان کرد لەجێی خۆیەتی و فرەڕەوی تێدا نیە، چونکە خەییام کاریگەرییەکی گەورەی لە سەر کەلتووری جیهانی هەیە ، نەمازە لە بزاڤی نوێخوازی شیعری لەئەوروپادا . سەیریش ئەوەیە کە پاش ئەوەی ئەوروپاییەکان بلیمەتی شیعریی وفەلسەفی خەییامیان کەشفکرد،کاریگەریی شیعریی خەییام رۆژهەڵاتیشی گرتەوە!

بۆ نموونە کاریگەریی خەییام بەسەر ئەمانەوە دیارە: شاعیرو شانۆکارو هزرڤانی بەلچیکی مۆریس مەتەرلینگ (١٨٦٢-١٩٤٩)، شاعیری ئەمریکی رۆبرت فرۆست (١٨٧٤-١٩٦٣)، شاعیری کورد کەماڵی(١٨٨٦-١٩٧٤)، شاعیری ئەنگلۆئەمریکی ت.س.ئیلیەت(١٨٨٨-١٩٦٥)، شاعیری پۆرتوگالی فێرناندۆ پیسووا(١٨٨٨-١٩٣٥)، شاعیری ئیسپانی فدریکۆ گارسیا لۆرکا(١٨٩٨-١٩٣٦)و ژمارەیەکی زۆر لە شاعیرانی عیراقی و عەربی مینا: جەمیل صدقی زەهاوی (١٨٦٣-١٩٣٦)، ئیلیا ئەبوو ماژی (١٨٨٩-١٩٥٧)،

مستەفا تەل(عەراز)(١٨٩٩-١٩٤٩)،محەممەد مەهدی جەواهری(١٨٩٩-١٩٩٧)، ئـەلیاس ئـەبوو شـەبەکە(١٩٠٣-١٩٤٧)، مەهـدی شەمماسـی(١٩٢٠-١٩٧٩)، عبدولوەههاب بەیاتی(١٩٢٦-١٩٩٩) و حوسێن مەردان(١٩٢٧-١٩٧٢)...

ئەمە جگە لە شاعیرانی دێرین و نوێی وێرانی و ئەفغانی و تاجیکی...وەك: سەنائی غەزنەوی (م:؟١١٤٥)، خاقانی شێروانی(١١٢٠-١١٩٨)، شێخ مەجدەددین بەغدادی (م:؟١٢١١ یا١٢١٧)، فەریددەدین عەتتار نیشابووری (؟١١٤٢-١٢٢٩)، سیراجەددین قومری(م:؟١٢٢٧یا؟١٢٤٢ز)،ئەسیرەددین ئەومانی(م:١٢٥٨)، نەجیب جرفازقانی(م: ١٢٦٦ز) بابا ئەفزەڵ کاشانی (؟١١٨٦-؟١٢٦٧) ئیمام هورەوی (م:١٢٦٨) ، مەولانا جەلالەددین بەلخی روومی (١٢٠٧-١٢٧٣)، مەجدەددین هەمگر (م:١٢٧٩)، نیزامەددین ئەصفەهانی (م:پێش١٢٨١)،فەخرەددین عیراقی (م:١٢٨١ز) ، سەعدی شیرازی (؟١٢١٣-١٢٩٢)، پووربەهای جامی (م:؟لە نێوان١٢٧٠ و١٣٣١)، خاجووی کرمانی(م:١٣٥٢ز)،عوبێدی زاکانی(١٣٠٠-١٣٧١)،جەمالەددین سەلمان ساوجی(١٣٠٠-١٣٧٦)، حافزی شیرازی (؟١٣١٧-؟١٣٩٧)، ئیبن یەمین (١٣٦٧-؟١٤٥٠)، عەبدولڕەحمان جامی (١٤١٤- ١٤٩٢ز)، ئاصفی (١٤٧٨-١٥١٧ز)، هیلالی جوغتائی (م:؟١٥٢٩)، ئەهلی شیرازی (١٤٥٤-١٥٣٦)، ئەمیر عەلی شیر نەوائی (فانی) (١٤٤٠-١٥٠٠)،سەحابی ئەسترابادی (م:؟١٦٠١)، شێخ بەهائەددین عاملی (م:١٦٢٢) ،صائب تەبریزی (؟١٦٠٧-؟١٦٧٥)، محەممەد حوسێن عەنقا(م:١٨٩٠) و میرزا محەممەد سەها(م:١٩١٩).

. هەڵبەتـە شـاعیرە هاوچـەرخەکانیش لـە کاریگـەری چـوارینەکانی خـەییام بەدەرنین ، میناك: حوسێن قودس نەخەعی(١٨٩٤-١٩٧٧) ناسراو بە(خەییامی سەدەی بیستەم ، کە بە راستی شایستەی ئەو نازناوەیە)، فەڕوخی یەزدی (١٨٨٩-١٩٣٨ز)، نیما یوشـیج (١٨٩٧-١٩٥٩)، مەهـدی سـوهەیلی (١٩٢٤-

١٩٨٧)، فەرەیدوون موشیری(١٩٢٥- ٢٠٠٠)، مەهدی ئەخەوان سَالس (١٩٢٨-١٩٩٠) ، لایق شیرعەلی (١٩٤١-٢٠٠٠) و ئیرەج زەبەردەست (ل:١٩٧٤)...

*

لێرەشدا ئەوەی سەرنج ڕاکێشە کاریگەریی جەماوەریی شیعری خەییامە کە لە ڕۆژئاوادا زیاتر دیارە تا لە ڕۆژهەلات، بەو سیفەتەی "ڕۆحی ڕۆژهەلات و ماددییەتی ڕۆژئاوای" لەخۆگرتووە. هەڵبەتە ڕۆژئاواییەکان وێنەی خەییامی شۆڕشگێڕی دژی ڕاسپاردە ئایینییەکان ، تەنانەت زەندیقیشیان لە لەلا خۆشەویستترە تا وێنەی خەییامی ئامۆژگار و ئیماندار و فەیلەسووفی ئیسلامی کە ڕۆژهەلاتییەکان حەزی لێدەکەن. یەکێك لەو کەڵە ڕۆشنبیرانەی ئەورووپا کە ستایشی فەلسەفەی خەییامی هزرڤانی ئازادی کردووە، هزرڤانی فەرەنسی ئەرنیست ڕینانە(١٨٢٣-١٨٩٢)، بەوەش بۆچوونە هەڵەکەی خۆی سەبارەت بە فەلسەفەی ئیسلامی هەڵوەشاندۆتەوە کە وتوویەتی:"فەلسەفەی ئیسلامی هەمان فەلسەفەی یۆنانییە بەڕێنووسی عەرەبی نووسراوە!"

زۆر ئەدیب و هونەرمەندو هزرڤان و زانای ڕۆژئاوایی هەن کە دڵبەندی خەییامن چ وەك شاعیرو چ وەك زاناو فەیلەسووف، لەوانە: هونەرناسی فەرەنسی تیۆڤێل گوتیێ (١٨١١-١٨٧٢) کە پێی وایە خەییام لە هزرڤانانی ئەورووپا گەورەترە بەپێی بەراوردکردن. هەروەها ئاندریێ ژید(١٨٦٩-١٩٥١) بەتاسەوە وتوویەتی:" ئێمە هەرگیز چاومان ناکەوێتە باخەکانی نیشابوور" ئەمەش عیزرا پاوند(١٨٨٥-١٩٧٢) شاعیرو پاچڤەوانی گەورەیە، کە ڕەوانیی شیعری خەییام بەو ئاوە شوبهاندووە کە دەکرێتە نێو گوڵدان ، بگرە ناوی یەکێك لە کوڕەکانی ناوە(عومەر) کە بەخۆم لە ناڤینی هەشتایەکانی سەدەی

رابردووا لەبەغدا دیتم و، بە هەردوك زمانێن فارسی و ئینگلیزی پێكڤە دووایین و، كۆ شیعرێكی چكۆڵەی (لەدانان و پاچڤەی خۆی) نیشاندام.

ئینجا بە گەواهی مارتن ئێسپادا(ل:١٩٥٧) شاعیری ئەمەریكی (پۆرتۆریكی رەسەن) كۆتایی ئەم بەشە دێنم ، كە دەڵێ :" یەكەم كتێب كە كریم و ئیلهامبەخش و كاریگەربوو بەلامەوە پاچڤەی (چوارینەكانی خەییام) بوو لەلایەن فیتزجیراڵد، كە بەجارێ شەیدایبووم نەك لەبەر فەلسەفەكەی و بەس ، بگرە لەبەر مۆسیقای زمانەكەشی"

*

هەڵبەتە لێكۆڵینەوەو سەرچاوەی فرە دەربارەی خەییام و ئەدەب و زانست و فەلسەفەی خەییام ، بەدەیان زمان هەیەو هێندە زۆرە، كە بە پێی قسەی پییێر پاسكاڵی خەییاملۆجی فەرەنسی " رەنگە نیمچە مەحاڵ بێت كە بیبلۆگرافیایەكی تەواو ئامادەبكرێت بۆ هەموو ئەو وەرگێڕان و نووسینانەی كە بە خەییامەوە پەیوەستن لەم سەدەیەی دووایيدا" هەر بۆ نموونە تا ساڵی١٩٦٠ پتر لە (سێ هەزار كتێب و ولێكۆڵینەوە و باسۆكەو گوتار) دەربارەی خەیام و چوارینە و بەرهەمە زانستی و هزرییەكانی بڵاوكراوەتەوە..بێگومان ئەم ژمارەیە لەماوەی ئەو پەنجا ساڵەی دواییەدا گەییوەتە سێ چەنانە ، بگرە پتریش . هەروەها پاچڤەی ئینگلیزی چوارینەكانی خەییام لە ئەمریكادا تا ساڵی ١٩٥٦(٣٠٠ جار) لەچاپ دراوە...لەمەوە دەتوانین وێنای ئەوە بكەین كە شیعرو زانستی خەییام تا چ رادەیەك بووەتە مایەی راكیشانی سەرنج و بایەخدانی گەلان و نەتەوەكانی جیهان بۆ ئیران و هەردوو كەلتووری كۆن و نوێشی.

جێی خۆیەتی لێرەدا ئاماژە بۆ چەند رۆمان و كتێبێك دەربارەی سەرگوزەشتەی خەییام بكەین، لەوانە:

× عومەر خەییام ، دانانی: ن. ه . دۆل ،١٨٩٨ پۆستن.

× چیرۆکی (گەڕانەوەی هایمەن) نووسینی: ئۆ هنری(١٨٦٢-١٩١٠) کە بەتوندی هێرش دەکاتە سەر خەییام!چونکە لەو سەردەمە خەییامدۆستی لەلای خەڵکی ببووە (مۆدەیەکی هستیریائامێز) و ئۆ هنری بەوە زۆر پەست و قەڵس ببوو.

× رۆمانی (گورگی دەریایی) ی جاك لەندەن (١٨٧٦-١٩١٦) کە خەییام تێیدا دەبێتە تەوەری باس و گفتوگۆی دووان لە کارەکتەرانی رۆمانەکە.

× رۆژێك لەگەڵ عومەر خەییامدا، دانانی: ئا. بیرۆن ،١٩١٤

× یوجین ئۆنێل(١٨٨٨-١٩٥٣) لە شانۆنامەی (ئاه چۆڵگە!)دا زۆر باندۆرباری خەییامە بەو رادەیە، کە ناوەڕۆکی چوارینەکانی خەییام ئامێتەی وتوویژی کەرەکتەرەکانە.

× رۆمانی (ژیانی عومەری خەییام) دانانی: دیرۆکڤان و رۆمان نووسی ئەمریکی هارۆڵد لامب (١٨٩٢-١٩٦٢) لە ساڵی(١٩٣٦)دا

× (سەرگوزەشتەی خەییام) دانانی: ئا.ج.بۆتەر.

× (قەڵای دالاش) نووسینی مانوێل کۆمۆرن (**کە عومەر ئەبوو نەسر بەدەستکارییەوەو بەو سەرناڤە وەرگێڕاوەتە عەرەبی**)

× ژیان و ئەڤین و حیکمەتی خەییام ، دانانی: م. کۆمرۆف ،١٩٥٧نیویۆرك .

× شانۆنامەی(دادگاییەك لەنیشابوور) دانانی: عەبدولوەهاب بەیاتی

× رۆمانی(سەمەرقەند) دانانی: ئەمین مەعلووف، لە ١٩٨٨، کە لە٢٠١١دا لە کوێت کراوەتە نمایشنامەو پیشاندراوە.

× رۆمانی خەییام ، دانانی: تیگەر سوهنیٚ گیسیٚ، ٢٠٠١

× رۆمانی خەییام ، دانانی: س . تۆمبسون ،٢٠٠١

× رۆمانی تۆمارئامیزی (ژیانی خەییام)ی نووسەری ئێرانی مستەفا بادکوبەی هزاوەی ، ١٩٨٩

× رۆمانی(خەییام و ئەو درۆ شادیبەخشە)ی نووسەری ئێرانی هۆشەنگ موعین زادە، کە رۆحی خەییام رۆڵێکی سەرەکی تیا دەبینێت .

ئینجا دەبێ بگوترێ کە لەماوەی دەیەی یەکەمی سەدەی بیست و یەکدا چەندین کتێبی گرنگ دەربارەی خەیام بڵاوبوونەتەوە ، لەوانە :

× (عومەری خەییام شاعیرو زانای بیرکاری) بەزمانی ئیسپانی ، نووسینی باسکار ریکاردۆ مورینو کاستیلۆ، لەساڵی ٢٠٠٢دا

× کتێبێکی هەژیر تەیموریان، بێژەری بەنێوبانگی رادیۆ(ل:١٩٤٠- کوردستانی ئێران و لەلاوێتییەوە ئاکنجی بەریتانیایە)

× (بیرکاری عومەر خەییام) د. روشدی راشد و د. بیجان وەهاب زادە/ پاچڤەی: د. نێقۆلا فارس بۆ عەرەبی لە فەرەنسییەوە،٢٠٠٥ بەیرووت

× خیام نامە، روزگار، فلسفەو شعر خیام/ محمد رچا قنبری/٢٠٠٥ تهران

× عومەر خەییام زانای فەلەکی و بیرکاری و نەورۆزنامەکەی/ و: رەمەزان رەمەزان متوەللی/ ٢٠٠٨ قاهیرە.

× (عومەر خەییام) لێکۆڵینەوە، دانانی : هەنادی زەرقا،٢٠١١

× عومەر خەییام لە لێتۆژینەوەکانی باسکارانی عەرەبدا، دانانی: بەهروز قوربان زادە،٢٠١١ بەیرووت، بە عەرەبی.

× کتێبی(میسواك)ی وەرگێڕو نووسەری فەرەنسی جان ئیف لاکرووا ، کە سەرگوزەشتەی عومەری خەییام دەگێڕێتەوە، سەرباری کەمی ئەو زانیاریانەی کەدادی هیچ نووسەرێك نادات کتێبێکی گەورە بەشێوەیەکی بابەتی و تەوای پێ لەسەر خەییام بنووسێت ، سەرەڕای ئەو گێنگەشەو مشتومڕە گەرمەی لە کۆنەوە تا نهۆ دەربارەی ژیان وشیعرو فەلسەفەی خەییام هەبووەو، ویڕای زۆری ئەو چوارینە نێوەرۆك هەڤدژانەی دراونەتە پاڵ خەییام. سەرباری هەموو ئەوانەش لاکرووا لە کتێبەکەیدا بەشێوازێکی زیاتر حیکایەتەوانی تا زانستی،

شتێکی زۆر نزیک لەواقیع و مەنتیقی دەربارەی ژیانی خەییام پێشکەش کردووە.

*

هەروەها گەلێك لە هونەرمەندانی شێوەکاری (ئێرانی و بیانی) وێنە و شیعری خەییامیان ئاوێتەکردووەو، گەلێك دیمەنی ناو چوارینەکانیان بەنیگارکێشی بەرجەستەکردووەو، زۆربەی چاپەکانی چوارینەکانی خەییامیان پێ ڕازاندۆتەوەو، دیارترین فلیڤانانی ئەم مەیدانە بریتین لە: کەمالەددین بەهزاد(؟١٤٦٠-؟١٥٣٥)، ئەلیهۆ فیدەر(؟!)، ئیدمۆند دولاك (؟!)، گیلبەرت جەیمس (؟!)، بوڵدریچ (؟!)، سەرکیس خاچادۆریان (هونەرمەند و ئارکیۆلۆجیستێکی ئەرمەنییە)(؟!)، ئەکبەری تەجویدی (؟!)، قوربان ئەجەلی ئازەربایجانی (؟!)، محەمەدی تەجویدی (١٩٢٤-١٩٩٤)، جەببار بەگ (؟!)، حوسێن بەهزاد(١٨٩٤-١٩٦٨)، مەحموود فەرشچیان (ل:١٩٣٠)، غلام ڕەزا ئیسماعیل زادە(؟!)، ڕەسسام ئەرژەنگی (؟!)، پاشانیش شاهروخ گولستان (؟!)کە بەوێنە فۆتۆگرافیە مۆدێرنەکانی هەردوك دوا وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەی کەریم ئیمامی (١٩٣٠-٢٠٠٥)و فەرەنسییەکەی فوئاد ڕۆحانی (؟!) ڕازاندۆتەوە لەبری مینیاتۆرە ئاساییە باوەکاندا.

لێرەشدا پێویستە ئاماژەبکرێت بۆ ئەو پەیکەرسازانە،کە پەیکەریان بۆ خەییام کردووە،مینا:ئەبولحەسەن صددیقی(١٨٩٧-١٩٩٥)و حوسێن فەخیمی(ل:١٩٤٥).

موحسن فەرزانە(؟!) باسکاری ناودار ئاماژە بۆ فەزڵی چوارینەکانی خەییام دەکا لە ژیاندنەوەو زیندوو کردنەوەی هونەری ڕەسم ونیگار، نەمازە هونەری مینیاتۆر، کە لە سەدەکانی (١٧،١٦و١٨)دا گەشەی کردووەو، پاشان لە ئاخرو ئۆخری سەدەی هەژدەدا دایەکزی و خەریکبوو ئاوا ببێت ، بەڵام لەگەڵ ڤەژینی

چوارینەکانی خەییامدا سەرلەنوێ بوژایەوە، بەتایبەتی لەگەڵ چاپەکانی ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەدا. دیارە ئەم حاڵەتە هونەری خۆشنووسیشی گرتۆتەوە، نەك هەر لە ئێراندا بگرە لە هیندستان و وڵاتانی دیکەشدا...جا هەر لێرەشدا جێی خۆیەتی ئاماژە بکرێ بۆ ئەو پیشانگا سیرامیکییە دووقوڵییەی هونەرمەندێن هۆڵاندی ماریا ئادیۆند و پۆلا بوشهێر ، کە لە تەمووزی ساڵی٢٠٠٨دا کرایەوەو، پارچە هونەرییەکانی بەتایبەتی (گۆزەکان) بەچوارینەکانی خەییام (پاچڤەی فیتزجیرالد) رازاوبوونەوەو، پێشوازی و ستایشێکی گەورەی لێکرا.

هەڵبەتە دەبێ ناوی هەندێ لەو خۆشنووسە فلیڤانانە بێنین کە چوارینەکانی خەییام چ لە کۆن و چ لە ئێستادا نووسیوەتەوە، یان وێنەی تابلۆیانێکیان کێشاوەو، هەردوك هونەری نیگارکێشی و شیعریان ئاوێتەی یەکدی کردووە، لەوانە: سوڵتان عەلی مەشهەدی(١٤٣٧-١٥٢٠)،میر عیماد قەزوێنی(١٥٥٣-١٦١٥)، حوسێن خوسرەوی (؟!) ، فاتیح عیززەت پوور(؟!) ، عەبباسی مەنزووری (ل:١٩٢١)، غولام حوسێن ئەمیرخانی (ل:١٩٣٩) ، هاشم زەمانیان (ل:١٩٥٥) ، خوسرەو رۆشن مازەندەرانی(؟!)، نەصروڵڵا ئەفچەی(؟!) و رەسووڵی موڕادی(؟!)...

*

دەبێ ئەو مۆزیکزانانەش فەرامۆشنەکەین کە ئیلهامی بەرهەمەکانیان لە چوارینەکانی خەییامەوە وەرگرتووە، هەروەها گەلێك لەو مەقامبێژو سترانبێژە پیاوو ژنانەی کە بەفارسی و بەزمانانی تر ، نەخاسمە بە زمانێن رۆژهەلاتی، چوارینەکانیان بە دەنگ و ئاوازی خۆش چڕیوە، هونەرمەندان نازم غەزالی و ئوم کەلسووم دوو نموونەی گەشی ئەم مەیدانەن لە وڵاتی عەرەبدا .هەروەها

ئەو بێژەرانەی کە چوارینەکانی خەییامیان بەشێوەیەکی هونەری لە رادیۆو تەلەڤزیۆن و کاسێت و سیدییاندا خوێندۆتەوەو تۆمارکردووە...

ئەوەی لەم بوارەدا سەرنجی راکێشام (خیّام خوانی = خەییام سترانڤانی) یە لە باشووری ئێران (دەڤەری بووشەهر) کە گەلێك لە چوارینەکانی خەییام بەمۆسیقای شادەوە لە بۆنە خۆشئامێزەکاندا دەسترێن و، هونەرمەندانی بەرجەستەی ئەم مەیدانە جیهان بەخش کوردی زادە(بەخشۆ) و سەلمان سەلمانی و غولامرەزا وەززانی -ین. ئەم (خیّام خوانی)یە هاو(شروەخوانی و فایز خوانی)یە، کە دووبەیتەکانی هۆزانڤانان فایز دەشتی(١٨٣٤-١٩١١)و بابا تاهیری هەمەدانی و مەفتوون بوردەخوونی و باکی-ش دگەڵ مۆسیقاو ئاوازی غەمگین دەسترێن ، لە دەڤەرێن: دەشتی ، دەشتستان ، تەنگستان ، بووشەهر و خووزستاندا.

لێرەشدا ئاماژە بۆ(رۆژانی چوارینەکانی خەییام) دەکەین ، کە کارێکی شانۆیی - مۆسیقییە، لە دەرهێنانی: د. جەببار حەسەن ، کە لە ٢٠٠٤دا لە بەیرووت پیشاندراوە شایستەی ئاماژەیە، هەروەها فێستیڤاڵی (جەلۆەکانی گەردوون) کە لە ٢٠١٢دا لە شاری فاسی مەراکشدا، بە یادی خەییام وەك هێمایەکی سۆڤی گەورە بەڕێوەچوو.

*

هەروەها خەییام غەزوی جیهانی سینەمای کردووە، لێرەدا جێی خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەو فیلمە بکرێ کە ئەلبێرت لویس لە ساڵی ١٩٤١دا لە هۆلیوود بەناوی (عومەری خەییام) دەریهێنا، گەرچی نەیتوانیوە وێنەیەکی راستەقینەی روونی کەسایەتی مەزنی خەییام بگرێ. هەروەها فیلمی (کەلەپووری ئەفسانەیی عومەری خەییام) کە هونەرمەندانی هەشت وڵات تیایدا بەشداربوون و، هونەرمەندی ئیسپانی برۆنۆ لاسترا رۆڵی فەیلەسووف و زانای

نیشابووری تێدا بینی و، لەشارانی سەمەرقەندو بوخارا وێنەی گیراوەو بە گوێرەی قسەی مێشکا ستیڤانۆزیچی بەڕێوەبەری بەرهەمهێنانی فیلمەکە (کە لە ماوەی سی ساڵی ژیانی هونەری خۆیدا پتر لە سەد فیلمی بەڕێوەبردووە) ئامادەبوونی چەند کۆمپانیایەکی هۆلیوودی و دەیان هونەرمەندی هەشت وڵات (ئەمریکا، ئەڵمانیا، ئێران، ئیتاڵیا، صربیا و هیند...و صەت و بیست ئوزبەکی –ش) ئەمە خۆی لەخۆیدا بیرخستنەوەیەکە بۆ هەموو جیهان کە_ویژەڤان و هزرڤان و زانایەکی ناوازەو دەگمەن و مرۆڤیکی ئازادو جوامێر لەسەدەکانی ناڤیندا لە رۆژهەڵاتدا ژیاوە، کە هاوتای لەیۆنارد داڤینشی بووە لە ئەوروپا!

هەروەها فیلمێکی تۆمارئامێزیش هەیە بەناونیشانی(عومەری خەییام بلیمەتی پرسیارڤان) کە تۆڕی تەلەڤزیۆنی فارسی (بی بی سی) لە ٢٠٠٩/١٢/١٣دا بڵاویکردەوە، ئەم فیلمە دەربارەی پلەو پایەی رۆشنبیریی خەییامە، کە مینا زانایەك و فەیلەسووفێك جەختی لەسەر کراوە تا وەکو شاعیرێك و، ژمارەیەکی بژاردە لە باسکارانی ئێرانی و بەریتانی و ئەمریکایی و کەسایەتیانی رۆشنبیریی و هونەری چالاك، کە دوا ئەنجامگیری لێکۆڵینەوەو باسەکانی خۆیان تیادا سەبارەت بە خەییام و بەرهەمە زانستی و فەلسەفیی وئەدەبییەکانی پێشکەش کرد، لەوانە: محەممەد ئیسلامی نودوشەن (ل:١٩٢٥) باسکاری بەرزو دیاری ئێرانی کە باسی پایەی خەییامی لە کەلتووری ئێرانیدا کرد، داریووش شایگان (ل:١٩٣٥) فەیلەسووفی بەناڤودەنگ باسی بایەخی بۆچوونە فەلسەفییەکانی خەییامی کرد، رۆماننووسی گەورەی ئێرانی مەحموود دەوڵەت ئابادی (ل:١٩٤٠) کاریگەریی خەییامی بەسەر ئەدیبانی دوای خۆیەوە نیشان دا، هونەرمەندی سترانبێژی بەناوبانگ محەمەد رەزا شەجەریان (ل:١٩٤٠) رای خۆی لەمەر خەییام و ئیلهام وەرگرتنی مۆزیکزانانی ئێرانی لەشیعرەکانی دەربڕی و، خوێندنەوەی چوارینەکانی

خـەییام لەلایـەن شـاعیری گـەورە ئەحمـەدی شـاملوو(١٩٢٥-٢٠٠٠) دگـەڵ مۆسیقای هونەرمەند فەرەیدوون شەهبازیان (ل:١٩٤٢)، لەساڵی ١٩٧٦دا، بە گـرنگترین کـاری هونـەری ئـەم مەیدانـە ژمـارد. پاشـان هونەرمەنـد ئایـدن ئاغداشـلوو(ل:١٩٤٠) کاریگـەریی چـوارینەکانی خـەییامی لەسـەر هونـەری شێوەکاری ئێرانی تاوتوێ کرد، نەمازە مینیاتۆر. فیلمەکەی لە پێشدا بەزمانی ئینگلیزی نمایشکرا، هەروەها لە چەند ماڵپەڕێکی ئینتەرنێتیش بە هەردوو زمانی ئینگلیزی و فارسی بڵاوکرایەوە. بە گوتەی صادق صەبا(سەرۆکی بەشی فارسی لە بی بی سی) فیلمەکە هەفتەیەك بەر لەهەڵبژاردنەکانی سەرۆکایەتی کۆماری ئێرانی لە بەهاری٢٠٠٩دا ئەنجام درا، کە هەنگێ هیچ دردۆنگییەك لەنێوان (بی بی سی) و دەسەڵاتی ئێرانیدا نەبوو، بۆیە ڕێ بە وێنەگرتن و جێبەجێکردنی فیلمەکەی درا.

هەر لێرەشدا دەبێ ئاماژە بکرێ بۆ درامای تەلەفزیۆنی (عومەر خەییام) لە دانانی: غەسسان جوباعی و دەرهێنانی: شەوقی ماجری، کە (٢٣ ئەڵقەیە، هەر ئەڵقەیەکی ٤٤ خولەکە) و لە تەلەفزیۆنی سووریا لە٢٠٠٢دا نمایشکرا.

*

خۆش ئەوەیە دەبینین هەندێ کەس ئەم چوارینە یا ئەو چوارینە لەسەر جەستەی خۆ بە تاتوو(خاڵ) دەنەخشێنن ، هەڵبەتە بەگوێرەی فەلسەفەی خۆیان لە ژیاندا، بۆ نموونە ئافرەتێکی شۆخ ئەم چوارینەیەی بەزمانی فارسی لەسەر بازووی خۆی نەخشاندووە (وێنەکەیم لەسەر ماڵپەڕێکی ئینتەرنیتیدا بینی):

" از دی کی گڒشت هیچ ازو یادمکن ..."

واتە:

" دوێنی کە گوزەشت قەت مەهێنەوەیاد..."

بەو جۆرە خەییام کانیاوێکی هەمیشە بەجۆش و هەڵقووڵاوە،گەشترین بەڵگەش ئەو فیستیڤاڵە گەورەیە بوو (بەدرێژای سێ ڕۆژ) کە بەیارمەتی ڕێکخراوی یۆنسکۆو بەشداری بەرزترین لایەنێن پەیوەندیدارو،گەورە خەییامناسانی هەرچوار نکالی جیهان،لە نۆسەدەمین ساڵیادی مردنیا هاتەگێڕان:ئینگیلتەرا،ئیسپانیا،ئەڵمانیا،ئەمریکا،فەرەنسا،ئوزبەکستان،تاجیک ستان،تورکیاوهیندستان...دیارترینیان:ژیلبەرلازار(ل:١٩٢٠)،بۆریسروزینفیلد(١٩١٧-٢٠٠٨)،ڕیچارد لۆرج..لەکۆی ئەو (١٥٠) بەرهەمەی بەشداران،کە بەدەستی لیژنەی سەرپەرشتیاری فیستیڤاڵەکە گەییشتبوو(٣٣)گوتارو تۆژینەوەیان پێشکەش و موناقەشەکران...هەر هەموویانیش دەربارەی پایەی ئەدەبی و عیرفانی و زانستی خەییام و کاریگەریی بەرچاوی بەسەر ئەدەبیات و زانست و هونەرەوە بوو...ئەمە جگە لە ڕوونکردنەوەی دیمەنی ئەبستمۆلۆجی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی شاری نیشابووری ئەو ڕۆژگارە. شایەنی باسیشە دیارترین کتێب کە هاوکاتی ئەو بۆنەیە چاپ وبڵاوکرایەوە چوارینەکانی خەییام بوو ، بەخەتی بریڵ تایبەت بەنابینایان ، لە (٨٠لاپەرە) دا، لە ئامادەکردنی دکتۆر جەلالەددینی کەزازی(ل:١٩٤٨)، بۆ زانینیش پێشتر چوارینەکانی سەعدی و حافزی شیرازی بەهەمان خەت بڵاوکراونەتەوە.

ڕەنگە سەیرترین کتێب کە تا (ساڵی٢٠٠٥) پەخشبووبێت ، ئەو کتێبە ئەلەمنیۆمییە بێت کە بەخەتی هونەرمەندی خۆشنووس غولام حوسێن ئەمیرخانی یەو، (١١٠ چوارینە)ی لە پێنج فەسڵدا لەخۆگرتۆتەوە، کە بریتییە لە(١١٢ لاپەرە) درێژیی هەر لاپەڕەیەك (مەتر) یەکو پانییەکەی (٦٦ سەنتیمەتره) و، هەموو لاپەڕەکانی دەمارسازی بە مس کراوەو کێشی هەر لاپەڕەیەکی (چوار کیلۆگرامە) کەواتە کێشی کتێبەکە نزیکەی(٤٠٠

کیلۆگرامە)!کتێبەکە بەجۆرێك دروستکراوە کە شێ و ژەنگ کاریتێنەکات و، هونەرمەندی پیشەڤان نیعمەتولا نیکویی دروستی کردووە، کە پتر لە چواردە هەیڤ پێوەی سەرقاڵ بووە، بڕیاریشە وەرگێڕدراوی ئینگلیزی و فەرەنسی چوارینەکانیش بخرێنە پشتی لاپەڕەکانەوە .

هەر بەم بۆنەیەوە ئاماژە بۆ ئەو ئاهەنگ و بۆنە ساڵانەیە دەکەین کە لە رۆژی ٢٨ی ئوردی بەهەشتدا(مانگی دووەمی ساڵپێوی کۆچی هەتاوی ئێرانییەو، لە دوا سێیەکی نیساندا دەست پێدەکاو لە سەرەتای دوا سێیەکی مایسدا تەواودەبێت) ئەو بۆنەیە کە بۆ ساڵیادی خەییام دەگێڕدرێت ، لە بەرواری ١٨ مایسدا، لە ئێران و لە دەیان وڵاتانی تری دنیادا..لە ساڵی ٢٠٠٤دا، لە پتر لە پەنجاو پێنج وڵاتدا ئاهەنگ و فیستیڤاڵ بۆ خەییام گێڕدرا.

*

شۆرەتی خەییام لە هەردوك ئاستی فەرمی و میللی لە ئێران و لە هەندەراندا یەگجار باوو بڵاووە...لە ئێراندا شارۆچکەیەکی پیشەسازی نزیکی نیشابوور بەناوی خەییامەوە ناونراوە. هەروەها ویستەگەیەکی شەمەندەفەریشی بەناوەوە نێونراوە. لەساڵی ١٩٨٠دا هەسارۆکێك دۆزراوەتەوەو بەناوی خەییامەوە نێونراوە(omarkayyam3095)، هەروەها زۆر بازاڕو دوکانی بازرگانی و کۆمپانیای هەمەجۆر و خواردنگە وهوتێل و بارو نۆشینگە و سینەما و مەلها و شەقام و باخچەو قوتابخانە و کەلوپەلی بەناوەوە نێونراوە، ئەمە جگە لە بوتڵە شەرابی سوور لە فەرەنساو میسردا...بەناوی خەییامەوە نێونراون ، هەڵبەتە بەرییە لەچالاکی و چەلەنگی زۆربەیان!

وێڕای هەموو ئەمانەش وەك ئەدیب و باسکاری مەزنی ئێرانی، سادقی هیدایەت (م: ١٩٥١)دەڵێت: " **بەدەگمەن لەسەرانسەری دنیادا کتێبێك هەبێت وەك (چوارینەکانی خەییام) پەسەندو ستایش کرابێت ، رەفزکرابێت ،**

تووڕدرابێـت ، شـێوێنرابێت، بوختـانی پێـداکرابێت ، سـەرکۆنەو مـەحکووم کرابێت ، لۆکەئاسا هەلاجی کرابێت و، شوهرەتی جیهانی وەرگردبێت ، کەچی بە نادیاری و ئاڵۆزی و غامزی مابێتەوە!"

کەواتە ئەمەیە خەییامی نەمر، کە نزیکەی هەزار ساڵێکە لەبەینی بەرداشی پیرۆزانـدن و کوفراندندایـە، ئـەهلی شـەریعەت دەیبـوغزێنن و خـەڵکی خۆشیانگەرەکە، نەمازە دەستەبژێری ئەدیبان و هونەرمەندان و فەیلەسووفان و زانایان ، بەڵام خۆشەویستی لە نێو خەڵکیدا لەبەرئەوە نیە کە ئەهلی شەریعەت دەیبوغزێنن ، چونکە زۆربەی پیاوانی رۆحانی ژێراوژێر لە زۆربەی شاعیرانی تر خۆشتریان دەوێ! هۆیەکەشی لەو هزرە پارادۆکسییە (هەڤدژانە) خەییامییە پەنهانەیـە، کـە لـە مێشـك و زەینـی رۆحانیـانی ئێرانـی و غـیرە ئێرانیـدا دەخولێتەوە!

*

بەیهـەقی و مێژوونووسانی دیکـەش خـەییامیان لـەبواری دانان و نووسین و وانەگوتنەوەدا بە رژد وەسف کردووە، بەڵام ئەم گازندەیە دروست نیە ، چونکە چۆنییێتی هەمـە جـۆری مەیـدانی نووسـینەکانی فـەرامۆش دەکـەن ، هەڵبەتـە عیـبرەت لـە ژمـارەو قـەبارەی دانراوانـدا نیـە ، بـەڵکو عیـبرەت لـە تـازەیی و ئیزافـەکاری داهێنانـدایـە ، لەوەیـە چـرە گوتـارێکی سـفت لـەڕووی سـوودو بایەخەوە هاوتای کتێبێك یا زیاتریش بکاتەوە .

خـۆ فەتحـە نوێیـەکانی نامـە زانسـتییەکانی خـەییام نموونەیـەکی گـەش و دیارن ، کـە خـەییام بـە هۆیانـەوە پێشـەنگایەتی گـەورەی لـە بوارێن بیرکـاری و فیزیـا و گەردووناسـیدا بەدەسـت هێنـاو بـە سـەدان سـاڵ پـێش سـەردەم ورۆژگـاری خـۆی کـەوت، وەك ئـەوەی زانـا لیباژێڤسـکی(١٧٩٣-١٨٥٦) لـە

ڕەنگرشتن و چەسپاندنی ئەندازەی نائیقلیدیدا بەدی هێناو، ئەنیشتاین (١٨٧٩-١٩٥٥) لە (تیووری ڕێژەیی) بەناوبانگەکەیا قۆستییەوە.

خەییام زۆر زووتر و لە نامەیەکەیدا دەربارەی ئەندازە، کە لە ساڵی (١٠٧٧ ز)دا دایڕنابوو، گەییشتبووە هەمان دەرەنجام! ئەمە جگە لەو کەشفە زانستییە کە پاش چەندین سەدە بە (سێگۆشەی پاسکاڵ) (١٦٢٣-١٦٦٢)و (جووتە ڕستەی نیووتن) (١٦٤٢-١٧٢٧) ناسرا، خەییام لەوەشدا ڕابەربوو، وێڕای ئەو دەسپێشخەرییەی کە خەییام بەگومان بووە کە گۆی زەوی وەستابێت و تەوەرەی هەسارەکانی تر بێت و، بۆ قوتابییەکانی تاقیکردنەوەیەکی لەم بوارەدا کردبوو، کە مۆمێکی هێنابوو بە(هەتاوی) شوبهاندبوو، زەوی و هەسارەکانی دیکەشی بە شتێن تری شوبهاندبوون کە بە دەوریدا دەسووڕانەوە. بەمەش هەر زوو بۆچوونێکی پێچەوانەی بۆچوونی هەموو زانایانی ڕۆژگاری خۆی خستبووە ڕوو! ئەمە جگە لە حەللی هاوکێشەی پلە سێ و هەموارکردنی ساڵپێوی ئێرانی .

جا بەبۆنەی ناوهێنانی ئەم تەقویمەوە جێی خۆیەتی نێوی ئەو زانایانە بێنین کە لە چاکسازی و هەموارکردنی ساڵپێوی نێوبراودا هاوکاری خەییامیان کردووەو، خەییام بەوپەڕی شایستەیی لەنێویاندا بەدیار کەوتووە، لەوانە:

١- خەواجە عەبدوڕڕەحمان خازنی مەروەزی (م:؟١١٥٥) شاگردی خەییام: زانای بیرکاری، فیزیا، فەلەك و میکانیك بوو. ئەم بەرهەمانەی هەیە: (الزیج السنجری)، (الزیج الخازنی) و کتێبی(میزان الحکمە).

(خەواجە = خاجە بەمانای: مامۆستا، پیر، سەیدا دێت)

٢- خەواجە ئەبوو حاتەمی ئەبو موزەففەری ئیسفیزاری(م:١١٢١ ز) خودانی ئەم بەرهەمانەیە(الآپار العلویە أو کائنات الفچاو)، (میزان ارخمیدس)، (مختصر اقلیدس)، (منتخب کتاب الحیل) و (میزان الحکمە)

٣- حەكيم ئەبوو عەبباس لۆكری (كورد): شاگردی بەهمەنیار بوو. چەند نامەیەكی هەیە لەگەڵ كتێبە پڕ بەهاكەیدا (بيان الحق بچمان الصدق).

٤- حەكیم مەیموون نەجیبی واسیتی: زانای بوارێن پزیشكی و بیركاری و فەلەك .

٥- محەممەد ئەحمەد مەعمووری بەیهەقی: زانای مەیدانی بیركاریەو، نامەیەكی دەربارەی (مخروگات = قووچكەكان) هەیە .

٦- ئەبوو فەتحی كوشكی بەیهەقی: گەردوونناس.

دەڵێن خەییام هاوبەشیانە لەگەڵ ئەبو عەبباسی لۆكری و ئەبو فەتحی خازنیدا (الزيج السنجری) لەبواری ئەستێرەناسیدا داناوە.

وێڕای هەموو دانان و چالاكییەكانی خەییام ، خەڵكانێك هەن ، تەنانەت لە ئێرانیش پلەوپایەی زانستی خەییام نزمدەكەنەوە، بۆ نموونە باسكار ئەحمەد بیرشك (١٩٠٦-٢٠٠٢) دەڵێ كە خەییام تەنیا بە رێكخستنەوەی ئەو تەقویمەی كە لە ئێرانی دێریندا بەكاردەهێنرا، بوو بە خاوەنی تەقویمی ئێرانی، واتە هیچی نەكردووە جگە لە سووكە هەمواركردنێك و رێكخستنەوەیەكی ئەو تەقویمە باوە!

بەهەر حاڵ ، رەنگە دانراوەكانی خەییام زۆرتر بووبن، بەڵام چەپۆكی رۆژگار و دەورانی زەمان زۆری لێ ونكردبن و فەوتانبن ، بەتایبەتی لەكاتی هێرشی مەغۆل و شەڕو شۆڕ و لەسایەی دەسەڵاتە یەك لەدووی یەكە زاڵمەكاندا...لیرەشدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەبكرێ كە چۆن (فرووغی) باسكاری شارەزای گەورە، ستایشی رێبازی خەییامی لە بواری نووسیندا كردووە، كە بریتی بووە لە كەمی بەرهەم و بایەخدان بەچۆنێتی بەرهەم و، تەنیا لەكاتی پێویستدا بەرهەمی نووسیوەو، خۆی لەدووبارەكردنەوە بواردووە.

ئەمەش لیستی ئەو بەرهەمانەیە کە بە هی خەییام لە قەڵەم دەدرێن و، زۆربەیان بەزمانی عەرەبین و نزیکەی نیوەیان بزرو فەوتاون:

١- باسی چوار رەگەزەکە/ بەشێکە لە نامەی(راڤەی ئاریێشەکان لە کتێبی مۆسیقادا)

٢- نامەیەك بۆ راڤەی ئاریێشە سەلمێنراوەکانی کتێبی ئیقلیدس: دەربارەی هێڵە تەریبییەکان و تیووری رێژەکانە.

٣- نامەیەك بۆ دابەشاندنی چواریەکی بازنە.

٤- نامەیەك بۆ بەڵگەکان لەسەر کێشەکانی جەبرو موقابەلە: دەربارەی هاوسەنگییەکانی پلەی سێیەمە.

٥- نامەی تەرازووی حوکم: بۆ دۆزینەوەی چەردەی زێڕو زیوو لە تەنێکی ئاوێتەکراو لێیان.

٦- پێویستی هەڤدژی لە جیهان و جەبر و مانەوە.

٧- نامەی رووناکی ئاوەزیی لە بابەتی زانستی گشتگیری.

٨- نامەیەك بۆ بەرسڤی سێ پرسیار.

٩- نامەیەك دەربارەی بوون.

١٠- نامەیەك سەبارەت بە گەردوون و پەرستن:دەربارەی حیکمەتی پەروەردگارە لە ئافراندنی کەون و حیکمەتی پەرستن.

١١- نامەی پێداویستییەکانی شوێنان: لە بواری زانستی کەش و ئاوو هەوا.

١٢- نامەیەك سەبارەت بە راستیی رێگە ئەندازییەکان بۆ دەرخستنی ریشەو سێ جا.

١٣- نامەی کێشەکانی ماتماتیك.

١٤- نامەی کورتەیەك لە فیزیکییەکان.

١٥- نامەیەك بۆ روونکردنەوەی زیجی مەلیکشاهی .

١٦- نامەی (سیاسەتنامە) ی نیزامەلمەلك : بە هاوبەشی یان یارمەتی/ بە فارسی.

١٧- شاکارەکانی حیکمەت.

١٨- نامەی میعراجیە .

١٩- نامەیەك بۆ لێتوژینەوەی مانای بوون.

٢٠- نامەیەك سەبارەت بە روودانی خێرو شەڕ

٢١- نامەیەك بۆ کەشفی راستیی نەورۆز/ بە فارسی

٢٢- نامەیەك سەبارەت بە زانستی کولڵیاتی بوون/ بە فارسی

٢٣- پاچڤەی خوتبەی غەڕا (یەکتاپەرستی) ئیبن سینا بۆ فارسی.

٢٤- وەسیەتنامە

٢٥- شیعرە عەرەبییەکانی ، کە (٩ پارچە) م تا ئێستا دۆزیوەتەوە.

٢٦- چوارینە فارسییەکانی ، کە لە دەوروبەری (١٨٠ چوارینەی رەسەن و خەییامی ئاساییە) لەگەڵ چامەیەك و دوو پارچەدا.

هەندێك لە باسکاران لیستەکە دەگەیەننە (٣٠ ناونیشان)! کەچی پتر لەو بەرهەمانەی کە مامۆستا رەحیم رەڕا زادە مەلیك تەحقیقی کردوون ، بە دەست نەکەوتووە... هەڵبەتە هەندێکیان فەوتاون، یان هێشتا بزرن و، لە هەندێ سەرچاوەدا دووناونیشانی کەمێك جیاواز لەم نامە یا لەو نامەیە بەرچاو کەوتوون ، کە ئەمە وادەگەیەنێت دووجار حیساب کراون، بەڵام تا ئێستاکە هەر ئەو بەرهەمانە دەستکەوتوون کە لە (دانشنامە خیّامی) بە ساغکردنەوەی رەحیم رەزا زادە مەلیك بلاوبوونەتەوە، بەلام هەموو شیعرە فارسی و عەرەبییەکانی تێدا نییە.

*

لەکۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا پێویستە ئەم حیکایەتەی خوارەوە بگێڕینەوە(کە چەندین جار ئەم حاڵەتە لە دانەری ئەم کتێبە روویداوە):

" دەگێڕنەوە دەڵێن کوڵکە زانایەك هەموو رۆژێك بەرلە رۆژ هەڵات دەچووە لای خەییام و وانەیەکی حیکمەتی لەلای دەخوێند، کەچی لە نێو خەڵکدا بەخراپی باسی دەکرد...جا عومەر ئەمەی پێ دەگاتەوە، ئیدی تیپێك دەهۆڵ کوت و زوڕنا ژەن خڕ دەکاتەوەو لەماڵەکەی خۆیدا دەیانشارێتەوەو، کاتێ کابرای فەقیە وەکو جاران دێ بۆ وانە خوێندن ، ئەمریان پێدەکات دەهۆڵ لێدەن و زوڕنا بژەنن، ئیدی خەڵکی لە هەموو لایەکەوە دێن و خڕدەبنەوەو، عومەر دەڵێت:

– ئەی خەڵکی نیشابوور، ئەمە زاناکەتانە کە هەموو رۆژێك لەم کاتەدا دێت و، زانستم لێ وەردەگرێت ، کەچی لەلای ئێوە بەو جۆرەم باس دەکات کە هەمووتان دەیزانن، جا ئەگەر ئەوەم کە ئەو دەیڵێت ، بۆچی زانستەکەم لێ وەردەگرێت، ئەگەر وەهاش نیم ، بۆچی بەخراپە باسی مامۆستاکەی خۆی دەکات؟!"

دەربارەی چوارینە

بەشێوەیەکی گشتی پەیدابوون و سەرهەڵدان و بەردەوامی شیعری ئێرانی (بە فارسی) لە ڕووی فۆرم و ناڤەڕۆکەوە ، بەم قۆناغانەدا تێپەڕیوە: (شیعری لیرکی) لە سەردەمی ڕوودەکی ، (داستان) لە سەردەمی فیردەوسی ، (چوارینە) لە سەردەمی خەییام ، (مەسنەوی لەسەردەمی مەولانا جەلالەددین و، (غەزەل) لەسەردەمی حافزی شیرازیدا، هەڵبەتە لەگەڵ هەندێ تێکەڵاوبوونی بەرچاوو نابەرچاو لەو سەردەمانەدا. زانراویشە کە سەدەی شەشەمی کۆچی بە سەردەمی برەوی چوارینە دەژمێردرێ ، بەڕادەیەك کە عەتتاری نیشابووری کتێبێکی سەربەخۆی بۆ نزیکەی دوو هەزار چوارینەی لە ژێرسەرناڤی (موختار نامە) تەرخانکردووە.

جا زاراوەی (چوارینە)ی کوردی بەرانبەری (رُباعی) فارسی و (رُباعیّە)ی عەرەبی و (چهار قاش)ی هندی و(quatrain) ئینگلیزییە.

هەڵبەتە پێشەکی پێویستە (هونەرو ماهییەتی چوارینە) دیاری بکەین ، ئەوجا بێینە سەر باسی چوارینەکانی خەییام ، ئەویش بەوەرگرتنی شیلەی تۆژینەوە و لێکۆڵینەوەکانی باسکارانی پسپۆر، کە دکتۆر سیرووس شمیسا(ل:١٩٤٩) سەرقەتاریانە لە ئێرانداو، دکتۆرە ئیسعاد عەبدوولهادی قندیل و دکتۆر محەممەد نوورەددین عەبدولمونعیم ، لە عەرەبدا، کە چوارینە بەهونەرێکی ڕەسەن و گرنگی هونەری شیعری فارسی دەزانن، چونکە زادەی دەستکاریی کێشە عەرەبییەکانە لەلایەن ئێرانییەکانەوە ، کە کێشەکەیان لە بەحری (هەزەج) ـەوە دەرهێناوە و(٢٤ تەرح = جۆر) یان لێ هەڵێنجاوە،کە بەسەر هەردوك (درەختی ئەخرەب و ئەخرەم)دا دابەشبوونە.

چوارینه لەرووی فۆرمەوە لە دوو بەیت پێکدێت ، بۆیە بە فارسی (دووبەیت) یش پی گوتراوەو، چونکە لە چوار نیوە بەیت پێکدێت، (چوارینە)ی پێ گوتراوەو ناوی دیکەشی هەن: (تەرانە)،(چهار بەیتی = چواربەیتی) و (چهارگانی = چوارلا)و دوو بەیتەکانی چوارینە بریتییە لە چوار نیوەبەیتی (پاژ) کە (هاوکێش و هاو سەروان) بەڵام هەندێ جار نیوەبەیتی سێیەم سەرواکەی لەگەڵ سەرواکانی سێ نیوەبەیتەکەی تر ناگونجێت و، بەو چوارینەیە دەگوترێ (چوارینەی خەسیو) نەك (چوارینەی تەواو).

هەندێك پێیان وایە چوارینە زەحمەتترین قاڵبی شیعرییە، چونکە شاعیر دەبێ جێی بیرۆکەیەکی دیاریکراوو مانایەکی تازە لەو قاڵبە تەنگ و بچووکەدا بکاتەوەو لە هەمان کاتدا پابەندی کێشە تایبەتییەکەی بێت دکتۆر عەبدولمنعیم گوتەنی " وەك ئەوەی دەریایەك بڕێژیتە نێو بوتڵێکەوە!". کێشی باوی ئەم قاڵبەش رستەی "لا حول و لا قوّە الا باللە" یە. ئەمەش لە زوحافاتی (ترازانەکانی) بەحری هەزەجی هەشتەکیە: (مفعول مفاعلین فع) کە بریتین لە:(هەتم ، زەلەل ، جب و بەتر) خۆ ئەگەر پاژەکان (نیوە بەیتەکان) ی چوارینەیەك لەسەر کێشی تر بن، ئەوا پێ دەگوترێت (دووبەیتی) مینا شیعرەکانی بابا تاهیری لوڕی هەمەدانی.

بە بۆچوونی بەندە درووست تر ئەوەیە بڵێین (دووبەیت) بەخۆی (تەرانە) یە، بگرە وێنەی تەواوی ئەو شیعرانەیە کە لە (١٢،١١ بڕگەی سێلابی) پێکهاتوونە و، پێش سەردەمی ئیسلام لەئێراندا بە گۆرانی و سرود گوتراون و، لە ئاڤێستادا رەگاژۆن و، پاشان بە(فەهلەوییات) ناویان دەرکردووەو بوونەتە باو ، نەمازە لە(کوردستان ، لوڕستان، ئازەربایجان و خۆراسان) بەشی کوردستان لە فەهلەوییاتدا لەم بەیتە روونەبێتەوە:

" لحن اورامان و بیت پهلوی

زخمەی رود و سماع خسروی"

واتە:

ئاهەنگی هەورامان و بەیتی پەهلەوی

پێژەنی عوود و سەمای خوسرەوی

ئەمانەش شاعیرە بەرجەستەکانی فەهلەوین: کەمالەددین بندار رازی کورد(م:١٠١٠ن)، بابا تاهیر هەمەدانی کورد(م:؟١٠٧٥ن)، پوور فرەیدوون کورد(ناوەڕاستی سەدەی ٦ ك = ١٢ ن)و فایز دەشتی (١٨٣٤-١٩١١ ن)

بەم پێوەدانگە چوارینەو دووبەیتی لەرووی فۆرم و سەرواوە وەك یەکن ، بەڵام لەرووی کێشەوە جیاوازن.

زۆربەی باسکاران جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە هۆزانڤان روودەکی سەمەرقەندی (م:٩٤٠ ن) یەکەمین کەس بووە کە کێشی چوارینەی دۆزیوەتەوە، ئەوەش کاتێ کە لە باخچەیەکدا لە شاری غەزنە پیاسەی دەکردو، تووشی کۆمەڵێك منداڵ هاتووە کە گەمەیان بە گوێز دەکردو، گوێی لە یەکێکیان بووە کە بەدەم غلکردنەوەی گوێزێك بۆ ناو چاڵێك هاواری دەکرد:" غلتان غلتان همی رود تابن کو= غل غل بەرەوە تا بن چاڵەکە" جا روودەکی ئەم ئاوازوو ریتمەی زۆر بە دڵدا چووەو کاری لەسەر کردووە، تا کێشەکەی و تەرزەکانی بەتەواوەتی کۆنترۆڵکردووە و، پاشان ناوی ناوە (تەرانە).

وێڕای ئەمەش پێشەنگانی تر پێشی روودەکی چوارینەیان هۆنیوەتەوە وەك : صایغ بەلخی(؟!)، شەقیق بەلخی (م:٧٩٠ن) و بایەزیدی بسگامی (م:٨٧٤ ن)، هەروەها شاعیرانێکی وەچەی روودەکی وەك : شەهید بەلخی (م:٩٣٦ ن)، ئەبوو شکور بەلخی (م: ٩٤٤ ن) و، شاعیرانێکی وەچەکانی پاشتر وەك: دەقیقی (م:٩٧٥ ن) و تاهیر چەغانی (م: ٩٨٧ ن) و کەسایی مەروەزی (م: ١٠٠٠ ن)

لێرەشدا دەبێ ئاماژە بۆ رایەکی تر بکەین ، کە (بوزانی) رۆژهەڵاتناسی ئیتالی یەکێکە لە نوێنەرانی و پێی وایە ئەسڵی چوارینە دەگەڕێتەوە بۆ ئاسیای ناڤین (تورکستان و چین) کە زێدی (تانکا) و(هایکۆ) یەو، لێکچوونێکی زۆر لە میان شێوە کورتەکانی ئەم جۆرە هۆزانانە هەیە، بەڵام ئەم بۆچوونە لاوازە، چونکە کێشەکانی (تانکا) و(هایکۆ) برگەیین و، چوارینە کێشی عەروزییە. بگرە لەوەیە (تانکا) و(هایکۆ) لەژێر کاریگەریی ئاڤێستا وفەهلەویاتدا بن ، پشتەوانەشم لەم بۆچوونەدا رای باسکاری تاجیکی پرۆفیسۆر(رەجەب ئەمانۆڤ) ە، کە پێی وایە چوارینە یەکێکە لە ژانرە بنەڕەتی و دێرینەکانی هۆنراوەی مەردمیی و لە ڕووی ناوەڕۆکەوە زۆر دەوڵەمەندەو لە ڕووی فۆرمەوە تەواوترین ژانری لیرکییە، کە لە سەدەی دەیەمینی زایینییەوە هاتۆتە تۆمارو نووسین و، لە ئەدەبییاتی تاجیکیدا پلەوپایەی باڵای وەرگرتووەو، بگرە پانتایی جوگرافیشی زۆر بەرین و فراوانەو، هەر لە دێر زەمانەوە: ئاسیای ناڤین ، ئێران ، ئەفغانستان و پاکستان دەگرێتەوە.

ئینجا بەگشتی سۆفییەکان بایەخیان بە هۆنینەوەی چوارینە داوە بەهۆی دابینبوونی بلاوبوونەوەی بەئاسانی ، نەمازە ستران ئاسایە و قاڵبەکەی بۆ ناوەڕۆکی سۆفییانەو عیرفانی گونجاوە، هەڵبەتە سەنائی و عەتتار و مەولانا جەلالەددین بەرجەستەترین نموونەن لەم بوارەدا. هەروەهاش بەلای فەیلەسووف وزاناکانەوەبۆ گوزارشت و دەربڕینی هزرۆکەکانیان ، بەلام بێ تەماحی کۆگوتاری وەك : ئیبن سینا، خەییام و بابا ئەفزەڵ کاشانی و نەصیرەددین تووسی.

شاعیرانی دانەری شیعری هەمەجۆر مینا: غەزەل، ستایش ، حیکمەت ، فەلسەفە، سۆفیاتی ، کۆمیدی ، رەخنەی کۆمەڵایەتی و ئیرادی سیاسییان لە قاڵبی چوارینەدا هۆنیوەتەوە، بەلام خەییامی حەکیم قاڵبی چوارینەی

هەڵبژاردووە، چونکە بچووکترین قاڵبە لە قاڵبە شیعرییەکان و لەبارترینیانە بۆ بابایەکی زانای سەرقاڵ و نوقمی کاروباری زانستی و نەپەرژاو بۆ خۆتەرخانکردن بۆ کاروباری ئەدەب، تا بیکات بە داڵدەو پەناگەیەك بۆ گوزارشتکردن لەو هەست و سۆزو گوداز هزرو بیرانەی لە دڵ و دەروونیا دەپەنگانەوەو بەمێشك و خەیاڵیدا دەبوورین و، چوارینەکانی پتر فەلسەفەئامێز بوون. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ ، کە خەییام مینا مەعەڕی توانی شیعرو فەلسەفە پێکەوە بسازێنی، کەچی ئەفلاتوون (٤٢٧-٣٤٧ پێشی زایینی) لە دێرزەمانەوە وتوویەتی:" لەنێوان شیعرو فەلسەفەدا ململانێیەکی دێرین هەیە"

هەڵبەتە خەییام خۆی بۆ هونەری شیعر تەرخان نەکردبوو، بۆیەش کەم بێژ بوو، بەڵام زمان حاڵی، وەك گوزارشتی نیما یوشیجە، کە ئێژێ:" ئەز ئەم چوارینانەم نەهۆنیوەتەوە، بۆ ئەوەی بلەزنووسی بکەم ، بەڵکو بۆ ئەوەی تا بەئاسانی وەسفی حاڵ و رەوشی خۆم لەم ژیانە تاڵەدا دەربڕم.ئەگەر چوارینان نەبان، رەنگە تووشی تالوکە ببام..."

زۆر لە شاعیرانی کۆن لە بواری ئەم هونەرەدا گۆی هونەریان بردووەتەوە، لەوانە: روودەکی سەمەرقەندی ، باباتاهیری هەمەدانی، ئەبووسەعید ئەبوولخەیر، عەبدوڵڵا ئەنصاری(١٠٠٥-١٠٨٨)، عومەر خەییام ، مەهستی گەنجەوی ، عەتتاری نیشابووری،جەلالەددین مەولەوی،بابا ئەفزەڵ کاشانی،سەلمان ساوجی و سەحابی ئەستەرئابادی کورد..بەڵام لە سەردەمی نوێدا تەنیا چوار- پێنج شاعیر لەم بوارەدا هەڵکەوتوون،رەنگە حوسێن نەخەعی(١٨٩٤-١٩٧٧)تاقە شاعیر بێت کە شایستەی ئەوەبێت بەچوارینەکانی لە ئاستی مەزنترین شاعیرانی دێرینی ئێرانی نزیکببێتەوە ، هەڵبەتە دەبێ ئاماژە بۆ شاعیرنی هاوچەرخی دیکەش بکرێ میناك: فەڕوخی یەزدی (١٨٨٩-١٩٣٨ز) ، نیما یوشیج (١٨٩٧-١٩٥٩)، مەهدی سوهەیلی (١٩٢٤-

١٩٨٧) ، فەرەیدوون موشیری (١٩٢٥-٢٠٠٠) ، سیاوش کیسرائی (١٩٢٧-١٩٩٧) ، مەنصوور ئەوجی (ل:١٩٣٨)، لایق شـــیرعەلی (١٩٤١-٢٠٠٠)، قەیصەر ئەمین پوور (١٩٥٩-٢٠٠٧)، شاپووری پساوەند، ئیرەجی زەبەردەست (ل:١٩٧٤)و پووران فەڕوخزاد.

چوارینەکانی خەییام
لەزمانی عەرەبییدا

پـێم وایـە (بـەش بـەو سـووکە زانیاریـەی خـۆم) قـازی و شـاعیر نیزامـەددین ئەصـفەهانی (م: پـێش١٢٨١ ز) کـە لـەژێر کاریگـەری خەییامـدا شـیعری بـە هـەردوک زمـانێن عـەرەبی و فارسـی دانـاوە، یەکـەم کەسـە کـە چـوارینەیەکی مشتومڕئەنگێزی فەلسەفی خەییامی بۆ زمانی عـەرەبی وەرگێڕابێت ، بگرە بە چوار چوارینە بەرپەرچی داوەتەوە، کەچی پێدەچێت تینوویەتی نەشکابێت! ئەمەش چوارینەکەی خەییام و وەرگێڕانە کوردییەکەمانە:

" دارنده چـو ترکیب چنین خوب ئ‌راست
باز از چه سبب فگندش اندر کم و کاست
گر خوب نیامد این بنا عیب کی راست؟
ور خـوب ئ‌مـد خرابی از بهر چراست ؟"

چکو کـردگار پێکهاتـەی ئافریدەیێن خـەملاندووە
سـا ئـەڕا کەموکووڕییانێـکی تـێخسـتووە؟
ئەگـەر ئەم وێـنانـە کرێتن ، قـهێتیی کێیـە؟
ئەگـەر جوانیشـن، هاژنینیان لەبەر چییـە؟

ئەصفەهانیش بەم جۆرە وەریگێڕاوە بۆ عەرەبی:

" الصّانعُ إڑ أحسـنُ فـی التركيـب
لـم یُخـرِجُ نقْمه عن الترتیــب
إنْ سـا و ، فمنْ أحقّ بالتـپریب
أو أحسنٌ ، ما الحكمـهُ فی التخریب؟"

ئەمەش یەکێکە لە چوارینە ڕەخنەئامێزەکانی:

" ما للخیّـام لـجَّ في التـأنیب
للخیمه قوّچوا لدی التگنیب
لابـدّ لژی الخیّام أن یقلعـها
مهما حفر الجیوشێ للتشـریب"

واته:

" بۆ خەییام وڕکی بۆتە سەرزەنشتخوازی
دەوار لە کاتی کۆچکردنا دەپێچرێتەوە
دەبێ دەواردار مێخەکان هەڵکەنێ گەرچی
چمان حەوزچەی بۆ ئاودانی درەخت کردووە"

وادیاره شێخ بەهائەددین محەممەد عاملی (١٥٤٦-١٦٢٢ز) خودانی کتێبی (کەشکۆڵ) ی بەناوبانگ، کاریگەری خەییامی بەسەرەوە بووەو، دووەم کەسە لەو مەیدانەدا و، ئەم چوارینەیەی وەرگێڕاوە:

گاویست در ێسمان و نامش پروین
یك گاو دگر نهفته در زیـر زمین
چشم خردت گشای چون اهل یقین
زیر و زبر دو گاو مشتی خر ببین"

" و پورین حاگا بهژا الوری
فپورُ الپریّا و پورُ الپری
ومۆ تحت هژا و مۆ فوق ژا
حمیـرٌ مسرّحهٌ في قرِی "

واته:

" گایەك لە ئاسمانە بە ناوی پەروین

گایەك دی پەنهانە لە ژێری زەمین
چاوی ئاوەزت وازکە لەرووی یەقین
لە ژێرو بانی دووگا کەرگەلێ ببین"

لە سەردەمی نوێدا دەسپێکی وەرگێڕانی چوارینەکانی خەییام بۆ زمانی عەرەبی بۆسە رەتای سەدەی بیستەم دەگەڕێتەوە ، لێ لە زمانی ئینگلیزییەوەو، یەکەم پاچڤەوان ئەحمەد حافز عەوەز (١٨٧٧-١٩٥٠) (٩ چوارینە) ی بە پەخشان وەرگێڕاوەو، لە وتاری (شاعیرانی فارسی: عومەر خەییام) دا لە (المجلّه المصريّه) کە لە ساڵی (١٩٠١) پەخشبۆتەوە. کەچی لەو مێژووە بەسەرەوە ...دەیان پاچڤەی چوارینەکانی خەییام و، سەدان گوتارو لێکۆڵینەوەی نووسراو وەرگێڕدراو دەربارەی خەییام و نامە زانستی و فەلسەفی و چوارینەکانی بڵاوبۆتەوە، بگرە نزیکەی (٨٠پاچڤە)ی هۆنراوەیی و پەخشانیی تەواو ناتەواوی چوارینە کانی خەییام پەخشبۆتەوە و، ئەمانەی خوارەوە ناوی ئەو پاچڤەوانەن ، کە لە زمانی فارسییەوە چوارینەکانی خەییامیان وەرگێڕاوە چ بە هەڵبەست (هۆنراوە= قریچ = نقم) و چ بە پەخشان و، بەگوێرەی ساڵی بڵاوبوونەوەی پاچڤەکانیان:

× مستەفا وەهبی تەل (عەرار)(م:١٩٤٩): پەخشان (١٦٩ چوارینە) ١٩٢٢-١٩٢٥

× **محەممەدولهاشمی ئەلبەغدادی**: هەڵبەست (؟!چوارینە)١٩٢٣ز (٢٠ چوارینەم بینیوە/ ج.ز)

× ئەحمەد رامی(م:١٩٧٨): هەڵبەست (١٦٨ چوارینە) ١٩٢٤

× جەمیل صدقی زەهاوی(م:١٩٣٦): پەخشان و هەڵبەست (١٣٠) ١٩٢٨

× **محەممەد فوراتی**(١٨٨٠-١٩٧٨): هەڵبەست (؟!)

× ئەحمەد صافی نەجەفی (م:١٩٧٧): هەڵبەست (٣٥٢) ١٩٣١

× ئەحمــەد حامــد صــەڕاف (١٩٠٠-١٩٨٥): پەخشــان (١٥٢) چــاپی یەکــەم ١٩٣١و (٢٠٠) چاپی سێیەم ١٩٦٠

× ئیبراهیم ئەلعورەییز(١٩٠٨-٢٠٠٢): هەڵبەست (١٥٢) چاپی یەکەم ١٩٦٥و چاپی پێنجەم (١٨٨)١٩٩٧

× **ڕاڵب حەیدەری** (ل:١٩٢٨): هەڵبەست (١٥٩) ١٩٥٠

× عەبدولحەق فاڕڵ (م:١٩٩٢): هەڵبەست (٣٧٧) چاپی یەکەم ١٩٥١و (٣٨١) چاپی دووەم ١٩٦٨

× **مەهدی جاسم شەمماسی** (م:١٩٧٩): هەڵبەست (١٧٨) ١٩٦٤

× **حیکمەت فەرەج بەدری**:(؟!) (١١٠) ١٩٦٤

× ئەبولنەصر موبەششیر ڕەرازی (١٨٨٦-١٩٧٧): پەخشان (٤٠) ١٩٦٧

× **محەممەد بن تاویت**(١٩١٨-١٩٧٤): (؟!) (١٥٠) ١٩٨٥

× محەممەد نوورەددین عەبدولمونعیم: پەخشان (١٧٨) ٢٠٠٥

× صاڵح جەعفەری(م:١٩٧٩): هەڵبەست (٤٣٥) ٢٠٠٧

× محەممەد صاڵح قورق (ل: ١٩٣٦): هەڵبەست (٢٠٠) ٢٠٠٨

× جــەلال زەنگابــادی(ل:١٩٥١): پەخشــاهۆنراو(نــپم = هــۆنراو+ پەخشــان) (٧٤چوارینەی رەسەن + ٢ چامە فارسی + ٧ پارچەی عەرەبی) ٢٠١٠

(پاچڤەکانی ئەوانەم نەبینیوە، کە بە فۆنتی رەش ناوەکانیان پیتچن کراون)

بـەناوبانگترین وەرگێـڕدراوی چـوارینەکان بـە هەڵبەسـت دووانـن و، لـە لایـەن شاعیران: ئەحمەد رامی و ئەحـمـەد صـافی نەجـەفی وەرگێـڕدراون ، بـەلام بـەپێی زانیاریم و بەراوردکردنی زۆربەی وەرگێڕدراوە باشەکان لەگەڵ دەقی فارسی چوارینەکانی خەییام ، دەتوانم بڵێم باشترین سێ پاچڤە بە هۆنراوە هـی ئـەم شاعیرانەیە: صافی نەجەفی (١٨٩٧-١٩٧٧)و عەبدولحەق فاڕڵ (١٩١١-١٩٩٢) و صاڵح جەعفەری نەجەفی (١٩٠٨- ١٩٧٩).

پاچڤەکەی شاعیر ڕامی(١٨٩٢–١٩٧٨) وەك هەڵبەستی لێرکی یەگجار باڵایە، بەڵام لەڕووی ناوەرۆکەوە لە وردی و ئەمانەتدارییەوە زۆر دوورە، کەچی پاچڤەکەی نەجەفی هاوتای باشترین پاچڤەی ڕۆژهەڵاتی ورۆژئاواییە، بەو ڕادەیەی کە کەڵە زانای ئێرانی صەدرو لئەفازڵ لە بارەیەوە (بە فرەڕەوییەکی زەقەوە!) نەجەفی دواندووە: " خەریکە بێمە سەر ئەو باوەڕەی کە خەییام چوارینەکانی خۆی بەهەردوك زمانێن عەرەبی و فارسی داناوەو، نوسخە عەرەبییەکە ونبووەو تۆ دۆزیوتەتەوەو ناوی خۆت پێوە ناوە!" بگرە (بەهار) ی شای شاعیرانیش دەربارەی گوتویەتی: " هەندێ وەرگێڕان هەرچەندە دەقاودەق لە گەڵ ئەسڵی دەقەکەدا هاتووەتەوە بەڵام لەڕووی ڕەوانبێژی و شێوازەوە باڵاترە..." و، دوو نموونەی هێناوەتەوە.

لە کاتێکا وەرگێڕانەکەی جەعفەری ، تا ڕادەیەکی بەرچاو هاوتای ئەوەی نەجەفی و عەبدولحەق فازڵە، بگرە لە زۆر شوێندا، لەوردی و ئەمانەتداریدا دەیانبەزێنێت ،ئەمە جگە لەوەی کە زۆرترین ژمارەی لەو چوارینانەی کە دراونەتە پاڵ خەییام وەرگێڕاوە، کە ڕێژەیەکی بەرچاویان تێدایە، کەچی ڕامی (١٦٨ چوارینە) ی وەرگێڕاوە(٤٣٥چوارینەیە) و ڕێژەیەکی زۆر کەمیان ڕەسەن و ئەسڵین ، تەنانەت نەجەفیش لە کۆی ئەو (٣٥٢ چوارینە) یە کە وەریانیگێڕاوە ڕێژەی ڕەسەن و ئەسڵییەکانی کەمن!وەرگێڕانەکەی عەبدولحەق فازڵ (٣٨١چوارینەیە) هیچی لەو سێ وەرگێڕانە لەڕووی شیعرییەتەوە کەم نیە، بگرە زۆر ئەمانەتدارترەو ژمارەی چوارینەی ڕەسەن و ئەسڵیشی لەوەی نەجەفی زیاترە، بەڵام لە هەمان کاتدا ڕێژەی (چوارینە ناڕەسەن و نائەسڵییە ئەبیکوڕی و کوفرئامێزەکان)ی بەرزە.

جا جێی خۆیەتی ئاماژەیەك بۆ پاچڤە هەڵبەستڤانییەکەی شاعیر موحەممەد صالح قورق بکەین ، کە بریتیە لە (٢٠٠ چوارینە)و ڕێژەی ئەسڵییەکانی کەمن

، ســـەرباری ئـــەوەش پاچـــڤەیەكی زۆر دەڵـــب و فشـــۆڵەو ســـیخناخكراوە (حەشوكراوە) بەڕادەیـەك كە هـەر چوارینەیەكی فارسـی بووەتـە هەشتینەیەكی درێـژكراوەو ژمـارەی وشـەكانی بۆتـە دوو چـەنانە! ناڤەڕۆكـە خەییامییەكەشـی كاڵبۆتەوە و ونبووە! كەچی دەبوایە شـاعیرو پاچڤەوانێكی بەتوانای وەك قورق ، كە دەیـان سـاڵە سـەرقاڵی لێكۆڵینـەوەی چـوارینەكانی خەییامـە بـەزمانێن : عـەرەبی، فارســی ، ئـۆردو و ئینگلیــزی، دەبوایــە زۆربــەی كــەموكووڕی و كالۆكرچـی پاچڤە هەڵبەسـتڤانی و پەخشـانییەكانی پێشـتر ببـەزێنێت. لەگـەڵ ئەمەشدا خەییاملۆجیستی عەرەبی ناودار دكتۆر یووسف بەككار پێشـەكییەكی بــۆ پاچـــڤەكەی ئـــەلقورق نووســـیوە، بەزێدەڕۆییـــەوە كەوتۆتـــە ستایشـــی و هەوڵیداوە بەسەر ئەو پاچڤە هەڵبەستڤانی و پەخشانییانەی پێشتردا پەسەندی بـــدات ، بگـــرە بیانووییشـــی بـــۆ هێناوەتـــەوە چـــونكە لـــە قـــاڵبی (المربعـــە= چوارخشتەكی) دا دایرێژاوە ، هەرچەندە دەڵبی و شاشییەكەشی دەرخستووەو دەڵێـت: "پاچـڤەكە Covert پەیوەنـدیخوازو مەعنـەوی و دەڵبـە، دەقانـدەقی نیە.ئەمەش لە مەرجەكانی قاڵبی (مربّعە)یە كە وەرگێر تا رادەیەك بەسەریا زاڵـە، لـە زۆربەیانـدا كـرۆك و جومگـە ئەسـڵی و تـەوەرە ناوەنـدی و بیرۆكـە سـەرەكیەكانی پاراسـتوون و، لێـی هـەڵێنجاون و، شـیعریانەیە و دوور لـە هـەر دەسـتكردی و سـەنعەتبازی و دووركەوتنەوەیـەك لـە تـەوەر، بـەنێو كـرۆك و جەوهەریاندا لە شـەقەی باڵی داوە" مـەخابن كە فرینـە هەڵبەستڤانییەكەی مام قـورق لەسـەر حیسـابی بزربـوونی ناڤـەڕۆك و وقـاڵبی چـوارینەكانی خەییامـە! بـەڕای بەنـدە (بوسـتانی) بـە حەوتینـەكانی (سُـباعیّات) گەرچـی لـە زمـانی دووەمـەوە(ئینگلیـزی) چـوارینەكانی خـەییامی وەرگێـڕاوە، پـێش نزیكـەی سەدەیەك ، زۆر لە قورق سەركەوتووترە!

بەگشتی پتر لە نیوەی ئەو چوارینانەی خەییام کە پاچڤەی هەڵبەستڤانی باشیش کراون ، لە چەندین هەڵەیێن ماناو نێوەڕۆکی دەق بەدەر نین ، چونکە وەرگێڕەکان زۆر بەباشی لە دەقەکان حاڵی نەبوونە، ئەوەندەش پەڕان و تێئاخنین و لادانیان تیاکردوون ،کە لە بناغە فارسییەکانیان دوورکەوتوونەتەوە، تەنانەت هەندێ جار جیابوونەتەوە!وەك بڵێی کۆمەڵە چوارینەیەك بن و لەژێر کاریگەری چوارینەکانی خەییامدا هۆنرابنەوە!بۆیەش مایەی گومڕایی و چەواشەکردنن و بەکاری ئەوە نایەن بکرێن بە مەحەك و پێوەر بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی هزرو فەلسەفەی خەییام ، هەروەها بەکەڵکی ئەوەش نایەن بۆ وەرگێران بۆ زمانێکی تر پشتیان پێ ببەسترێت ، بگرە ئەگەر بەبێ ئاماژەو ئاگاداری وەرگێڕدرێنەوە سەر فارسی، هیچ ئێرانییەك لە سەدا بیست و پێنجی ناناسێتەوە، کە لە چوارینەکانی خەییامن ! بەڕاستی زۆربەی پاچڤە هەڵبەستڤانییەکان لە قەرەوێڵەکەی بڕۆکرۆست دەچن ، مادامەکی پاچڤەوان هەموو خەمێکی ئەوە بێت کە " قسەیەکی کێش و سەرواداری مانابەخش" لە زمانی دووەمدا ئەنجام بدات و، وردی گواستنەوەی واتای دەقە ئەسڵییەکەی بەلاوە لاوەکی بێت! تەنانەت زۆر جاریش پاچڤەوان ناچاربێت لەبەر خاتری چاوی رەشی کێش و سەروا وشەی ناشیرینی وەك: (قرقف)و(صرخد) و(خندریس) و(عقار) و(تریاق) و(جریال) لەجیاتی : (خمر، راح، شمول، صهبة ، حمیاو مدام...) بەکاربێنێت، هەڵبەتە پاچڤەوانانێکی هەڵبەستڤانی سەرکەوتوویش وەك نەجەفی و عەبدولحەق فازڵ وەهایان کردووە!

بەداخەوە(وێڕای هەوڵی زۆرم) وەرگێڕانەکەی شاعیر(جاسم مەهدی شەمماسی)م بە چنگ نەکەوت کە(١٧٨چوارینەیە) و چەند دانەیەکم

خوێندۆتـەوەو، پـێم وایـە وەرگێڕانێکـی هەڵبەسـتڤانی بـاش بێـت ، کەچـی پاچڤەکەی جەمیل صدقی زەهاوی بە پەخشان و بە هەڵبەست لاوازە!

لـەم بـوارەدا پێداچـوونەوەیەکی دووروودرێـژم دەربـارەی ئـەو وەرگێڕانانـە لـە ئایندە دەبێت ، بەڵام لێرەدا هەر دەبێ پتر مەبەستەکەم روونبکەمەوە.

ئاشـکرایە کـە شـیعری هەڵبەسـت (هـۆنراوە) سـێ رەگـەزی سـەرەکی هەیـە کـە (بونیادو ماناو ومۆسیقای پێکەوە جۆشیان خواردووە) هەڵبەتـە گواستنەوەی ئـەم سـێ رەگـەزە پێکـەوە بـۆ زمـانی دووەم یـەگجار ئەستەمە چ لـە وەرگێڕانـی هەڵبەسـتڤانی و چ لـە وەرگێڕانـی ناهەڵبەستڤانیشـدا ، بۆیـە ئـەرکی (سـەرەتاو کۆتـایی) وەرگێـڕان ئەوەیـە کـە پابەنـدی گواسـتنەوەی ناڤـەڕۆك (واتـا) بێـت بـە وردی وئەمەکداری ، ئـەگینا وەرگێڕانێکـی پەسـەند (وردو زۆر نزیك لەدەقەکە، ئەگـەر نـەڵێین دەقاودەق) نایەتـە دی، چـونکە زمانـەکان لەخەسـڵەتە بونیـادی و کەلتوورییەکانیاندا جیاوازن. ئەمـەش ئـەوە دەگەیـەنێ کـە پاچڤەوان (ئەگەر لـە یـەکێك لـە زمـانی یەکـەم و دووەمـدا، یـان لـە هەردوکیانـدا) شاعیریش بێت ، نابێ بـەتۆبزی وخـورتی کـێش و سـەروا بەسـەر وەرگێڕدراوەکەیدا بسەپێنێت ، بـەڵکو جڵـەوی ئـازادی بـۆ شـلبکا، چـونکە لەگینـە پاچـڤەی هەڵبەسـتڤانی یـان سـەروادار لـە هەنـدێ حاڵـەتی ریزپـەڕدا خۆبـەخۆ بێتـەدی و، زۆر باشتربێت لـەو پاچـڤە زۆرەملێیانـەی کـە خەسـڵەتەکانی زمـانی وشـکوبرینگی (ارجـوزە= هەڵبەستی فێرکاری) و دەستکردی و سـەنعەتبازی بەسـەریا زاڵبێت ، گەشترین بەڵگەشمان بۆ پاچڤە هەڵبەستڤانییکان کارەکانی ئەم مامۆستایانەیە :حوسێن موجیب میسری (١٩١٦-٢٠٠٤)، عەلی مەنصوور و چەندین پاچڤەوانی دیکەی چوارینەکانی خەییامە.. بەڵێ لە وەرگێڕانی هەڵبەستڤانیدا دەقە شیعرییەکە (لـەزمانی یەکەمـدا) دەکەوێتـە ژێـر بـاری قورسـی فـۆرم و بونیـادی (کـێش و سـەروا) لـە زمـانی دووەمـدا ، هـەنگێ واتاکـەی زەدەدار دەبێـت و، وێنایـەکی

دروستی روون و ئاشکرای ناڤەرۆکی دەقە ئەسڵییەکە بە دەستەوە نادات، ئەگەر بەشێوەیەکی جوانی لەباریش لەزمانی دووەمدا بێتە هۆنینەوە. لەوەیە لە هەندێ حاڵەتی ریزپەڕی دەگمەندا، وەرگێڕانی هەڵبەستڤانی (تەرجەمەی مەنزووم) لەنێوان زمانە لێکدی نزیکەکانەوە(ئەوانەی لەیەك خێزانە زمانن) و دراوسێکان لەرووی کەلتوورییەوە سەرکەوتن بەدەست بێنێت ، مینا زمانێن: فارسی و کوردی/ ئیسپانی و پۆرتوگالی/ پەنجابی و ئۆردو/ ئوزبەکی و تورکمانستانی.

جێی خۆیەتی لیرەدا ئاماژە بۆ چەند وەرگێڕانێکی ناهۆنراوەیی لەفارسییەوە بۆ عەرەبی ، کەبەناهەق ناوی وەرگێڕانی پەخشانڤانیان لێنراوە بکەین، لەوانە (ئەوەندەی بەندە ئاگام لێیە) وەرگێڕانەکانی: ئەحمەد حامد صەڕاف(٢٠٠ چوارینە یە) و دکتۆر محەممەد نورەددین عەبدولمونعیم (١٧٨ چوارینەیە)و دکتۆر محەممەد غونێمی هیلال (٢٣ چوارینەیە) و، بەڕای من باشترین وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانەکەی دکتۆر بەدر تەوفیقەو، وامەزانی وەرگێڕانە پەخشانڤانییەکەی شاعیر عەرار باشە، لێ زۆر لاوازە!کەچی پاچڤەکانی وەدیع بوستانی(١٨٨٨-١٩٥٤) کە (هەڵبەست) ـە و لە ئینگلیزییەوەیەو، پاچڤەکەی دکتۆر بەدر تەوفیق کە پەخشانڤانییەو لە ئینگلیزییەوەیە لەوانەی عەرار و زەهاوی و عەبدولمونعیم باشترن!

هەژی ئاماژەیە کە نزیکەی پازدە کتێبی لێکۆڵینەوەی باش دەربارەی خەییام و چوارینەکانی بە زمانی عەرەبی هەیە، ئەمانەش سەرناڤێن گرنگەکانیانە:

× عومەر خەییامی حەکیم ، ماتماتیکزان و گەردووناسی نیشابووری/ ئەحمەد حامد صەڕراف.

× شۆڕشی خەییام/ عەبدەلحەق فازڵ.

× لادانـی دەمامـك لـەرووی چـوارینەكانی خـەییام/ ئـەبوو نەصـر موبەششـیر تەرازی.

× **پاچڤە عەرەبییەكانی چوارینەكانی خەییام/ د. یووسف بەككار.**

× **خەییام و چوارینەكان لە كارەكانی پەیجۆكانی عەرەبدا/ د. یووسف بەككار.**

× وەهمەكان لە نووسینەكانی عەرەبدا دەربارەی خەییام/ د. یووسف بەككار.

× **عومـەری خـەییام ، سـەردەم و ژینگـەو بەرهـەمی/ د. ئەحمـەد كەمالـەددین حیلمی.**

× ئیمـام و حـەكیم ، حوججەتولحـەق و زانـا عومـەر خـەییام و چـوارینەكان/ د. عەبدولمونعم حەفنی.

× رایە فەلسەفییەكانی ئەبولعەلا مەعەڕری و عومەری خەییام ، لێكۆڵینەوەیەكی بەراوردكاری/ د. تەغرید زەعیمیان

× دیـوانی عومـەر خـەییام ، لێكۆڵینـەوەو پاچـڤەیەكی پەخشـاهۆنراو/ جـەلال زەنگابادی.

(بەداخەوە ئەوانەی بە فۆنتی رەش پیتچنكراون بەدەستم نەكەوتوونە)

پـێم وایـە كتێبەكـەی باسـكاری گرانقـدر دكتـۆر عەبـدولمونعیم حـەفنی فراوانترین و قووڵترین باسـی بابەتیانە و بە ئینسـافە دەربارەی خـەییام چ وەك زانـاو چ وەك فەیلەسـووف و چ وەك شـاعیر و، هـەروەها كتێبەكـەی دكتـۆرە تەغرید زەعیمیان (رایە فەلسەفییەكانی مەعەڕری و خەییام...)

لێرەشـدا دەبـێ ئامـاژە بـۆ فـەزڵی ئینتـەرنێت ، نـەمازە ماڵپـەڕی پایـەدار (www.al_mostafa.com) بكەم و، پێویستە ئەوەش بڵێم كە لە ماڵپەڕی (www.alkashf.com) فەتوایـەكی سەیروسـەمەرەی كوفرانـدنی خـەییامم خوێندەوە، كە لەلایەن شێخ محەممەد صالح مونجد(١٩٢٠–٢٠١٠) دەركراوەو سـەرباری كوفرانـدنی خـەییام ، ئـیبن سینایشـی (بەشـێوەیەكی ناراسـتەوخۆ)

کوفراندووە، بۆ ئەم مەبەستەش پشتی تەنیا بەچەند چوارینەیەکی ناڕەسن و ئاوەکی و بە پاچڤەیەکی ناوورد بەستووە، کە بۆ مەقامێکی وا هەستیار دەست نادات و پشتی پێ نابەسترێت و، سەبارەت بە بەرهەمە زانستی و فەلسەفییەکانی دیکەی خەییام غافڵە، یاخود خۆی لەگێلی داوە!ئەرێ شێخ مونجید ئەوەندە بە دڵنیاییەوە دەدوێ دەڵێی بەخۆی ئەو چوارینانەی لە دەمی خەییامەوە بیستووە!

هەڵوێستی خەییام زۆر روونە سەبارەت بە ئایین لە نامە فەلسەفی و شیعرە عەرەبی و چوارینە راستەقینەکانی و تەنانەت لە چەندین دەستەواژە و رستەو برگەی نامە زانستییەکانیشی ، کە خەییام هێرشی نەکردۆتە سەر یەزدان و گەوهەری ئایین ، وەلێ هێرشی کردۆتە سەر ریابازان و فیقهبازان و کەچڕەوان لە گەوهەری بنەماکانی ئایین. سەرباری ئەوەش هیچ دیرۆکڤانێك یا نووسەرێك لەوانەی باسی خەییامیان کردووە ئاماژەیەکی بۆ بادەنۆشی خەییام ، بگرە بۆ بادەنۆشی زۆرینەی مامۆستاو هاوڕێ و شاگردەکانی نەکردووە.

لەم بارەشەوە دکتۆرە تەغرید زەعیمیان دەرەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ ئێژێ: " خەییام زەندیق نەبووە، بەڵکو دیندارێکی مکووم بووە، تەنانەت (قفتی) کە هەڵوەستی ناڕەوایانەی سەبارەت بە خەییام پیشانداوە، نەیگوتووە خەییام زەندیقە یا مەجووسییە، لێ رەخنەی ئەوەی لێگرتووە کە بایەخی داوەتە زانستی یۆنانی و فەلسەفەکەی لە بواری ئیلاهییاتدا"

بەهەرحاڵ ، لەهەموو حاڵەتێکا دەبێ حیسابی ئەوە بکەین کە شیعر، (ئیلیەت) گوتەنی ئەرکێکی تایبەتی هەیەو "ئەرکەکەی فیکری نیە، بەڵکو سۆزداریە" واتە " شیعر ئەڵتەرناتیڤی فەلسەفە، یا لاهووت ، یان ئایین نیە" تا بە فەتوایان لێ بێینە دەست و بەگژیا بچین. مەبەستم ئەوەیە کە شیعر لە بنجوبنەواندا مەیدانێك نیە بۆ ئەوەی فەتوا دەربارەی بدرێ ...خۆ ئەگەر شێخ مونجد

کەمترین ئاگاداری لەمەڕ کتێبەکەی دکتۆر حەفنی هەبوایە، ئەم فەتوایەی (کە لەسەر بناغەی نەزانییەکی زەق ڕۆنراوە) بەرەڵا نەدەکرد! ئینشائەڵڵا هەوادارن و هاوشێوەکانی شێخ مونجد کە کەڵکەڵەی خەییامیان لەسەرە ، ئەم کتێبە و کتێبەکەی دیکەم (کۆبەرهەمە زانستی و ئەدەبی و فەلسەفییەکانی خەییام) کە بەدوایدا دێت دەخوێننەوە، هەنگێ ڕادەی بێ ئینسافی و بێ ویژدانی ئەو جۆرە فەتوایانەی دەرهەق خەییام بۆ بەدیار دەرکەوێ و، ئەو فەتوایە هەڵدەوەشێنێتەوە، دەنا ئەم فەتوایە و فەتوایانی لەم جۆرە گەورەترین زیان بەکرۆکی پرەنسیپەکانی ئیسلام دەگەیەنن و، ڕووە ڕاستەقینە گەشەکەی دەشێوێنن، ئەمە جگە لەو نەهەقییەی کە دەرهەق بە زاناو فەیلەسووف و ئەدیبێکی ئیسلامی مەزنی وەکو خەییام دەکرێ ، کە لە کۆنەوە تا ئێستا بوختانی بۆکراوە بۆ دەکرێت!ئەم دووبەیتە عەرەبییەش زمان حاڵیەتی :

" قیلَ إنّ الإلهَ ذو ولدٍ

قیلَ إنّ الرسولَ قد کهنا

مانجی اللهُ والرّسولُ معاً

مِن لسانِ الوری فکیفَ أنا؟!"

وتیان خوا کوڕی هەیە،

وتیان پێغەمبەر جادووبازیکردووە

جا خواو پێغەمبەر پێکەوە

لە زمانی خەڵك ڕزگاریان نەبووە

ئەدی منی بەندە چۆن ڕزگارمبێ لەم و لەوە؟!

مشتومڕێکی بێ بڕانەوە

لەو نیمچە توێژینەوەیەدا کە لە پەراوێزی پاچڤەی چوارینەکانی خەییامدا کردوومە * کە بەکۆی رای زۆربەی خەییامناسانی گەورەو شارەزا چوارینەی رەسەن و ئەسڵن ،دەتوانین بە دڵنیاییەوە پەی بەو راستییە تاڵە بەرین ، کە چ بوختانانێکی گەورە بەخەییامدا کراوە، نەمازە گەلێک لەو چوارینە رەسەنانەشی، کە لە کۆنترین ژێدەرو سەرچاوانی باوەڕپێکراوی نزیکی سەردەمی خۆشیەوە بە شێوەی جیاواز گێڕدراونەتەوە، دەسکاری کراون ، بگرە دراونەتەپاڵ ئەم شاعیرە یان ئەو شاعیرە، تەنانەت هەندێکیان دراونەتەپاڵ دوو شاعیر، بگرە سێ و چواریش! جا دەبێ حاڵی چوارینەکانی تر چۆن بێت ، کە لە سەرچاوەو شوێنانی دواتردا دۆزراونەتەوەو، بە چاك و خراپەوە لە جەنگەڵێکی چڕی پتر لە هەزار چوارینەی ئاوەکی (دزراو قەڵپ و تێخزاو تێکەڵبووە؟!

جا لەسۆنگەی هەموو ئەم چوارینانەوە لەبەردەم مەتەڵێکی ئاڵۆزدا، کە خەییامە گرفتاری داماویی دەبین ، بەڵام باسکاران و توێژەران و رەخنەگران کۆڵیان نەداوەو دەستەوئەژنۆ دانەنیشتوون و، لە گەڕان و توێژینەوەو لێکدانەوەو پەیجۆری خۆیاندا هەمیشە بەردەوامبوونە.

دکتۆر محەممەد جەعفەر یاحەققی(ل:١٩٤٧) دەڵێ: " تەمومژ ئاڵۆزی لە ژیان و شیعری گەلێك لە شاعیران و هزرڤانان دەنیشێت ، بەڵام چونکە خەییام پتر مینا زانای بیرکاری و بوارانی دی ناسراوەو، لەوەشە بەخۆی نەیویستبێ وەکو شاعیر بناسرێت ، ئەو تەمومژەی لە ژیان و شیعرەکانی نیشتووە چڕترە. خەییام شیعری بۆخۆی دەگوت و لە تەمەنیا هاتووچۆی کۆڕو کۆبوونەوەی

شـــاعیرانی نـــەدەکرد، بۆیـــە شـــیعرەکانی دوای مردنـــی بـــە دەیـــان ســـاڵ بڵاوبوونەتەوە"

هەڵبەتە ئەم لێکدانەوەیە بەتەنیا بەس نیە، دەبێ ئەوەش بڵێین کە ناوەڕۆکی فەلسەفییانەی چوارینەکانی خەییام و توندڕەوی فەقیهان بواریان نەداوە تا خەییام لە زەمانی خۆیدا وەکو شاعیر ناودەربکات ، بۆیە بەس لەلای هاوڕێ هەرە نزیکەکانی بە شاعیر ناسراوە، بۆیە چوارینەکانی لەپاش مردنیدا بەرە بەرە بڵاوبوونەتەوە. ئاڵۆزییەکی تریش هەیە ، کە پەیوەستە بەخودی چوارینەکانەوەو، باسکاری ناڤدار بەهائەددین خورەمشاهی(ل: ١٩٤٥) لەمبارەیەوە دەڵێ:" دەقێن هونەری باڵا دوو لایەن و پتر لە مانایەکی حەرفییان هەس ، ئەمەش وەکو ڕێسایەکی گەورەیە، جا لەم مانایانە هەندێکیان حەرفین و، بەڕاڤەو شرۆڤە دەردەکەون ، هەندێکی تریان زۆر قووڵن پێویستییان بە تەئویلە تا واتای ڕاستەقینەیان دەربکەوێ و، دیارە چوارینەکانی خەییام لەم ڕێسایە بەدەر نین"

بۆیە لە کۆنەوە تا ئێستا مشتومڕێکی زۆرو دووروودرێژ لەسەر ژیان و بەرهەمەکانی خەییام کراوەو دەکرێ ، بەتایبەتی لەسەر ناوەڕۆکی چوارینەکانی ، هەڤدژ بێژییەکی زۆر لە دیاریکردنی ژمارەیان ، بگرە لەسەر جۆری داڕشتنی ڕەسەنترین و ئەسڵترینیان کراوە ، وەکو لە پەراوێزو دەهمەنی وەرگێڕانەکەی بەندەدا دەردەکەوێ ، هەڵبەتە بە پشتەوانەی ئەنجامگیرییەکانی چەندین پسپۆر و شارەزای ئێرانی ، چونکە " خەڵکی مەککە بە دۆڵ و شیوەکانی شارەزاترن" لەوانەش : میرزا محەممەد خان قەزوینی(١٨٧٣-١٩٤٩)، محەممەد عەلی فرووغی(؟١٨٧٧-؟١٩٤٣)، ئیسماعیل یەکانی(١٨٨٧-١٩٧٤)، قاسم غەنی (١٨٩٣-١٩٥٢)، سەعید نەفیسی(١٨٩٥-١٩٧٥)، عەلی دەشتی (١٨٩٥-١٩٨١)، ڕەشید یاسمی(١٨٩٦-١٩٥١)، عەبباس ئیقبال

ئاشتیانی(١٨٩٦-١٩٥٥)، جەلالەددین هومایی(١٨٩٩-١٩٨٠)، حوسێن شەجەرە(١٩٠٠-١٩٨٢)، بەدیعولزەمان فروزانفەڕ(١٩٠١-١٩٧٠)، تەقی ئەرانی (١٩٠٢-١٩٣٩)، صادقی هیدایەت (١٩٠٣-١٩٥١)، موجتەبای مینەوی(١٩٠٣-١٩٧٦)، غولامحوسێن موصاحب (١٩١٠-١٩٧٩)، فەڕلو ڵلا رەڕزا(ل:١٩١٥)، محەممەد مەهدی فولادوەند(١٩٢٠-٢٠٠٨)، محەممەد تەقی جەعفەری(١٩٢٥-١٩٩٨)، محەممەد ئیسلامی نودوشەن(ل:١٩٢٥)، غولامحوسێن ئیبراهیم دینانی(ل:١٩٣٤)، موحسن فەرزانە، رەحیم رەڕازادە مەلیك (١٩٤٠-٢٠١٠)، محەممەد رەڕزا قەنبەری(ل:١٩٥٥)،ئەصغەر بەرزی (ل:١٩٥٩)، سەیید عەلی میر ئەفزەڵی(ل:١٩٦٩) و چەندین باسکاری تر، کە لە پەراوێزێن (دیوانی خەییام بە کوردی) و دووتوێی ئەم کتێبەدا ناویان هاتووە، لە بەرهەمێن خەییام کۆڵیونەتەوەو، زۆربەیان گەییونەتە قەناعەتی تەواو و دڵنیایی بنجبڕ، کە دیوانە راستەقینەکەی خەییام لە نزیکەی(١٨٠ چوارینەو پارچە شیعری فارسی و عەرەبی)پتر نیە، ئەو پەڕی دەتوانرێ نزیکەی(١٠٠چوارینە)یەکی تریان وەکو (ئەگەر) نەك (یەقین) بخرێتە سەر ،ئەویش لە ژێر سەرناڤی (چوارینانی خەییامانە)، لە کاتێکا پتر لە هەزار چوارینەی ئاوەکی دراوەتەپاڵ خەییام و، ژمارەی چوارینەکانی گەییوەتە نزیکەی(١٣٠٠ چوارینە!) سەعید نەفیسی گەورە پەیجۆر(١٢٢٤ چوارینە)ی لە(١٦٢ کتێب و کەشکۆڵ) دا دۆزیوەتەوە کە دراونەتە پاڵ خەییام . توێژەر محەممەد جەعفەر یاحەققی لەم دوادواییە رایگەیاند کە ئەو چوارینانەی دراونەتەپاڵ خەییام(پتر لە دە هەزار)ە! و، ئێژێ: " بەڵام ناتوانین بە شێوەیەکی بنجبڕانە (دەیەکی) ئەو ژمارەیە بەهی خەییام بزانین" بگرە " کەسێك نیە بوێرێت بە موقەددەساتی خۆی سوێندبخوات و، بەدڵنیاییەوە بڵێ ئەم چوارینەیە یان ئەوچوارینەیە هی خەییامە!"

ڕۆژهەڵاتناسی ناڤدار ئارتەر جۆن ئاربری(١٩٠٥-١٩٦٩)هەمان ڕای هەس کە بەشێوەو گوزارشتێکی تر دووپاتیدەکاتەوە، کە زۆر ئەستەمە بەدڵنیایی تەواوەوە هیچ چوارینەیەك بدرێتەپاڵ خەییام، هەرچەندە پێی وایە خەییام (٧٥٠ چوارینە)ی بەلای کەمەوە بەجێهێشتووە. ڕۆژهەڵاتناس نیکلسون (١٨٦٨-١٩٤٥) بۆچوونێکی بەم ناوەڕۆکەوە دەربڕیوە:" **ئەگەر خەییام زیندوو ببێتەوە، دۆشدادەمێنێ و ناتوانێ چوارینە ڕەسەنەکانی خۆی لەناو خەرمانی ئەو هەموو چوارینە ئاوەکیانەدا جیابکاتەوە!"** کەواتە زۆر چوارینەی هەڵبەستراو هەن (چ ئاوەکی چ دزەکردوو) و ژمارەیان لە هەزار زیاترە، چ بە پاکنیازی و، چ بە بەدنیازی لەلایەن گەلێك شاعیران و خۆبەشاعیرزانان و شاعیرۆکانی مەشرەب هەمەجۆرەوە بۆ مەبەستێن جیاواز هۆنراونەتەوەو دراونەتەپاڵ خەییام" لەوانەیە ئەهلی فەلسەفە، یا نەزانان یا گوماندااران ، یان زەندیقان بووبن و، لەگینە هەندێکیان ئەهلی ڕابواردن و بادەنۆشی بووبن، ویستبیان بە مەی و هەوەسبازییدا هەڵبدەن و، یاخود سۆفییانێك بووبن چوارینانی (بادەنۆشی) یان بەدڵدا چووبێ و لاسایان کردبێتەوە، یان خەڵکانێکی زاهید بووبن و لەسەر ڕێبازی خەییام چوارینەیان بۆ بێزراندنی دنیا دانابێت . جا هەموو ئەمانە لەگەڵ چوارینەکانی خەییامدا بەجۆرێك تێکەڵبوونە، کە نازانین کامەیان هی خەییامەو کامەیان هی ئەو نیە! ئیدی هەر چوارینەیەکی ئاوارەو بێ خاوەن هەبووبێت، یان خاوەنەکەی گومناو بووبێ ، دراوەتەپاڵ خەییام. ئەمەش تاوانی ئەو خۆشنووس و نووسخەنووسانەیە، کە هەر چوارینەیەکیان دەست کەوتووە داویانەتەپاڵ خەییام و دەسکاریانیش کردووە..." بەپێی دیاریکردنی باسکاری گرانقەدر عەبدولمونعم حەفنی.

هەڵبەتە زۆربەی چوارینە هەڵبەستراوەکان بازاڕی و بێ نموودن ، بەتایبەتی ئەوانەی کە کوفرئامێزو بادەنۆشی و ئیباحییەتخوازن ، ئەمە جگە لەوەی کە

لەلایەن کۆکەرەوەو نووسەرەوانێکەوە تۆمارکراون و دراونەتەپاڵ خەییام ، کە زۆربەیان فریان بە دنیای شیعرو تێگەییشتنی شیعرەوە نەبووە، یان خەڵکانێکی بەدنیاز و دڵڕەش بوونە...ئیدی کار گەییووەتە ئەوەی کە جیاکردنەوەی چوارینە ئەسڵی و ڕەسەنەکان لە ئاوەکی و ناڕەسەنەکان نیمچە مەحاڵ بێت. هەر بۆ دووپاتکردنەوەی ئەو بۆچوونەی سەرێ ، پێم وایە دیاردەی شیعردانان بەناوی خەییامەوە وەکو پەرچەکردارێکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆیە لە سەردەمی شایەکانی سەفەوییاندا، کە بە فەرمی شیعەگەراییان بەسەر هەموو ئێرانییەکاندا سەپاندو، لە کوشتنی تائیفی نەدەپرینگانەوە، بە پشتیوانی فەتوای فەقیهانی شیعە، کە لە چیای عاملی لوبنان و لە بەحرێنەوە هاتبوون بەخۆیان و زارۆچەکانیانەوەو، ئەستێرەیان بەرزببوەو بووبوونە هاوتای ئیکلیرۆسی ئەرستوکراتی ئێرانی دەستڕۆ لە هەردوک دەسەڵاتی ئایینی و دنیاییدا... جا لەگەڵ زیادبوون و بەهێزبوونی دەسەڵاتی فەقیهان و فیقهبازان ، کە جەختیان لەسەر زانستە نەقڵییەکان دەکردو بەسەر زانستە ئەقڵییەکاندا پەسەندیان دەدا ، بۆیەش ترۆکردن و هەندێ جار سەرکوتکارییەکی توندی ئەدیبان و فەیلەسووفان و سۆفییانیش هاتە ئاراوەو بووە هۆی مشەختبوونی سەدان ئاوەزمەندی گەورەی ئێرانی و هەڵاتنیان بەرەو هندستان و شوێنانی تر. بۆیە یەکێك لە پارادۆکسەکانی مێژووی ئێرانی ئەوەیە، کە کەڵتوور(بە زمانی فارسی) و هونەرە ئێرانییەکان ، لە (سەردەمی تەیمووری)دا لە هندستان گەشەیکرد، کەچی لە ئێراندا بە درێژایی چەند سەدەیەك دایەوە کەندێ و وشك هەڵات و کەساد بوو، تا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا جارێکی تر بووژایەوە و ژیایەوە!

عەبدولواحید گەیلانی (؟!) کە یەکێك بووە لە شایەدحاڵەکانی ئەو سەردەمە، لە وەسفی ئەو وشکە فەقیهانەو فیقهبازە ماستاوچییانەی دەسەڵاتداران

گوتوویەتی: " زۆربەیان دزو درۆزنن و هەموو ئامانج و مەبەستێکیان شۆرەت و بەرژەوەنـدی ماددییـە" و ئاشکراشـە کـولین تیرنـەر (ل:١٩٥٥) گوتـەنی کـە "مشتومڕە توندو قووڵەکانیان لەسەر شتە ڕواڵەتیەکانی فیقە بووە، زیاتر بۆ پۆشینیبایەخنەدانی خۆیان بە پەیامی ئیسلام بووە." ، جا هەر ئەمەش هۆی زیادبوونی ژمارەی ئەو چوارینە تێخزاوانەیە (نەمازە کوفرئامێزو بادەنۆشی و ئیباحییەتخوازییە توڕەهاتەکان)ی ئەو سەردەمە بوو، کە بە ناهەق دراونەتەپاڵ خەییام .

هەڵبەتـە دەبـێ هۆیـەکی دیکـەی گرنگـی زاوزێـی چـوارینەکانی خـەییام فەرامۆشـنەکەین ، کـە دەیـان چـوارینەی شـاعیرانی بانـدۆرباری خـەییام دراونەتـەپاڵ خـەییام ، بەسۆنگەی ناوەڕۆکە خەیامییەکانیانەوەو، باسکاران توانوویانـە زۆربـەی ئـەو چـوارینانە دەسنیشـانبکەن و بـۆ خاوەنـەکانیان بیانگەڕێننـەوە ، ئەگینا سیرووس شمیسا گوتـەنی:" مەبەست چییە شیعری شاعیرێکی ناسراوی وەك خەییام بدرێتەپاڵ شاعیرێکی گومناوی وەك نەجیب جرفازقانی؟کە لەڕووی مەنتیقەوە دەبێ بە پێچەوانە بێت ، واتە چونکە ئەم چـوارینەی نەجیبـە نـاوەڕۆکی خەیامییـە ، بۆیـە دراوەتـەپاڵ خـەییامی بەناوبانگ، ئەمەش هەموو چوارینەکانی ئەو شاعیرە گومناوانە کە دراونەتەپاڵ خـەییام دەگرێتـەوە" بـۆ نموونـە ئـەم چـوارینەیەی شـاه سـنجان خـەواف (م:؟ دەوروبـەری١١٩٦-١٢٠٢ز)و دەدرێتـەپاڵ مـەولانا جەلالـەددین و قوتبـەددین حەیدەر(١١٣٦-١٢٢١):

" رندی دیدم نشسته بر خنگ زمین
نه کفر نه اسلام و نه دنیا نه دین
نه حق نه حقیقت نه گریقت نه یقین
اندر دو جهان که را بود زهره این؟"

به پاچڤەی شێخ سەلام(١٨٩٢-١٩٥٩):

"رەندێکم بینی لە رووی سەرزەمین

بێزار لە دنیا، بێزارتر لە دین

حەق ، حەقیقەت ، شەریعەت ، یەقین

لەلای وەك پووش بوو! ئێوەش وا بژین"

کێشەیەکی ئاڵۆزی دیکەش ئەوەیە، کە چەندین چوارینە لەو چوارینانەی کە لەم ژێدەرو لەو دەممەندا دراونەتە پاڵ خەییام،لە ژێدەرانی دیکەدا دراونەتەپاڵ پتر لە شاعیرێکی دی ! وەك ئەم چوارینەیە، کە دەدرێتەپاڵ : بندار رازی ، ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر، سەعدی شیرازی ، فەخرەددین عیراقی ، روزبەهانی بەقلی شیرازی و شێخ روباعی مەشهەدی:

" هنگام سپیدەدم خروس سحری

دانی کە چرا همی کند نوحەگری

یعنی کە نمودند در ئیینە صبح

کز عمر شبی گۆشت و تو بی خبری"

به پاچڤەی عەونی (١٩١٤-١٩٩٢):

"ئەم کەڵەشێرەی دەمی بەربەیان

دەخوێنێ ، دەڵێ: هەژاری نەزان

خۆش رابوێرە ناگەڕێتەوە

شەوێکی دیکەش ڕۆیشت لە ژیان"

هەروەها کێشەیەکی ئاڵۆزی تریشمان هەیە، کە دووبارەبوونەوەو سێ بارەبوونەوەی گێرانەوەی چەندین چوارینەیە بەدارشتنی کەمێك یا زۆر جیاوازو، یا پاش و پێشکەوتنی نیوەدێرەکانیان وەك ئەم چوارینەیە:

- " دریاب کە از روح جدا خواهی شد

در پرده اسرار فنا خواهی شد

می خور که ندانی ز کجا ئآمده

خوشباش ندانی بکجا خواهی شد "

- "ای ئآمده از عالم روحانی تفت

حیران شده در پنج و چهار و شش و هفت

می خور چو ندانی از کجا ئآمده

خوش باش ندانی بکجا خواهی رفت"

- "دریاب که از روح جدا خواهی رفت

در پرده اسرار فنا خواهی رفت

می نوش ندانی از کجا ئآمده

خوش باش ندانی بکجا خواهی رفت"

واته:

وشیاربه گیانت لێت دەترازێ و دەچی

لەپشت پەردەی رازی فەنا پێوار دەبی

مەی بنۆشە کە نازانی لە کوێوە هاتی

بەکەیف بژی کە نازانی بۆ کوێ دەچی

بەڵام دیاردەی جیاوازی ئەم وشەو ئەو وشە لە گێڕانەوەی دەیان چوارینەدا ئەوەندە زۆرە هەر مەپرسە،خوێنەری هێژا کەسێ نەمرێ لە دەهمەن وپەراوێزی چوارینە پاچڤەکراوەکانی (دیوانی خەییام بە کوردی) دەیبینێت .

وێڕای هەموو ئەو کێشەو گرفتانەی سەرەوە ، زۆر توێژەرو باسکاری جوامێر شانیانداوەتە بەر ئەم ئەرکە قورسەو توانییانە بەزەبری پشکنین و لێکۆڵینەوەو باسەکانیان بە درێژایی پتر لە سەدەیەك ، بگەنە چارەسەرییەکی تەقریبی ، نەك بنجبڕیی ئەم گیروگرفتە سەخت ودژوارە.

هەڵبەتە سەرباری ئەم گرفتەی کە تا ئیستاش بەردەوامە، ، پێویستە ئاماژە بـۆ ئـەوەش بکـرێ ، کـە هـەر هـەموو دەسنووسـانی چـوارینە رەسـەن و ئەسـڵەکانی خـەییام و زۆربـەی سەرچـاوە دەسنووسـەکان هنـع. ئیـدی چـوارینەکانی خـەییام کەوتنـە سـەر زاران و دەماودەمیـان پێکـرا و گـۆڕان و دەستکارییان تێدا کرا....پاشان نوسخەنووسان بەسەر چوارینەکانی خەییامدا دابارین و، زۆر ئـەدگاری تایبەتمەندییان گۆڕی و شیعری خەڵکانی تریان بە گەڵ خستن و، قسەی وایان دایەپاڵ و بە سەرا ساغکردەوە کە هەرگیز بە دەمیا نەهاتووە، بەپێی ئاماژەی ئەحمەد رامی شاعیر و پاچڤەوان .

جا بەو جۆرە گەلێك لە چوارینەکانی خەییام ونبوون و ئەوەش کە مایـەوە لـە نیازپییـی و چاوچنۆکی نووسـەرەوەو نوسخـەگران دەرباز نـەبوو، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کردووە، هەندێکیان بەکەیفی دڵی خۆیان زۆریان لێ زیادکردووەو، زۆریشیان لەو شتانەی کە بەدڵیان نەبووەو ، لەگەڵ بیرو باوەڕیان نەگونجاوە لێ لابردبووە، جگـە لـە زیـادکردنی لاپـەڕەکانی نوسخـەکان ، بـۆ ئـەوەی خـەڵات و پارەی پتری لـە پاشـاو میر و سوڵتانان پـێ بکێشنەوە، چونکە لـە سـەردەمانی دێـرین نوسـخەی کتێبـان بـە کێشـی تـەرازوو بەرانبـەر زێـڕ ئـاڵووگۆڕ دەکـران! سـەرباری ئـەوەش شـاعیرو شـیعربازو شـاعیرۆکانی نامـەردو ترسـنۆك زۆربـەیان لەوە نەدەپرنگانەوە چوارینە کوفرئامیزو ئیباحییەتخوازەکانی خۆیان – کە لە ئاکامـەکانی دەترسـان – بدەنـە پـاڵ خـەییام ،وەك هەنـدێ لـەگام و پـۆرخزو نەگریسان ، کە بە دەمی خەییامەوە قسـەی ئـەوتۆیان هەڵبەستووە ، کە سیما هزرییـە راسـتەقینەکەی خـەییام دەشـێوێنێ . لێرەشـدا هەڵوەسـتەیەك لەسـەر تەعلیقێکی زیرەکانەی صادقی هیدایەت دەکەین ، کە دەڵـێ : " ئەگـەر کەسێك سەد ساڵ بژی و، هەر رۆژی دووجار راوبۆچوون و باوەڕەکانی خۆی بگۆڕێ ، هێشتا ناتوانێ گوزارشت لەو هەموو بیرو بۆچوونە ناکۆکانە بکا!" بۆیەش هیچ

سەیر نیە باسکارێکی ئێرانی وەك محەممەد عەلی نودوشەن بەڕاشکاوی بڵێ:
"بە دڵنیاییەوە پێم وایە ژمارەی چوارینە ئەسڵی و ڕەسەنەکانی خەییام لە شازدە چوارینە تێناپەڕن"! بەڵام سەیروسەمەرە لە رای هەندێ باسکارانی ئێرانی و فەرەنگیدایە، کە هەر بە جارێك نكۆڵی لە شاعیربوونی خەییامی زانا دەکەن !لەوانە موحیت تەباتەبائی(١٩٠٢-١٩٩١) لە کتێبەکەی (خەییامی یا خەییام) و محەممەد رەزا جەلال نائینی (١٩١٦-٢٠١٠) و رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی هانس شیدەر(١٨٩٦-١٩٥٧)کە لە کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسی لە (بۆن) لە ساڵی١٩٣٤دا بە هەموو قەناعەت و یەقینەوە رایگەیاند: **"فەیلەسووف و ماتماتیکزان عومەری خەییام هیچ شیعرێکی دانەناوەو ئەم چوارینانەی دراونەتە پاڵی، وێنەیەکە لەو شیعرە گونووسییەی کە لە سەردەمی دەسەڵاتی (مەغۆلان) دا ڕەواجدار بووە، هەروەها لە سەردەمی حوکمی سەلجوقییەکاندا کە گەندەڵی تەشەنەی کردبوو، بۆیە کاتی ئەوە هاتووە ناوی خەییام لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێرانیدا بسڕدرێتەوە"!**

بەڵام لێرەدا هاودەنگ لەگەڵ صادقی هیدایەتا دەپرسین : باشە ئەگەر ئەم چوارینانە (مەبەستم چوارینە ئەسڵی و ڕەسەنەکانە ، کە ژمارەیان تا ئێستا گەییوەتە پتر لە هەفتا چوارینەیەك) لە خەییام بسێنینەوە، بیاندەینە پاڵ کێ؟! هەڵبەتە بەپێی پرسیاری صادق هیدایەت:**" دەبێ خەییامێکی دیکەی هاوچەرخ هەبێ ، کە لەگینە لە ڕووی پایەی زانستییەوە لەو باڵاتربێ !دەبێ کێ بێ ؟ بۆچی کەس نایناسێ ؟!"** بەندەش حەزدەکەم هەر لەم بارەیەوە منجرانە بپرسم: **ئەگەر خەییامی زاناو فەیلەسووف شاعیر نەبوایە، بگرە شاعیرێکی گەورە و بەراستی نزیکەی (سەدو پەنجا چوارینە) یەکی لەپاش بەجێ نەمابایە، ئایا ئەم هەموو کاریگەرییە گەورەیەی بەسەر چەندین شاعیرو کەڵە شاعیری دواتردا دەبوو، کە هەندێکیان بەناو ناوی دێنن ، جگە لەوەی کە لە**

دەیان سەرچاوەی کۆنی ئیحتوباردار وەکو شاعیر، لەگەڵ نموونەی چوارینەو پارچە شیعرەکانیا ناوبراوە؟!

*

کێشەو گرفتی ئاوێتەبوونی چوارینە ئەسڵی و ئاوەکییەکان گەلێك لە گەورە خەییامناسانی چ لە ئێران و چ لە جیهان نیگەرانکردووە " زۆر ئەستەمە بتوانین چوارینە رەسەنەکان لە ئاوەکییەکیان هەڵاوێرین، بەتایبەتی کە ژمارەی ئاوەکییەکان پتر لە هەزار چوارینەیەو، چوارینەش لە شێوازو دارشتن و عەرووزدا وەکو یەکن. ئەوەی قورسی ئەم کارە زیاتردەکا ئەوەیە کە هەر چوارینەیەك سەربەخۆیی خۆی هەیە..هیچ ریزبەندییەکی هزرانە یان زنجیرە وێنەگرتنێك کۆیان ناکاتەوە، واتاکانیانیش زۆر دووبارە دەبنەوەو، جیاوازی نێوان زمانی فارسی سەردەمی خەییام و پاش مردنی خەییام زۆر کەمەو، زانیارییەکی زۆرمان دەربارەی ژیانی خەییام نیەو، بەرهەمی ئەدەبی دیکەیمان نەدۆزیوەتەوە، تا لە رێگەیەوە لە کەسایەتی ئەدەبیانەی خەییام تێبگەین ، یان بۆ روونکردنەوە ئاڵۆزی چوارینەکانی پەنای بۆ بەرین" بە پێی دووپاتکردنەوەی شاعیرو پاچڤەوان ئەحمەد رامی.

بەلام ویڕای ئەوەش ئەو خەییامناسانە دانەسەکنیون و، هەوڵیانداوە بە پشکنین و توێژینەوە تێروتەسەلەکانیان ئەو جۆخینە چوارینە زۆرەی دراونەتەپاڵی خەییام لە بێژەنگ بدەن ، تا چوارینە خەییامییە رەسەن و راستەقینەکان هەڵاوێرن ، کە دیارترینیان ئەمانەن: خەییامناسی رووسی ڤالەنتین ژۆکۆڤسکی ، خەییامناسی دانیمارکی ئارتەر کریستنسن ، خەییامناسی ئەڵمانی فردریك رۆزن ، خەییامناسانی تورك حوسێن دانش (١٨٦٩-١٩٤٣)و عەبدولباقی گولپینارلی و، چەندین پەیجۆری ئێرانی، کە رەنگە بەرجەستەترین پێشەنگیان لەم مەیدانەدا ئەدیبی پایەبەرز صادقی

هیدایەت بێت ، کە لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەلی دەربارەی شیعرو فەلسەفەی خەییام و ساغکردنەوەی چوارینەکانی ئەنجامداوەو (١٤٣چوارینە)ی هەڵبژاردووەو لە ساڵی١٩٢٤دا لە کتێبێکدا بڵاوی کردۆتەوە، گەرچی گلەیی ئەوەشی لێدەکرێ ، کە خەییامی وەك نهلیستی و خوانەناس و ئەبیکۆری پیشانداوە. لەدوای هیدایەت جووتە توێژەری مەلەوانی ئەم مەیدانە فرووغی و غەنی توانیویانە(١٧٨ چوارینە)ساغ و جیابکەنەوە، کە(٦٦)یان رەسەن و کۆدن دوای ئەوانیش کەسانی دی هاتوون (کە ناوی گرنگترینیان لێرەو لەوێی ئەم کتێبەدا دێت....) لەوانە: محەممەد مەهدی فولادوەند کە(١٥٥چوارینە) ی خەییامی بە رەسەن هەڵبژاردووە و(٩٥چوارینە)ی بە گومانبار و زرەخەییامی زانیوەو، عەلی دەشتی کە (٧٤چوارینە)ی رەسەنی ساغ و جیاکردۆتەوە، کە (٣٦)یان ئەسڵی کۆدن،محەممەد قەزوێنی،بەدیعو لزەمان فروزانفەڕ،عەبباس ئیقبال ئاشتیانی،جەلالەددین هومایی،محەممەد عەلی ئیسلامی نودوشەن، موحسن فەرزانەو،ئەحمەد شاملوو،کە(١٢٥ چوارینە)ی خەییامی بە رەسەن و ئەسڵی هەڵبژاردووەو بەدەنگی خۆی بەشێوەیەکی هونەریانە لەسەر کاسێت تۆماری کردوون. ئەوجا رەحیم رەزازادەی مەلیك – کە لە کتێبە عەرەبییەکەما(دیوانی عومەر خەییام) دا بەشێوەیەکی سەرەکی پشتم بە توێژنەوەکەی بەستووە– (٥٧ چوارینە)ی رەسەنی خەییامی ساغکردۆتەوە.

هەڵبەتە لەم تەنگە بەرەدا، ئەستەمە بەدرێژی و تێرو تەسەلی هەموو گەڕان و پشکنین و رێبازو شێوازی تۆژینەوەو ئەنجامگیرییەکانیان سەبارەت بە چوارینە ئاوەکی و دزەکردووو رەسەنەکانی خەییام بخەینەڕوو، بەڵکو وام بەباش زانی کە کورتەیەکی چڕکراوە لە (خەییام لە روانگەی رۆژئاواییەکانەوە)ی توێژەرو باسکاری گەورە عەلی دەشتی ، کە بەشێکە لە کتێبە بەهادارەکەی (دمی با خیام = تاوێك لەگەڵ خەییام)دا پێشکەش بکەم ، هەڵبەتە بە پشتیوانی دەقە

فارسـييەكەی و پاچڤە عەرەبييەكـەی لـە لايـەن خـەييامناس دكتـۆر يووسـف حوسـێن بـەككار(ل:١٩٤٢) كـە وريگێڕاوەتـە سـەر عـەرەبی و پـەراوێزێكی فرەی بۆی داناوە.

هەڵبەتـە بـەپێی پێويسـت هـەر بـە لێكۆڵینەوەكـەی عـەلی دەشـتی پشـتم نەبەستووە ، بگرە پەنام بۆ هـەر زانيارييـەكی گـرینگ لێرەو لـەوێ لەمبارەيـەوە بردووە، تا لەگەڵ ئەنجامگيرييەكانی ئێرەم و ئەو پەراوێزانەی كە بۆ وەرگێڕانی چوارينەو پارچە شيعرييە رەسەنەكانی خەييامم نووسيون، موتوربەيان بكەم.

لێرەشدا دەبێ ئاماژە بۆ درێغييەكی زەقی خـۆم بكـەم ، كـە زۆربـەی گوتـەكانی كەڵـە زانـا (عـەلی دەشـتی) م نەخسـتۆتە نێـوان جووتـە كـەوانی خواسـتنەوە "......."و، هەندێكی تريانم خستوونەتە نێوان جووتە كەوانی خوازيارييەوە بـێ ئـەوەی نـاوی بێـنم ، بيانووشـم ئەمەيـە كـە هەنـدێك لـە گوتـەكانم كورتكردوونەتـەوەو هەنـدێكی تريـانم بـە شـێوازی خـۆم داڕشتوونەتەوەو، ئـەو زانياريانەشم كە لێرەو لـەوێ دەسكەوتوون ، تێهـەڵكيش كـردوون و، نموونـەو بەڵگـە شيعريەكانيشـم سـەر لـەنوێ وەرگێڕاونەتـەوەو دەقـە فارسييەكانيشـم دانـاوە. لەوەيـە ئـەوە شـەفاعەتم بـۆ بكـات ، كـە ئـيعتراف دەكـەم زۆربـەی زانيارييەكانم لەمەڕ باسەكانی: فيتزجيرالّد، ژۆكۆڤسكی ، كريستنسن ، دكتـۆر رۆزن و پيێر پاسكاڵ.. لە لێكۆڵینەوەكەی دەشتی و هەندێ پەراوێزو ئاماژەيێن بـەهاداری باسـكاری هێـژا دكتـۆر يووسـف بـەككار و، توێـژەرانی ديكـە وەرگرتوون.

فيتزجيرالّدو بەيتەكەی:

گەلێك لە رەخنەگران ئیدوارد فیتزجیراڵد(١٨٠٩-١٨٨٣) نەك هەر بە خودانی فەزڵی گەورە لە ژیاندنەوەی خەییام (شاعیری فەرامۆشکراو) دەزانن ، بگرە بە مەزەنترین شاعیری ئینگلیزی زەمانی خۆیی دەژمێرن ، هەڵبەتە نەك لەبەر ئەوەی شیعری باشی نووسیوە ، بەڵكو لەبەرئەوەی چوارینە كانی خەییامی بە زمانێکی شیعری بەرزی ئەوتۆ پاچڤەکردووە کە هاوتای زمانی شیعریی شاعیرانی کلاسیکی سەردەم و پێش سەردەمی ڤیکتۆرییە، گەرچی یەکەم پاچڤەوان نەبووە کە ئەو چوارینانەی وەرگێڕابێتە سەر زمانی ئینگلیزی .
هەڵبەتە فەزڵی ئەو دەستکەوتە ئەدەبییە دەگەڕێتەوە بۆ ئیدوارد بایلەر کاوەل (١٨٢٦-١٩٠٣)ی هاوڕێی فیتزجیراڵد-امۆستای زمانی سانسکریتی لە زانکۆی کەمبریج – کە لە ساڵی (١٨٥٤)دا فیتزجیراڵدی فێری هەردوك زمانێن فارسی و ئیسپانی کردبوو. بۆ زانینیش فیتزجیراڵد زمانانی لاتینی، یۆنانی و فەرەنسی لە قوتابخانەدا فێربوو بوو، بەخۆیشی فێری زمانێن ئیتاڵی و ئەڵمانی بوو بوو، بگرە خوێنەرێکی یەگجار تامەزرۆو پڕ تاسە بوو.
مامۆستا کاوەل توانیبووی کۆنترین دەستنووسی چوارینەکانی خەییام لە کتێبخانەی بودلیان لە زانکۆی ئۆکسفۆردا بدۆزێتەوەو، گوتارێك دەربارەی ئەو دەستنووسەو ژیانی خەییام لە ساڵی١٨٥٨دا لە گۆڤاری (کیلکەتا) بڵاوبکاتەوەو، پاشان دەستنووسەکەی بەنامەیەکەوە بۆ فیتزجیراڵد بنێرێت. ئینجا فیتزجیراڵد خوێندیەوە و یەکەم جار (٣٢ چوارینە) ی بۆ زمانی لاتینی پاچڤەکرد. پاشانیش (٧٥ چوارینە)ی وەرگێڕایە سەر زمانی ئینگلیزی و لە ساڵی١٨٥٩دا بڵاویکردەوە. ئیدی تا نزیکی کۆچی دوایی لە زیادکردنی ژمارەیان و بژاکردنیان بەردەوام بوو ، تا لە ئەنجامدا وەرگێڕانە هەڵبەستڤانییەکەی لەسەر(١٠١چوارینە)ی خەییامی و ناخەییامی گیرسایەوە.

فیتزجیراڵد هەندێك لە نامەكانی بە ناوو ئیمزای (فیتز عومەر) دەنووسی .
هەروەها نازناوی (خەییامی ئینگلیزی) بەدەستهێنا، كەچی تا لە ژیاندا بوو ناوی خۆی لەسەر هیچ چاپێكی چوارینەكانی خەییام دانەناوە!پێدەچێ پەندی لە بازاڕكزیی كتێبەكەی (شەش شانۆنامەی كالدیرۆن) وەرگرتبێ، بەس ئەم ناونیشانەی دانابوو(چوارینەكانی خەییامی شاعیرو گەردووناسی فارسی بە پاچڤەی هەڵبەستڤانیی ئینگلیزی) ئەم پاچڤەیە بە پێی قسەی دكتۆر یووسف بەككار تا ساڵی١٨٨٥، واتە تا پاش مردنی فیتزجیراڵد بە دوو ساڵ ، هیچ رەواجێكی نەبووە.

گەلێك خەییامناسان بۆیان دووپاتبۆتەوە كە فیتزجیراڵد دەستكاری چوارینەكانی خەییامی كردووە، لێی لابردوون و گۆڕیونی ، تەنانەت شیعری خەڵكی ترو شیعری خۆیشی تێ ئاخنیون ، لەپێناو گێڕانەوەو بەرجەستەكردنی رووداوەكانی رۆژێكی تەواوی ژیانی عومەری خەییام لە كازیوەوە تا شەوێ بە هەموو هەستونەست و هزرو دۆخێكی خەییام...لێرەشدا پوختەی بۆچوونی باسكارو پاچڤەوان مەسعوود فەرزاد كورد(١٩٠٦-١٩٨١) دەربارەی گرێچن و تانوپۆی بەیتەكەی فیتزجیراڵد دەخەینەڕوو: هەتاو گزنگدەدا، مەیخانە دەكرێتەوە، خەییام بێدارە و تێدەهزرێ و، بەدەم نۆشینەوە بەرەبەرە پتر رووبەڕووی دەریای هزرین و رامانەوەو، نەمانی ژیان و بێتوانایی ئاوەزی ئادەمیزاد لە هەڵهێنانی مەتەڵی هەستی (بوون) و كێشە و گرفتانی دی رایدەگرێت...بۆیە تاوێ تووڕە دەبێ و تاوێ داخ و كەسەر دەخوات و، دەمێكی دی یاخی دەبێت ، لێ لە هەموو حاڵەتەكاندا هەست و نەست و هزرەكانی دەدركێنێت. كاتێكیش ئەوپەڕی مەستدەبێ ، لە كۆتایی بەیتەكەدا مانگ هەڵدێ ، لەگەڵ راكشانی شەودا، خەییام لە تریفەی مانگ رادەمێنێ و سەرلەنوێ لە دەریای كۆڤان و هزریندا نقومدەبێ و، دەپەیڤێ و

ئامۆژگارییـەکانی خـۆی دەخاتـەڕوو، لـە کۆتـایی بەیتەکـەدا ، کـە ڕۆژێکـی نموونەیی گریمانەیی ژیانی شاعیری فەیلەسووف دەنوێنێ.

*

ئێرانناسی ئینگلیزی (ل. وێل ساتون) پێی وایە فیتزجیراڵد هەرگیز بەنیاز نـەبووە پاچـڤەیەکی وردی دەقـاودەقی چـوارینەکانی خـەییام بکـات ، بـەڵکو هەوڵی داوە چیرۆکێکی هەڵبەستڤانی (بـەیت) ی درێـژ بەشـێوازی ڕۆژهـەڵاتی ، کە لەو سەردەمەدا لەنێو شاعیرانی بەریتانیدا باوبووە بهۆنێتەوە، کەچی وێڕای ئەوەش کەس تانە لە شاعیرییەت و ڕەوانبێژیی فیتزجیراڵد نـادات ، کە بەخۆی لە نامەیەکدا بۆ(کاوەل)ی مامۆستای ئێژێ: " پاچڤەکەم لە ڕووی فۆرم وهەندێ ڕووی تـرەوە لـە نـاوەڕۆك دوورکەوتوونـە تـەوە لـە دەقە ئەسـڵییەکە ، چـونکە هەنـدێك لـە چـوارینەکان توانـەوەو یەکیانگرتـەوەو هەنـدێکیان تیاچـوون" و "چـوارینەکانم دەسـتکاری کـردووە و ئاوێتـەی یـەکترم کـردوون و، دەترسـم هەنـدێك لـە سـادەیی مانـاو سـانایی وشـەکان کـە لـە تایبەتمەندییـە هـەرە گرنگەکانی خەییامن ونبووبن"

فیتزجیراڵد هەر بەو (٧٥چوارینەیەوە، چاپی یەکەم ١٨٥٩) نەوەستا، بەڵکو لە هەر سێ چاپەکەی دواتریدا زیاد وبژاری کردوون ، تا لەسەر(١٠١ چوارینە) گیرسـاوەتەوەو ، ڕەوتـی بژارکردنەکەشـی بـەم جـۆرە بـوو:(١٠١ چـوارینە/ چ ١٨٦٨/٢)،(١٠١ چـوارینە/ چ ١٨٧٢/٣)،(١٠١ چـوارینە/ چ١٨٧٩/٤) پـاش مردنیشـی لەگـەڵ کۆبەرهەمەکانیدا لـە سـاڵی١٨٨٩دا بە(١٠١ چوارینە) لەسـەر چاپی چوارەم ، چاپی پێنجەم کراوە. ئیدی دەیان چاپی تری بڵاوبۆوە لە دوا دەیـەی سـەدەی نـۆزدە و بـە درێـژایی سـەدەی بیسـتەم و، لـە دەیـەی یەکـەمی سەدەی بیست ویەکدا، تەنانەت لەسەر ماڵپەڕە ئینتەرنێتییەکان...

مەسعوود فەرزاد، باسکاری ئێرانی پێی وایە" فیتزجیراڵد نەهاتووە چوارینەکان یەك بە یەك پاچڤەبکات و، گوێیشی بەوە نەداوە کە ئەم چوارینە یا ئەو چوارینە هی خەییامە یان هی ئەو نیە، واتە بێ گوێدان بەوەی کە گەلێك لەو چوارینانە دراونەتەپاڵ شاعیرانی دیکە، کەوتۆتە سەریان و، کردوونی بە هەوینێکی هزری بۆ چوارینە مەنزوومەکەی (بەیتەکەی) خۆی" بەگوێرەی ئاماژەی مامۆستا یووسف بەککار، بۆیەش باسکارو پاچڤەوانی ئێرانی دکتۆر ئیعتیصام زادە رەخنەی توندی لە فیتزجیراڵد گرتووە، کە بەو بەیتەی (مەنزوومە) خۆی بناغەی هونەری و تەکنیکی سەرلەبەری چوارینەی فارسی رووخاندووەو، بەوەی تۆمەتبارکردووە کە تاوانی دەرهەق بە خەییام کردووەو غەدری لێکردووە!بەلام د.دینسون رۆس ستایشی پاچڤەکەی فیتزجیراڵد دەکات و دەڵێ : " لە جوانیدا لە شیعری خەییام کەمتر نیە، شێوازەکەشی لە کەموکووڕی و خەوش بەدەرە و، چوارینەکانی وێنەیەکی روونی سرووشی خەییامە، یان لەدایکبوونێکی تری سرووشی ئەم شاعیرە فارسەیە. هەڵبەتە فیتزجیراڵد توانیویەتی دیوانی چوارینانی فارسی بگۆڕێت و بیکات بە داستانێکی یەکپارچەی یەکگرتووی هەڤبەندو، چوارینەکانی خەییامی کردۆتە رشتەیەك بە یەك داوەوە، دوای ئەوەی کە خەییام بە پچڕاوەیی و پەرتەوازەیی بەجێی هێشتبوون "

جا بەم جۆرە بۆمان بەدیاردەکەوێ ، کە بەیتەکەی فیتزجیراڵد پاچڤەیەکی ئازادەو پابەندی دەقە فارسییەکە نیە.

ئیدوارد هیرۆن ئەلن لە ساڵی١٨٩٩دا کتێبێکی زانستیانەی وردی دەربارەی پەیوەندی چوارینەکانی فیتزجیراڵد بە چوارینە فارسییەکانی خەییامەوە نووسیوەو ئەمەی هەڵێنجاوە:

١- (٤٩ چوارینه) یان پاچڤەیەکی ئازادی جوانن ، کە لە دەستنووسەکانی (بودلییان) یان(کیلکەتا) وە پاچڤەکراون.

٢- (٤٤ چوارینه) راست تر وایه پاچڤەکەیان به (چوارینەی لێکدراو) ناوبنرێ ، چونکه هەر یەکێکیان له دوو چوارینه یان زیاتر وەرگێڕدراون.

٣- دوو چوارینەیان ، لە دوو چوارینەوە پاچڤەکراون کە تەنیا لەچاپی (نیکۆلاس)ی فەرەنسیدا هەن.

٤- دوو چوارینەیان رەنگدانەوەی روحی هەموو شیعرەکانی خەییامن.

٥- دوو چوارینەیان لەژێر کاریگەری هەندێ بەیتێن (مەنتیقو لتەیر= گوتەی مەل)ی فەریدەددین عەتتاری نیشابووری دان.

٦- دوو چوارینەیان لەژێر کاریگەری غەزەلەکانی حافزی شیرازیدان.

٧- دوو چوارینەیان ئەسڵیان لە چاپی یەکەم و دووەمی وەرگێڕانەکەی فیتزجیراڵدا نادیارە.

فیتزجیراڵد بەتەواوەتی پشتی بە هەردوك دەستنووسی (بودلییان/ ١٥٨چوارینه) و (کیلکەتا/٥١٦ چوارینه) بەستبوو. بە هەر حاڵ لە ستایشی بەیتەکەی فیتزجیراڵدا گوتوویانە بەناوبانگترین وەرگێڕانی بەرهەمێکی رۆژهەڵاتییەو، جوانترین و بەناوبانگترین وەرگێڕانە لە زمانی ئینگلیزیدا لەدوای (کتێبی پیرۆز) کە بە نموونەی رەوانبێژی لە زمانی ئینگلیزیدا دەژمێردرێت .

دیارە پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێ کە فیتزجیراڵد توێژەرێك نەبووە هەوڵیدابێت چوارینە رەسەن و ئەسڵییەکانی خەییام بدۆزێتەوە، بگرە وەرگێڕێکی زۆر شارەزاش لە زمانی فارسیدا نەبووە، تا چوارینەکان بەشێوەیەکی وردی نزیك لەدەقە فارسییەکان پاچڤەبکات ، وەلێ عەلی دەشتی گوتەنی" پڕ بەمانای وشە شاعیر بووەو، کاریگەرییەکی ئەوتۆی چوارینەکانی

بەسەرەوە بووە، کە بچێتە پێستی خەییامەوەو شاعیرییەتی ئەو بنوێنێتەوەو ئەم شاکارە بئافرێنێت"

کەواتە فیتزجیراڵد شاعیرو پاچڤەوانێکی ئازاد بووەو ئەم شاکارە هونەرییەی داڕشتۆتەوە، بێ ئەوەی گوێبداتە ئەمانەتداری و وردی لە وەرگێڕانداو، بێ ئەوەی گوێ بەوە بدات کە ئەم یان ئەو چوارینەیە بەڕاستی هی خەییامە یان نا.

ئەمە جگە لەوەی تەنیا دوو دەستنووسەکەی (بودلییان) و (کیلکەتا)ی لەگەڵ چاپەکەی (نیکۆلاس) ی فەرەنسیدا لەبەر دەست بووە.

گەرچی فیتزجیراڵد یەکەم ئەورووپی نەبووە کە چوارینەکانی خەییامی وەرگێڕابێت ، چونکە خەڵکانی تر لە نەمسا و فەرەنسا و بەریتانیا بە دەیان ساڵ لەو مەیدانەدا پێشی کەوتبوون ، بەڵام بە پاچڤەی پاڕژییانە و لە ئاستێکی تەنگداو، گەرچی بەیتەکەی فیتزجیراڵد لە دوا چاپی بژارکراویدا لە(١٠١چوارینە) تێ نەپەڕیوە، لە هەشتایەکانی سەدەی نۆزدەیەمەوە بووەتە بناغەی زۆربەی پاچڤە رۆژئاوایی و رۆژهەڵاتییەکان ، کە ژمارەیان بەدەیانە. بۆ زانینش ژمارەی ئەو چوارینانەی خەییام کە بۆ زمانێن ئەورووپایی پاچڤەکراون لەنێوان (١٠١) و(٥٠٠)دایە. فیتزجیراڵد(١٠١) دانەی وەرگێڕاوە و ئیدوارد هنری وینفیلد(١٨٣٦-١٩٢٢) (٥٠٠) دانە و جۆن ئاربری(٢٥٢)دانەی وەرگێڕاوەو دوا وەرگێڕان (٢٣٥چوارینە)یە لە لایەن پیتەر ئیووری(ل:١٩٢٣)لە هەشتایەکانی سەدەی بیستەمداو، پێش ئەوەش پاچڤە هاوبەشەکەی رۆبێرت گرەیڤز(١٨٩٥-١٩٨٥)و عەلی شا لە ساڵی١٩٦٨دا بڵاوبۆتەوە، لە سەنعەتبازی و دەستکردییەوە دوورە..

هەر لێرەشدا جێی ئاماژەیە،کە پاچڤەی ئێرانییەکان خۆیان بۆ زمانێن بیانی نەگەیووتە ریزی پاچڤە ئەورووپییەکان، هەروەها هیچ پاچڤەیەکی ئەورووپیش (کە بە دەیان و پتریشن) نەگەییوەتە ئاستی شۆرەت و ناوبانگی بەیتەکەی

فیتزجیراڵد. دیارترین پاچڤەی جیددی ئێرانی بۆ زمانی دی The wine of Nishapur(شەرابی نیشابوور)ە،کە(٧٢چوارینە)یە بە پاچڤەی کەریم ئیمامی(١٩٣٠-٢٠٠٥)و،بە پێنج هەزار نوسخە بڵاوبۆتەوە، هەروەها پاچڤەی فەرەنسی لەلایەن فوئاد رووحانی یەوە،کە ئەویش بەپێنچ هەزار نوسخە بڵاوبۆتەوەو،هەردوك پاچڤەکە هاوکات لەساڵی١٩٨٨دا دەرچوون و لە ئەورووپاو ئەمریکادا پەخشکرانەوە،کەچی لە ئێراندا، بە هۆی کێشەی ڕۆمانی (ئایاتی شەیتانی) سەلمان روشدی یەوە، بڵاو نەکرایەوەو، هەردوو وەرگێڕانەکە، بە کۆمەڵێك وێنەی فۆتوگرافی (شاهروخ گولستان)ی وێنەگرو هونەرمەندی سینەمایی و رەخنەگری ئێرانی بەناوبانگ-**کە دەمێکە ئاکنجی پاریسە**-رازێنراونەتەوە.

پاچڤەکەی ئیمامی ئەمانتەداری و وردییەکی زۆری تێدایەو زۆر لە دەقە فارسییەکەوە نزیکە،بەڕادەیەك دەتوانرێ بە ئاسانی دەقی ئەسڵی هەر چوارینەیەك بەتەواوەتی بناسرێتەوە ، بە پێچەوانەی پاچڤەکەی فیتزجیراڵد کە زۆربەی لە دەقە فارسییەکەوە دوورە.

پێویستە ئاماژە بۆ پاچڤەیەکی پاشتریش بکەین کە هی سەعید سەعیدپووری پاچڤەوانی بەناوبانگە، کە لە ساڵی (٢٠٠٢) لە تاران بڵاوبۆتەوەو، رەنگە پەڕتوکی (شەرابی حیکمەت ، شیعرو فەلسەفەی خەییام) دانان وپاچڤەی مەهدی رەزەوی بە ئینگلیزی کە لە ساڵی٢٠٠٧ بڵاوبۆتەوە،دوایەمین پاچڤە بێ بۆ ئینگلیزی .

ژۆکۆڤسکی و چوارینە گەڕۆکەکان:

رۆژهەلاتناسی رووسی ڤالەنتین ژۆکۆڤسکی(١٨٥٨-١٩١٨) ڕێبازی تایبەتی خۆی بۆ هەلاویردنی چوارینە رەسەنەکانی خەییام لە چوارینە غەوارەو ئاوەکییەکان گرتۆتەبەر،ئەویش بە وردبوونەوەو بەراورد کردنی چوارینانی شاعیرانی دوای سەردەمی خەییامە ، کە هەر جارێ چوارینەیەکی خەییامی لەناو دیوانی هەر شاعیرێکی تردا دۆزیبایەوە، گومانی لە رەسەنایەتی دەکرد، تا ژمارەی ئەو چوارینە گومانبارانە (بەڕای ئەو) لەنێو کۆمەڵە چوارینەکانی نیکۆلاسدا کە ژمارەیان (٦٤ چوارینە)یە گەیشتە(٨٢چوارینە)کە لە نێو دیوانێن شاعیرانی تردا دۆزیبوونیەوەو، ناوی نان (چوارینە گەڕۆکەکان) و، پاشان رۆژهەلاتناسی ئینگلیزی ئیدوارد ئەنیسون رۆس(١٨٧١-١٩٤٠)و رۆژهەلاتناسی دانیمارکی کریستنسن گەیاندیانە(١٠١ چوارینەی گەڕۆك) کە گوایە هی شاعیرانی ترن ، لەوانە: ئەنوەری(؟١١٢٦-؟١١٦٩)، عەتتار(؟١١٤٢-١٢٢٩)، نەصیرەددین تووسی(١٢٠١-١٢٧٤)، مەجدەددین هەمگر(م:١٢٧٩)، بابا ئەفزەلْ کاشانی(؟١١٨٦-؟١٢٦٧)، شێخ عەبدوڵلا ئەنصاری(١٠٠٥-١٠٨٨) و حافزی شیرازی(؟١٣١٧-؟١٣٩٧) و شاعیرانی دیکە ...

بۆ نموونە دەبینین ئەم دوو چوارینەیە کە دراونەتەپاڵ شێخ ئەنصاری ، زۆر لە هزرینی ئەنصارییەوە نزیکن و لە پەیڤینی ئەو دەچن ، تەنانەت ئەگەر لە دیوانەکەشیا نەبن. چوارینەکان بەم دوو نیوە بەیتە دەستپێدەکەن:

× " من بندە عاصیم رچای تو کجاست؟"

من بندە یاخیم رەزای تۆ لە کوێیە؟

× " گر از پی شهوت و هوا خواهی رفت "

ئەگەر لە دووی ئالۆشیی و هەوەسبازیی بچی

بۆزانین چوارینەی یەکەم دراوەتەپاڵ شێخ (ئەبوولخەیر) یش.

وادیـــاره ژۆكۆڤســـكی لـــەم ڕێبـــازەدا هەنـــدێك ســـەركەوتووە و توانیویـــەتی ژمارەیـــەكی بەرچـــاو لـــە چـــوارینە تێخزاوەكـــانی نێـــو چـــوارینەكانی خـــەییام بژاربكات و خاوەنەكانیان دەسنیشانبكا وەك ئەمانە:

× " من می خورم و هەركە چون من اهل بود..."

من مەی دەنۆشم و هركە میناكم شایستە بێت

(**ڕتاڵب ئامولی**، م:١٦٢٦).

(**ئەم چوارینەیە لەراستیدا هی سیراجەددین قومری یە**/ ج.ن).

× " گویند بهشت و حور و كوپر باشد..."

ئێژن لەویٚ بەهەشت و پەری و كەوسەر دەبیٚ

(**مەجدەددین هەمگر**)

× " ای بی خبران جسم مجسّم هیچ است..."

ئەی غافلان تەنی بەرجەستە هیچە

(**نەصیرەددین ڕتووسی**).

(**ئەم چوارینەیە لە پەیڤینی خەییامەوە نزیكترە/ج.ن**)

لەگـەڵ ئەوەشـدا ژۆكۆڤسـكی بـەهۆی سـەپاندنی میتـۆدە دوگمائییەكەیـەوە كەوتۆتە ئەو هەڵەیەوە كە ژمارەیەك لە چوارینە ڕەسـەنەكانی خـەییام بداتـەپاڵ شاعیرانی دیكـە، هـەر لەبـەر ئـەوەی كـە لـە دەسنووسـی دیوانـەكانی ئەوانیشـدا هەبوون وەك:

"تركیب پیالە كی درهم پیوست..." كە دراوەتـەپاڵ نەصـیرەددینی تووسـی و، هـەرگیز لەگـەڵ جـۆری هزرینـی ئـەودا ناگونجێـت. هـەروەها هەنـدیٚ چوارینـەش دراونەتـەپاڵ حـافزی شـیرازی ، كـە بـەهیچ كلۆجـیٚ لەگـەڵ سرووشـتی ئـەوا تێكناكەنەوە، تەنانـەت ئەگـەر گومـان لـە ڕەسـەنایەتیە خەیامییەكەشیان بكـریٚ وەك:

" یٚن قصر که بر چرخ همی زد پهلو..."

ئەو کۆشکەی تەنگی بەفەلەك هەڵچنیبوو.

یان لە چوارینە گومانبارو رەفزکراوەکانیش وەك:

" یٚنم که پدیدگشتم از قدرت تو..."

ئەوەم کە بە توانای تۆ ئافرێنرام

کەچی چوارینەیەکی دی هەیە هەموو سیماکانی شێوازی خەییامی تێدایە وەك:

" چون عهده نمی شود کسی فردا را..."

چونکە سبەینیٚ بۆ کەس دابین نەکراوە

ژۆکۆڤسکی داویەتیەپاڵ فەریدەددینی عەتتار، کەچی هیچ لێکچوونێکی بە جۆری هزرینی عەتتارەوە نیە.

ئیدی گەلێك لەم جۆرە پاشاگەردانی و دانەپاڵانە کراوە، ئەم چوارینانەی خوارەوەش هەر بۆ نموونەو سوودی زیاتر دەخەینە روو، کە دراونەتەپاڵ حافزی شیرازی:

× "از امدن و رفتن ما سودی کو؟..."

لە هاتن و چوونمان چ سوودێك هەیە؟

× " ان قصر که جمشید در او جام گرفت..."

ئەو کۆشکەی جەمشید پیاڵەی هەڵئەدا تیا.

ئەم تێکەڵ و پێکەڵکردنە هەر باسکارانی بێگانەی وەك ژۆکۆڤسکی نەگرتۆتەوە، بگرە زۆر لە باسکارە ئێرانییەکانیش ، کە زۆر لە چوارینە ئەسڵی و رەسەنە خییامییەکانیان لە خەییام دوورخستۆتەوەو، ژمارەیەکی زۆر چوارینەی ئاوەکی و غەوارەیان بەناوی خەییامەوە تۆمارکردووە!بۆ نموونە باسکار ئەمیر خنجی(١٨٤ چوارینە)ی خەییامی و لەوانەی دراونەتەپاڵ خەییام

هەڵبژاردووەو بە پێی ئەلیفبا ریزبەندی کردوون و (٢٥ چوارینە)ی وەڵاوەناوە، کە(١٠ چوارینە)یان بەدڵنیاییەوە لەچوارینە ئەسڵی و رەسەنەکانی خەییامن و (لەم کتێبەدا پاچڤەکراون) و بەم میصراعانە (نیوە بەیتانە) دەسپێدەکەن:

× " عمریست مرا تیره و کاریست نەراست"

× " گر شاخ بقا ز بیخ بختت رستەاست"

× " از رنج کشیدن ێدمی حرگردد "

× هر راز که اندر دل دانا باشد"

× " تا راه قلندری نپویی نشود "

× "این اهل قبور خاك گشتند و بخار"

× " من می نه زبهر تنگدستی نخورم "

× ای دیده اگر کور نەای گور ببین "

× یك جرعه می کهن ز ملکی نو به "

× " از کوزەگری کوزه خریدم باری "

باسکارو توێژەری زانا جەلالەددین هومایی لە پێشەکیی(تەرەبخانە)دا چەند نموونەیەکی لەم جۆرە وردبوونەوەو هەڵێنجانەی خستۆتەڕوو" کە لەبەر پتر لە هۆیەك ، لە هەموو ئەوانی دی پەسەندترەو پتر جێگەی باوەڕو متمانەو دڵنیاییە، چونکە خودان رای بنجبڕە، وێڕای فرەزانی و وردبینیی لە زانینی شێوازێن هۆزانان و تەرزی هزرینی خاوەنەکانیان. بەڵام ئەوەی جێی داخە، کە ئەو نموونە زۆرانەی تەنیا بۆ ئەوە هێناوەتەوە بیسەلمێنێ کە زۆربەی ئەو چوارینانەی دراونەتەپاڵ خەییام ، لە دیوانێن هۆزانڤانانی دواتردا پەرتەوازەو پەراگەندەن. بەهەر حاڵ ، ئەم رێبازە ئەنجامگیرییەکی بنجبڕو مکوومی لێ ناکەوێتەوە" وەکو مامۆستا دەشتی دەڵێت .

جا دەبێ لە بیر نەچێت ، کە ئەم تێکەڵ و پێکەڵکردنە لە بواری چوارینەاندا فرەیە. هەر بۆ نموونە:

بەپێی پشکنین و ساغکردنەوەی پەیجۆی گەورە سەعید نەفیسی(١٨٩٥-١٩٧٥)(٧٢٦چوارینە) دراوەتەپاڵ شێخ ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر(٩٦٧-١٠٤٩ز) کەچی (١٨٣چوارینە)یان هی ئەم شاعیرە ناسراوەو شاعیرانێکی دیکەن:(٥٥) خەییام،(٤٠) بابا ئەفزەڵ،(٣٠) مەولانا جەلالەددین،(٣٥) ئەوحەدەددین کرمانی،(٢٣) عەلی کوڕی باخەرزی و(٤٣) شاعیری تر...ئینجا نزیکەی(٥٠٠چوارینە) کە ماونەتەوە هی شاعیرانێکی نادیارن!چونکە بەپێی باسی نڤیچرکی ئەبوولخەیر محەممەد کوڕی منەووەر لە کتێبی (نهێنییەکانی یەکتاپەرستی)دا شێخ ئەبوو سەعید بەدرێژایی تەمەنی تەنیا چوارینەیەك و دێڕێکی شیعری هۆنیوەتەوە!

هەروەها ئەو(١٩٩٥چوارینە)یە لەدیوانی (شەمسی تەبریزی)ی جەلالەددینی مەولەویدایە، نیوەیان بەدڵنیاییەوە هی ئەو نین !زانای توێژەر بەدیع فروزانفەر(١٨٩٧-١٩٧٠) زۆر تێکۆشاوە بۆ ساغکردنەوەی ئەو دیوانە گەورەیە، کەچی (١٩٨٣چوارینە)ی هێشتۆتەوەو، لە پێشەکییە زانستییە بەهادارەکەیدا روونی کردۆتەوە، کە هەموو ئەم چوارینانە هی مەولانا جەلالەددینی مەولەوی نیەو، باسکارانی دیکە(١٦٥٩چوارینە) بە هی مەولانا دەزانن، هەر بۆ نموونە، ئەم چوارینانەی خوارەوە کە بەو بەیت و نیوە بەیتانە دەستپێدەکەن (لەوەیە بە سووکە جیاوازییەکەوە) دەدرێنەپاڵ خەییام و شاعیرانی دیکەش:

× " گویند فردوس برین خواهدبود
انجا می ناب و حور عین خواهدبود"

× " یکچند بکودکی بەاستاد شدیم "

× " رندى ديدم نشسته بر خنگ زمين "

× " از حادپهو جهان ز ێينده مترس "

دياره ئەمەش دگەڵ (حافزی شیرازی)دا روویداوەو شیعری شاعیرانی دیکە خراوەتە نوسخە دەستنووسەکانی دیوانەکەیەوە. هۆی ئەمەش لە روانگەی رۆژهەڵاتناس(ئاربری)یەوە ئەمەیە کە: " زۆر ئاساییە کە شیعری شاعیرانی دیکە بدرێتەپاڵ شاعیرێکی ناودار ، چونکە ئەوە لەبارترو باشتر بووە" (دەشتی) ش بۆ ساغکردنەوەو نەهێشتنی ئەم کیشەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکات ، کە دەبێ زیاتر شێوازو جۆری هزرینی شاعیرە ناودارو گەورەکە لەبەرچاوبگیرێ ، پتر لە دەستنووس و دیوانەکان کە هەرەمیانە کۆکراونەتەوەو نووسراونەتەوە، چونکە پشتبەستنی پەتی بە دەستنووسان بێ رەچاوکردنی لایەنانێکی دی ، باسکار تووشی هەڵەی زەق دەکات، وەك ئەمە لەگەڵ یەکێك لە خەییامناسە ریزدارەکاندا روویداوە،کە باسکاری تورکی (عەبدولباقی گولپینارلی)یە، کە(٩ چوارینە)ی لە دەستنووسێکدا بەناوی خەییامەوە دۆزیوەتەوەو بێ چەندو چوون خستوونیەتە سەر چوارینەکانی خەییام ، کەچی لە پەیڤینی خەییامەوە نزیك نین ، لە کاتێکا (٤چوارینە)ی رەسەنی خەییامی لابردووە، تەنیا لەبەر ئەوەی لە دەستنووسێکدا، لەزانکۆی ئەستەموول، دراونەتەپاڵ بابا ئەفزەڵی کاشانی! کەچی لەرووی شێوازو هزەروە خەییامی تەواون و، زۆر لە هزری بابا ئەفزەڵەوە دوورن و، لە سەرچاوە زۆر کۆنەکاندا بەناوی خەییامەوە تۆمارکراون ، ئەمەش نیوەدێڕێن دەستپێکەکانیانە:

× " در دايره كێمدن و رفتن ماست "

× " دارنده چو تركيب چنين خوب ێراست "

× " تركيب گبايع چو به كام تو دمی ست "

× " ترکیب پیالەیی کە درهم پیوست "

جا دەشتی دەڵێت " نووسەرەوەکانی کۆشیعرو کەشکۆڵان ، بەتایبەتی ئەگەر لە ئەهلی زمانە ئەسڵەکە نەبن ، هەندێ جار شتی زۆر سەیروسەمەرە دەکەن، وەکو ئەوەی کە نووسەرەوەیەکی تورك لە ساڵی(٩٤٧ ك= ١٥٤٠ز)دا کردوویەتی،کە کۆمەڵێك چوارینەی بەناوی خەییامەوە لە وەسفی پیشەوەراندا کۆکردۆتەوە: پینەدۆز، نانەواو جوڵا...!هەڵبەتە هەمووی چوارینەی بازاڕی و پووچ و دوور لە هەر چێژێکی ئەدەبین "

خەیامەکەی کریستنسن:

ئاشکرایە کە ئارتەر کریستنسن(١٨٧٥-١٩٤٥) جەختکارترین توێژەری ئەوروپییە لە لێکۆڵینەوە تیۆتەسەلەکانیا دەربارەی چوارینەکانی خەییام ، لێکۆڵینەوەکانی دەربارەی مێژووی ئێران و تایبەتمەندییە نەتەوەییەکانی ئێرانیان ، چێژو سەلیقەی ئەدەبییان ،ئەوە دەنوێنن کە شارەزاییەکی فرەی لە ئەدەبییاتی ئێرانیدا هەبووە، بەڵام مەخابن ئەوکاتە لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا (١٩٠٤ز) لەبەر کەمی چاڤکانیێن(سەرچاوەی) دەستنووسی راستەوخۆ پەیوەست بەچوارینەکانی خەییامەوە، کەپاشان لێرەو لەوێ دۆزراونەتەوە وەك (مونس الاحرار)و (نزهە المجالس) کە دوو سەرچاوەی یەگجار پڕ بەهان ، نەیتوانیوە وەکو پێویست نیشان بپێکێت . جا بەو جۆرە کریستنسن گومانی پتری لەو نوسخە دەستنووس و چاپکراوانەی بەر دەستی پەیداکرد ، کە کەمیش بوون و، یەکێکیان(٧٠٠چوارینەی سەیرو سەمەرەی لەخۆگرتووە)و باشترینیان کۆمەڵەکەی نیکۆلای فەرەنسییە(٤٦٤ چوارینەیە) لە شاعیرانی جیاوازەوە کۆی کردوونەتەوەو هیچ جۆرە گونجانێك لە نێوانیاندا

نیە، تەنانەت کریستنسن بەخۆیشی بەزەبری هەستی رەسەنی رەخنەگرانەی خۆی کەوتووبوە گومانەوە کە زۆربەی رەسەن بن و، قسەی تۆژینەری رووسی ژۆکۆڤسکی بە بەڵگە هێناوەتەوە:" ئێستا خەییامی فەیلەسووف و زانا بەجێی خۆی، هەقمان بەسەریەوە نیە ، بەڵام ئاخۆ دەشێت کەسێکی خاوەن هەستێن تایبەتی ئەو هەموو وێنا هەڤدژو بابەتە ناکۆکانەی لێ بکەوێتەوە: ئاکاری باش و بەد ئاکاری ، رەفتاری شەریف و شەهوەتبازی ، هزری مەزن لە بوارێن ژیان و تێوەگلان لە پۆخڵەواتی بازاڕییەوە...؟!" کریستنسن لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا هۆی ئەم هەڤدژی و تێکەڵ و پێکەڵەیە دەگەڕێنێتەوە بۆ نائەسڵبوونی زۆربەی ئەو چوارینانە. بۆ سەلماندنی بۆچوونەکەشی سووکە سەرنجێکی وردو بەجێ پێشکەشدەکا، کە ئەمەیە: کۆنترین نوسخەی چوارینەکانی خەییام نوسخەی (بودلییان) ـە کە لەساڵی(٨٦٥ ک= ١٤٦٠ز)دا تۆمار کراوەو (١٥٨چوارینە) ی بەناوی خەییامەوە لەخۆگرتووە، کەچی ژمارەی ئەو چوارینانەی بەناوی خەییامەوە لە دەسنووسەکانی دواتردا، کە لە سێ سەدەی(١٦،١٧، ١٨ز) تۆمارکراون گەییوەتە(٨٠٠چوارینە)، ئینجا دەپرسێت:" ئەگەر لە ماوەی ئەو سێ سەدەیەدا ژمارەی ئەم (١٥٨چوارینە)یە گەیشتبێتە(٨٠٠چوارینە)، جێی خۆی نیە گومان لە (١٥٨چوارینە)کەی نوسخەکەی(بودلییان) یش بکرێ ، کە دوای نزیکەی سێ سەدەو نیو پاش مردنی خەییام تۆمارکراون؟!" پاش ئەو وردە سەرنجە بەجێیە، کریستنسن نۆرین و بۆچوونێکی شایستە دەخاتەڕوو " وێڕای گومان لە رەسەنایەتی ئەم چوارینانە ، نکوڵی لە بایەخی مێژوویی و شیعرییان ناکرێ و بەهایان کەم نابێتەوە. واتە دەبێ لە خەییام جیابکرێنەوەو، لە هەمان کاتدا بە زادەی روحی ئێرانی گوزارشتکەر لە شۆڕشە سیاسی و ئایینی و ناکۆکییە ئیدۆلۆجی و کێشماکێشە گەرمانە بژمێردرێن کە هەمیشە لەنێوانیاندا هەبووە" و " دەتوانین لە رێگەی چوارینە (ژۆکۆڤسکی گوتەنی:

گەڕۆکەکان) کە دراونەتەپاڵ خەییام و، لە دیوانێن شاعیرانی تردا هەن ، ئەو دەرەنجامە هەڵێنجێنین کە چوارینە سۆفییەکان و ئەوانەی غەزەل و عیشقیان تێدایە ، ئاوەکین و دواتر دراونەتەپاڵ خەییام"

بەڵام کریستنسن ، وێڕای شێوازە رەخنەییە وردەکەی ، کەوتۆتە هەڵەوە بە هۆی ئەو (پێوەر) ەی بۆ هەڵاوێردنی چوارینە رەسەن و ئاوەکییەکان بەکاری هێناوە، کە هەر چوارینەیەك ناوی خەییامی تێدا هەیە (کە١٢چوارینەن) بەهی خەییامی ژماردووە. کەچی نادروستی ئەم گریمانەیە زۆر دیارو زەقە ، چونکە زۆرینەی ئەو چوارینانە هی شاعیرانی دیکەن و، لە روانگە دۆستایەتی یان دژمنایەتیەوە باسی خەییام دەکەن یان دەیدوێنن. هەڵبەتە" لەو١٢چوارینەیەی کە ناوی خەییامی تێدا هاتووە، هەندێ نیشانە هەن، ئەوە دەگەیەنن کە زۆربەیان هی ئەو نەبن ، بگرە زۆر روونە کە هەندێکیان وەڵامدانەوەی خەییامن ، هەندێکیان دژی خەییامن و هەندێکیان بەرگری لێی دەکەن و هەندیکیان لاسایکردنەوەی خەییامن.." لەگەڵ ئەوەشدا دەشێت دوو سێیەکیان هی خەییام بن .

چونکە کریستنسن پاشتر سەرچاوەی زۆرترو گرنگتری دەستکەوت ، درێژەی بە پرۆژەی لێکۆڵینەوەکەی دا و، لەساڵی١٩٢٧دا کتێبێکی تری دانا، کە بووە تاجی سەری توێژینەوەو لێکۆڵینەوەکانی ، ئیدی بازنەی لێکۆڵینەوەکەی(١٨نوسخەی دەستنووس)ی گرتەوەو، لە تێکڕای کۆی(١٢١٣چوارینە) ی ئەو دەسنووسانە(١٢١ چوارینە)ی هەڵبژارد. دیارە ڕێبازی هەڵبژاردنی ئەم چوارینانە خۆی لەخۆیدا بەڵگەی تێژبینی و هەستیاریی رەخنەیی کرسیتنسنە.

گەرچی کریستنسن ژمارەی چوارینە (گەڕۆکەکان) کە بە پێی ژۆکۆڤسکی (٨٢چوارینەن)گەیاندە(١٠١چوارینە) سوودێکی ئەوتۆ لەم هەوڵەدا نابینێت بۆ

جیاکردنەوەی چوارینە ئاوەکییەکان لەچوارینە ڕەسەن و ئەسڵییەکانی خەییام

. ئەوجا "لە چوارینە سۆفییەئامێزەکان کە دراونەتەپاڵ خەییام گوماندارە، چونکە بە نۆڕینی ئەو چەند مێژووی دەسنووسەکان دواتر بووبێت ، ژمارەی ئەو چوارینانەش زیاتر دەبێت . هەروەها دڵنیاش نیە لەو کۆچوارینانە کە بە گوێرەی ئەلیفبا ڕیزبەندکراون ، چونکە نووسەرەوەکان (نووسخەنووسەکان) تا سەدەی نۆیەمی کۆچی پەیڕەوی ئەم سیستەمەیان نەکردووەو، هەموویان حەزیانکردووە خەییام چوارینەی بەگوێرەی هەموو پیتەکانی ئەلیفبا هەبووبێ ، بۆیە ئاسانکارییان لەقەبوڵکردنی زۆر چوارینەدا کردووە. بەڵام ئەو کۆچوارینانەش کە بەگوێرەی بابەت ڕیزبەندی کراون (وەك: وەسفی خوای تەعالا، یەکتاپەرستی ، تۆبە ، پاڕانەوە... متمانەی زۆریان پێ ناکرێ "

گەرچی کریستنسن تەنانەت لە سەرچاوە هەرە کۆنەکانیش بەگومانە، لێ پەیڕەوی پێوەری (دووبارەبوونەوە)ی کردووە، واتە دووبارەبوونەوەی ئەم چوارینە یا ئەو چوارینە کە لە سەرچاوە جیاوازەکانەوە دراوەتەپاڵ خەییام . دگەڵ ئەوەشدا " بوون و دووبارەبوونەوەی چوارینەیەك لە زۆربەی دەسنووسەکاندا بەڵگەی ڕەسەنایەتی نیە ، نەخاسمە ئەگەر لەگەڵ نیشانەکانی خەسڵەتێن تایبەتی زانایەکی وەك خەییام و ڕێبازی چۆنیەتی هزرینی تێکنەکاتەوە. کریستنسن بەخۆی هەندێ جار هەستی ڕەخنەوانی خۆی خستۆتە کارو ، بنجبڕانە ڕەفزیکردووە کە هەفتامین چوارینەی نوسخە دەسنووسەکەی (بودلییان) هی خەییام بێت" بەڵکو هی (مەهستی گەنجەوی) شاعیرەی ناودارە ، کە سەرپێیانە بۆ پێشوازیی سوڵتان سەنجەری سەلجووقی گوتوویەتی و، بەم نیودێرە دەسپێدەکا:

" شاها فلکت بە خسروی تعیین کرد..."

– ئەی شا فەلەك تۆی کردۆتە پاشا..

جا بە قسەی مامۆستا دەشتی: " ئێمەش دەزانین کە زۆربەی نووسەرەوەی دەسنووسەکان شەیداو تاسەمەندی ئەوە بوونە کە زۆرترین چوارینان کۆبکەنەوەو، زۆربەی ئەوانەی ئەو کارەیان گرتبووە ئەستۆ خودانی هزرو ئەدەب و زەوقی ساغڵەم و تێگەیشتنی قووڵ نەبوونەو، ئەمەش وایکردووە هەر چوارینەیەك دەگەڵ ئاستی هزرو زەوق و سەلیقەیاندا بگونجێت بە هی خەییامی بژمێرن " واتە هێشتا گومان بەدەوری گەلێك لەم (١٢١چوارینە)دا دەسوورێتەوە کە کریستنسن بە چوارینە راستەقینەکانی خەییامی ژماردوون.

دکتۆر رۆزن و ناوی خەییام لە چوارینەکاندا:

دکتـــۆر فردریـــك رۆزن(١٨٥٦-١٩٣٥) باســـکارو توێـــژەرێکی ئـــەڵمانی و خەییامناسـێکی گەشـە. لـە سـاڵی١٩٢٥دا چـوارینەکانی خـەییامی بـۆ زمـانی ئـــەڵمانی پاچـــڤەکردووە،بە پشـــتەوانەی دەسنووســـێکی تۆمـــارکراوی ساڵی(٧٢١ك=١٣٢١ز)وە، کە(٣٢٩چوارینەی بەناوی خەییامـەوە لـەخۆگرتووە) دگـەڵ ئـەو سـێزدە چـوارینەیەی (مـونس الاحـرار...)و (٦٣ چـوارینەی دیکـە بەناوی خـەییام) کـە لـە پـەراوێزو دەهمـەنی نوسـخەیەکی دەسنووسـی دیـوانی حافزی شیرازیدا تۆمارکراون.

دکتۆر رۆزن بە خۆیشی گومانی لە نوسخە دەسنووسەکەی لای خۆی هـەبووە چ وەکو خەت و چ وەکو کاغەز ، واتـە ئـەو نوسـخەیە لەساڵی(٧٢١ ك =١٣٢١ز) دا تۆمارنـەکراوە، بـەڵکو پاشـتر لەسـەر نوسـخەیەکی ئەسـڵی نووسـراوەتەوە. ئەوەی گومانەکەی بەهێزتر کردبوو ، ئەوەیـە کـە هەندێ چوارینانی تێدایـە چ وەکـــو واژەو کـــرك و چ وەکـــو ناڤـــەڕۆك ئەســـتەمە بدرێتـــەپاڵ خـــەییام و، کریستنسنی توێژەریش لەم خاڵەدا هەڤڕەئی ئەوە.

دکتـۆر رۆزن بـۆ هـاوێرکردنی چوارینە رەسـەنەکان لـە چـوارینە ئاوەکییـەکان پشتی بەو چوارینانە بەستووە کە ناوی خـەییامیان تێدایـە (ژمارەیـان ١٢یـە) و، لە هەمان کاتیشدا بەپێی هەندێ بەڵگەی بەجێ و پەسند نیوەی لێ لابردوون . ئیدی ئەوانـەی دیکـەی لەگـەڵ ئـەو سێزدە چوارینەیەی خـەییام کـە لـە (مـونس الاحـرار...) و ئـەو دوو چـوارینەیەی لـە(چـاودێڕگەی عیبـاد) و چـوارینەکانی (فیردەوس لتەواریخ- ی مەلا خوسرەوی ئەبەرقووهی ، کە لە دەوروبەری سـاڵی (٨٠٨ك=١٤٠٥ز) دانـراوەو پارچـەکانی(نزهــەتو لئــەرواح)ی شـارەزووری، کـە کۆیان(٢٥ دێڕ)ە کردۆتە پێوەر بۆ ناسینەوەی چوارینەکانی دیکەی خەییام .

ئاشكرايە كە هەموو ئەو چوارينانەی ناوی خەييامیان تێدايە هی عومەر خەييام نين ، بۆ نموونە يەكێكيان ئەو چوارينەيەيە كە دكتۆر رۆزن بەخۆی لە نوسخەيەكی دەسنووسی ديوانەكەی جەلالەددينی مەولەوی دۆزيوەتەوە كە بەم نيوديرە دەسپێدەكا: " اين صورت به خيمەای ماند راست" كە پەرچدانەوەی چوارينەيەكی خەييامە.

هەڵبەتە پتر لە هۆيەك هەيە بۆ زاوزێ و زۆربوونەوەی ئەو چوارينانەی كە دراونەتەپاڵ خەييام ، رەنگە هەندێ جار كەسێكی مەكرباز لاسايی خەييامی كردبێت و چوارينەيەكی هەڵبەستبێت و، بە نيازەی كە بەرپەرچی ئەوانە بداتەوە كە خەييامیان بە گوناهبار ژماردووەو، رەنگە خاپينۆكێكی تر بە پشتەوانەی رەفتارو مەشرەبی خەييام ، چەند چوارينەيەكی بە زمانی خەييامەوە هەڵبەستبێت ، بەوپەڕی توندڕەوييەوە، تا دژمنايەتی بۆ زيادبكات! بگرە دووريش نيە هەندێ شاعيری ترسنۆك هەبووبن ناوی عومەر خەييامیان كردبێتە دەمامك! شاعيرانێكی ديكەش هەبووبن توانای خۆيانيان تاقيكردبێتەوە، يان لاسايی ئەم چوارينە يا ئەو چوارينەی رەسەنی خەييامی كردبێتەوە. هەڵبەتە ئەمەش دەردەكەوێ لەكاتی وردبوونەوە لە چوارينە رەسەنەكانی خەييام (كە لەم كتێبەدا پاچڤەكراون و بە دەقە فارسييەكان گيراون) و پاشان بە پەيگيريی هاوشێوەكانیان لە چەندين چاپی فارسی و پاچڤەی عەرەبی ديكەی چوارينە كانی خەييامدا.

جا چونكە ئەو لاساييكەرانە جياواز و هەمەجۆر مەشرەب بوونە ، ئيدی زۆر چوارينەی جۆراوجۆری ئاوەكی و غەوارەيان بەناوی عومەری خەييامەوە لێ كەوتۆتەوەو، هەڵبەتە خەييام لێيان بەرييە! بگرە هەندێكيان چوارينەی يەكجار بازاڕی و پڕوپووچن. تەنانەت دەسكاری و گۆڕينی ئەم وشە يان ئەو وشە لە گەلێك لە چوارينە رەسەنەكانيشدا هەيە، وەكو گۆڕينی (ايّام) بۆ (خيّام) لەم

چوارینەدا: " ایّام زمانە از کسی دارد ننگ" و لە چوارینەیەکی تردا فرمانی داخوازی لە دەستە واژەی ((شادی بگلب = بۆ شادی بگەڕە...." ڕێك پێچەوانە کراوەتەوە " شادی مگلب = بۆ شادی مەگەڕە..."!

لە قسەکانی (قفتی)دا دەربارەی خەییام بەدیار دەکەوێ ، کە هەندێ لە سۆفییەکان لە کۆنەوە خولیای شرۆڤە و تەئویلی سۆفییانەی هێمای چوارینەکانی خەییامیان کەوتۆتە سەرو، لەگینە هەندێ چوارینەشیان بەجۆرێك گۆڕی بێت و دەستکاری کردبێت ، کە دەگەڵ تەریقەت و مەشرەبی خۆیاندا بگونجێت و ببێتە پشتەوانەیان و، قفتی ئەمەی بەدەڤۆکێکی تووڕەو رقئامێز گوتووە!

خەییامەکەی باسکاڵ

پییێر پاسکاڵ (١٩٠٩-١٩٩٠) لە ساڵی١٩٥٨ لە (ڕۆما)دا کتێبێکی ڕازاوەی بە وێنەو نیگارێن جوان ، بەزمانی فەرەنسی بەنێوی (چوارینەکانی عومەر خەییام) بڵاوکردەوە. بەڵام پاسکاڵ وەکو ژۆکۆڤسکی و کریستنسن ودکتۆر رۆزن خۆی بە هاوێرکردنی چوارینە ڕەسەنەکانی خەییام لە چوارینە ئاوەکییەکان ماندوونەکردووەو، هەوڵێکی ئەوتۆی لەو ڕووەوە نەداوە، بەڵکو(٤٠٠ چوارینە)ی لە وانەی دراونەتەپاڵ خەییام پاچڤەکردوون بە پشتەوانەی نوسخەکەی کەمبرێدج ، کە عەبباس ئیقبال دۆزیویەتیەوەو لە (٦٠٤ك=١٢٠٧ز) دا تۆمار کراوەو(٢٥٢ چوارینەی) لەخۆگرتووە، نوسخەکەی چیستەر بیتی کە لە(٦٨٥ك=١٢٨٦ز)دا تۆمارکراوەو (١٧٢چوارینەی) لەخۆگرتووە، هەروەها سوودی لە دوو دەستنووسی دیکەی کتێبخانەی نیشتمانی پاریس وەرگرتووە، کە یەکەمیان لە(٨٥٢ ك=١٤٤٨ز)

تۆمـارکراوەو(٥٦چـوارینە)ی لـەخۆگرتووەو، دووەمیـان لـە(٨٧٩ك=١٤٧٤ز) تۆمارکراوەو(٢٦٨ چوارینە)ی لەخۆگرتووە.

تویـژەران و باسـکارانی بـاوەرپێکراو، نادروسـتی و قـەڵبی هـەردوو دەستنووسێن سالانی(٦٠٤ ك)و(٦٨٥ ك) بۆ ساغبۆتەوە، کە ئەو دوو مێژووە هەڵبەستراون!بگرە گەلێك لەو چوارینانەی ئەو دەستنووسانە بە خۆیان شایەتن بەسـەر نادروسـتی مێـژووی تۆمارکردنیانـەوە. بـەلام دوو دەستنووسـەکەی کتێبخانـەی نیشـتمانی پـاریس ، تـا ئێسـتا کـەس گومـانی لـە دروسـتی و رەسـەنایەتی و مێـژووی تۆمارکردنیـان نـەبووە، گەرچـی رەسـەنایەتی چوارینەکانی ناویان هێشتا جێگەی مشتومرو گەنگەشەن.

پاسکاڵ لەپێشەکییە پڕ بەهاکەی و لە شوێنی دیکـەی کتێبەکەیدا ، رەخنـەی لە فیتزجیرالد گرتووە، چونکە چوارینەکانی خـەییامی پاچڤەنەکردووە، بـەڵکو شـتێکی تـری خـۆی هۆنیوەتـەوە! لـە کاتێکـا پاسـکاڵ (٤٠٠ چـوارینە)ی بـە ئەمانەتدارییـەوە پاچـڤە کـردووەو هەوڵیـداوە مانـای دەقـە فارسـییەکانی زۆر بەوردی و بە کـەمترین دەسکارییەوە بۆزمـانی فەرەنسـی بگوازێتـەوە. ئەلهـەقی لـەو رووەوە کـارو ئـەرکی پێویسـتی جێبـەجێکردووە... بـەلام دگـەڵ ئەوەشـدا هەوڵەکەی ئەویش لە هەوڵەکەی فیتزجیرالد، کە رەخنـەی لێگرتـووە جیـاواز نیـە ، چـونکە ژمارەیـەکی زۆری لـە چـوارینانی ئـاوەکی و هەڵبەسـتراو وەرگێـڕاوەو، ژمارەیـەکی کـەمی چـوارینەی ئەسـڵ ورەسـەنی پاچڤەکردووە. جیـاوازی نێـوان پاچڤەی فیتزجیرالدو پاسکاڵ ئەوەیە کە هینەکەی پاسکاڵ وردی و روونـی و ئەمانەتدارییـەکی زۆری تێدایە و، هەنـدێ روونکردنـەوەی بەسوودیشـی لەمـەڕ هەنـدێ چـوارینە پێشکەشـکردووە، جگـە لـەو ئامـارە بیبلیۆگرافیـە نیمچـە تێروتەسـەلەی بـۆ دەستنووسـە بەناوبانگـەکان و وەرگێڕانـە گرینگـەکانی چـوارینەکانی خـەییام بـۆ زمانـە جیاوازەکـان و ژمـارەی پاچـڤەکان لـە هـەر

زمانێکداو ناوی پاچڤەوانەکان و، خشتەیەکی ڕێکوپێکی بۆ ژێدەرێن هەر(٤٠٠ چوارینە) پاچڤەکراوەکان ڕێکخستووە، بگرە توانای داهێنەرانەی پاسکاڵ لە دابەشکردنی ناوەڕۆکی چوارینەکانی خەییام بەسەر پشکێن جیاوازدا، گرنگترین خەسڵەتی کتێبەکەین:

١- بادە:

بادەی حیکمەت. بادەی ئەڤین . بادەی ڕۆژانە. بادەی هەنووکە. بادەی مەرگ.

٢- قۆستنەوەی ساتەکانی ژیان.

٣- گوێنەدان بەدنیا: جیهانی ئادەمیانە. ڕۆژەکانی یەك شەو. ریاکاران. نەمانی هەموو شتێك

٤- هەموو شتێك بەرەو نەمانە

٥- ئایا گەڕانەوە بۆ ژیان لەگینە؟

٦- گۆزەسازو گڵی ئادەمیزاد

٧- خوداو ئاسمان (قەدەر): بێدەنگی خوداوەند. هەڤژیێن خودایانە. چاکەو بەدیی قەزاو قەدەر.

گەرچی زۆرینەی ئەم چوارینە پاچڤەکراوانە هی خەییام نین " بەڵام ڕێکخستنیان بەم جۆرە بەخۆی کارێکی داهێنەرانەیە، چونکە جۆری هزرو هزرینی ژمارەیەك لە هزرڤانانی ئێرانی پێشکەشی خوێنەران دەکات ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا کارێکی بەهادارە، تەنانەت ئەگەر کتێبەکەش دەربارەی خەییام نەبێ ، هەر خەییامی تێدایە مینا هەبوونی لە وەرگێڕانەکەی فیتزجیراڵدا" بەگوزارشتی مامۆستا دەشتی ، کە لە ئەنجامدا بەم جۆرە کتێبەکەی پاسکاڵ هەڵدەسەنگێنێت : " ئەم کتێبەی پییەر پاسکاڵ، سەرنجە زیرەکانەکەی کریستنسن دێنێتەوەیاد، کە بریتییە لەوەی ئەگەر ئەم هەموو چوارینە هەڤدژە ناڤەڕۆك جیاوازانە هی خەییامیش نەبن ، بەلانی کەمەوە دەکەنە نمایندەی

هزرینی ئێرانی و، تێکۆشانی ئاوەزی ئازادیخوازی ئاری لەپێناو دەربازبوون لە یەخسیرایەتی بیروباوەڕی سامییانە"

فرووغی– غەنی و کۆچوارینەیەکی باش:

رەنگە باشترین کۆچوارینەی باوەڕپێکراو، لە نێو کۆچوارینە ساغکراوەکانی خەییامدا سیان بن ، یەکەمیان کۆچوارینە هاوبەشەکەی توێژەرانی شارەزا محەممەد عەلی فرووغی(؟١٨٧٧– ؟١٩٤٣) و دکتۆر قاسم غەنی (١٨٩٣–١٩٥٢) و دووەمیان ساغکردنەوەی (تەرەبخانە) ی یار ئەحمەد رەشیدی لەلایەن جەلالەددین هومایی و سێیەمیان کۆچوارینەکەی باسکاری ناودار عەلی دەشتی یە.

مامۆستایان فرووغی و غەنی ئەم میتۆدەیان گرتۆتەبەر: دەستکردن بەکۆکردنەوەو لەبێژنگدانی ئەو چوارینانەی ، کە لە کۆنترین سەرچاوەکانی نزیك لە رۆژگارو سەردەمی خەییامدا هەن و، بەراوردیان دەگەڵ ئەوانەدا کە لە سەرچاوە باوەڕپێکراوەکانی پاشتردا دووبارە بوونەتەوە. پاشان کەوتوونەتە توێژینەوەو تاوتوێکردن و شیکردنەوەیان لە هەردوك ئاستی ئەدەبی و هزرییەوە بەگوێرەی ئەو نیشانەو بەڵگانەی لەبەر دەستدا بوون ، تا قایلبوونە بەپێی شێوازو هزری هەر چوارینەیەك ، کە لەگەڵ ئاستی رۆشنبیریی بەرفراوانی خەییام دا بگونجێت ، ئەوجا داویانەتەپاڵ خەییام و، دەرەنجام لەسەر (٦٦ چوارینە) گیرساونەتەوە، کە گوایە بەدڵنیاییەوە هی خەییامن و، پێوەریشیان بۆ ئەم بڕیارە زمان وشێوازی ئەدەبی و وێنە شیعری و ناوەڕۆکی هزریانەی چوارینەکان بووە، کە لەگەڵ کەسایەتی و رۆشنبیریی و هزرۆکە پەراگەندەکانی ناو کارە زانستی و فەلسەفییەکانی خەییامدا گونجاون و، ئەم (٦٦ چوارینە) یە بەپێی شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنی فرووغی و غەنی : " زۆر

ساناو سادەو بێ ئارایشتن و لە ڕواڵەتبازی دوورن ، بگرە لە خەیاڵی شیعریش بێبەشن ، تەنانەت دەتوانین بڵێین کە جگە لە کێش و سەروا چیتریان لە هونەری شیعر تیا نییە ، بەڵام ئەوپەڕی زمانپاراوی و ڕەوانبێژیان تێدایە ، دروست و کورت و مکوومن ، هەموو واژەکانیان قاڵبن بۆ مانا، کەم و زیادیان تێدا نییە و، هیچ عەیب و خەوشێك . زۆر روونە کە بێژەریان مەبەستی واژەبازی و پاراوبازی نەبووەو، هەموویان بە دەربڕینی ماناوە بەندن . ماناکانیش بە نازکی و وردی و نایابییان بەسەر گشت خەیاڵبازی و خۆدەرخستنێکدا زاڵن ، زۆر جیددی و بێ گاڵتەبازین (....)و، ناوەڕۆکێن چوارینەکان هەموو بەرهەمی خووی دانایەکی هزرڤانی دوور ڕوانە..."

ئەوجا لەبەر ڕۆشنایی ئەم پێوەرە کەوتوونەتە هەڵبژاردنی چوارینانی تر، تا(١١٢ چوارینە)ی تریان دۆزییەتەوە، کە ئەگەری ئەوەیان هەیە هی خەییام بن و، بەو جۆرە کۆی چوارینەکانیان گەییە(١٧٨چوارینە) و، بۆ یەکەم جار لە ساڵی (١٩٤١)دا چاپ وبڵاو ویان کردەوە، بەڵام دانیان بەوەشدا ناوە کە چوارینە زیادکراوەکانیان پتر بەگوێرەی چێژی ئەدەبی خۆیان هەڵبژاردووە تا بەگوێرەی هەبوونی بەڵگەی بنجبڕ، هەر چوارینەیەکی ئامۆژگاریئامێز ، یا سۆفییانە ، یا عیرفانی ، یا دڵداری ، یا ئایینی ستایشی ، یان موناجاتی ، یان بیدعەتئامێزی ، یان بادەنۆشی پەتی ، یان سواو بازاڕی و بەتاڵ لە هەر ڕەهەندێکی هزری و فەلسەفی ، یان شاش لە ڕووی شێوەو ناوەڕۆکەوە، یان سۆزداری چ دەگەڵ خەییام و چ دژی خەییام ، یان بێ نموودو ئاست بووبێت ، یان لە چوارچێوەی حیکایەتێکی ئەفسانەیی دەستکردا بووبێت ، لایان بردوون ، مینا ئەم چوارینانە:

" ابریق می مرا شکستی ربی "

– مەسینەی مەیی منت شکاند خوایە

كه روخساری خەییام پاش وتنی رەشهەڵگەڕاوەو، یەكسەر چوارینەیەكی تری وتووە:

" ناكرده گناه در جهان كیست بگو؟..."

– نەكردە گوناه لەم جیهانە كێیە بڵێ؟

ئینجا یەكسەر رەشیی روخساری لاچووە!

ئەم چوارینەش كە خەییام وەڵامی دایكی لە خەوندا داوەتەوە، چونكە زۆر لە خودا پاڕاوەتەوە لە گوناهەكانی ببووریت:

" ای سوخته سوخته سوختەنی..."

– ئەی سووتاو سووتاوی سووتماك!

ئەمانەی داهاتووش چەندین نموونەی دیكەن لەو چوارینە ئاوەكییە دوورخراوانە لە لایەن هەردوك شاسوارێن مەیدانی خەییامناسی فرووغی و غەنی:

× " تا بتوانی خدمت رندان میكن ..."

چەند دەتوانی راژەی رەندان بكە

× " از من بر مصگفی رسانید سلام..."

لە منەوە بۆ مستەفا سەڵاو بگەیەنە

× " از من بر خیام رسانید سلام..."

لە منەوە بۆ خەییام سەڵاو بگەیەنە

× " برخیز و بده باده چه جای سخن است..."

هەستەو بادەمان بدەرێ چ كاتی قسەیە؟

× " ای بادەی ناب و ای می مینائی..."

ئەی بادەی نایاب و ئەی مەیی روون

× " ای عارچ تو نهاده بر نسرین ترح..."

ئەی روومەتی تۆ کە رووی نەسرینی پۆشیوە

× " عشقی مجازی بود یٚبش نبود..."

عیشقێك مەجازی بێت وشکوبرینگە

× " پندی دهمت ماه رمزان برفت و شوال یٚمد"

ئامۆژگاریت دەکەم مانگی رەمەزان چوو، شەووال هات

× " گر گوهر گاعتت نسفتم هرگز.."

ئەگەر گەوهەری تاعەتی تۆم هەرگیز کون نەکردووە

ئـەم چـوارینە پاشـینەیە موناجاتییـە و، زۆربـەی تویـژەران داویانەتـەپاڵ ئەبوولخەیر.

دەرەنجـام مامۆسـتایان فرووغـی و غـەنی بەڕاشـکاوی دەڵـێن:" لـە پایـانی پەیڤینـدا، دەبـێ بەڕاشـکاوی بڵـێین، لاڤ ئـەوە لێنـادەین کـە ئـەم چوارینانەی هەڵمانبـژاردوون و بـەناوی خەییامـەوە لـە قەڵـەممان داوون هـی خـەییامن بـە شێوەی بنجبڕ و یەقین ، یاخود ئەمانە هەموو چوارینەکانی خەییامن ، بەڵکو لە نۆرینی ئێمەوە لە رەگەزی پـەیڤینی حـەکیمی نیشابوورەو، لەوەیە لە پـەیڤینی ئـەو بـن و شایسـتەی بێـت ،دادوەری راسـتەقینە لـەم هەڵبژاردنـەدا چـێژو سەلیقەمان بووە، نەك حوججەت و بەڵگە...."

بـەڵێ کارەکـەی فرووغـی و غـەنی دواکـاری بنجـبڕ نیـە ، چـونکە هەنـدێ سەرچاوەیان نـەدیوە وەك (روچـە الناقر = گوڵستانی بینـەر) ی عـەزیزی کاشـی (سـەرەتای سـەدەی ٨ کۆچـی= ١٤ز) کـە (٤ چـوارینە)ی تێدایـە دراونەتـەپاڵ خەییام ، دەبوایە هەموو ژێدەری (١١٢چوارینە) زیادەکراوەکان وەکو ژێدەرێن (٦٦چوارینە)رەسەنەکە دیاری بکەن، تا باسکارانی دی بیان توانیبا پـەیجۆریی باسـەکە بکـەن و، بیانـدەن لـە بێـژنگ و رەسـەنایەتیی و ناڕەسـەنایەتی ئـەو چوارینانە ساغبکەنەوە. بگرە بەڕاستیش هێشتا گومان لە (١٠ چوارینە) لـەو

(٦٦ چوارینە)یە هەیە کە هی خەییام بن (ئەمەم بەدرێژی لەدەممەن و پەراویزی پاچـڤەکانیاندا روون کردۆتـەوە) هـەروەها (١٥ چـوارینەش لـە ١١٢ چـوارینە زیادکراوەکاندا) جێی گومانن ، چونکە هەندێکیان دراونەتەپاڵ شاعیرانی دیکە و، هـەروەها هەنـدێکی تریـان دراونەتـەوەپاڵ خاوەنـە راسـتەقینەکانی خۆیـان (ئەگەرچـی هەنـدێ جـار سـووکە جیاوازیـان تێـدا هەیـە) ئەمـەش هەنـدێ روونکردنەوەی پێویستە لەم بوارەدا:

– " گویند:بهشت و حور عین خواهدبود"

عەینولقوزاتی هەمەدانی و، مەولانا جەلالەددین

× " گویند: مرا کە دوزخی باشد مست.."

بە سووکە جیاوازییەکەوە دراوەتەپاڵ ئەمیر ئەحمەد گەنجەوی :

" گویند: بهشت را کجا یابد مست.."

× " گر امدنم بەخود بدی ، نامدی " سەنائی غەزنەوی

× " هرگز دل من ز علم محروم نشد" ئیمام فەخری رازی

× " بر بستر خاك خفتگان می بینم " عەتتاری نیشابووری

× " این اهل قبور خاك گشتند و بخار" عەتتاری نیشابووری

× " از تن چو برفت جان پاك من وتو" بابا ئەفزەڵ کاشانی

× "گویند کسان:بهشت با حور خوش است"

بە سووکە جیاوازییەکەوە دراوەتەپاڵ عەینولقوزاتی هەمەدانی:

" گویند بهشت و عدن با حور خوش است"

× " گویند: بهشت و حور و کوپر باشد" عەینولقوزاتی هەمەدانی

× " از امدن و رفتن ما سودی کو؟" بابا ئەفزەڵ کاشانی

× " در دایره سپهر ناپیدا غور" بابا ئەفزەڵ کاشانی

× " نیکی و بدی کە در نهاد بشراست" ئەوحەدەددین کرمانی (م:١٢٩٨ز)

× " يك قگره اب بود و با دريا شد" عەتتاری نیشابووری

× " ز ان می كه حيات جاويدانی است بخور" بابا ئەفزەڵ کاشانی

× " ابر امد و بر سر سبزه گريست " فەخرەددین عیراقی (م:؟١٢٨١یا١٢٨٩)

× " قران مهين كلام خوانند ىٔنرا " سیراجەددین قومری

لـەم پشـکنین و سـاغکردنەوەو پاچڤەیەمدا دەورووبـەری (٦٠ چـوارینە)م لـە کۆچوارینەی (فغ) . بە هەند وەرنەگرت و، بەهی خەییامم نەژمارد.

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا پێویستە بڵێم کە بەندە لێرەو لە پەراوێزێن پاچڤەی چـوارینەکان لەســەر ناوهێنـانی دکتــۆر قاسـم غــەنی زۆر جــەختمکردووەو، وتەنانەت ناویم لەگەڵ فرووغیدا بە (فغ) داناوە وئاماژەم پێی کردووە، کەچی هـەموو باسـکاران و پاچڤەوانان تـەنیا نـاوی فرووغـی دێنن و رۆڵ و ماڤ غەنی پشتگوێ دەخەن !

جەلالەددینی هومایی و
لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و فراوان

جەلالــەددینی هومـایی (١٨٩٩-١٩٨٠) کەڵـە توێـژەرو وێـژەڤانی گـەورە-کـوردی فەیلییــە ولــە عەشـیرەتی زەنـدە- باشـترین سـاغکەرەوەی گـەورەترین کۆچـوارینەی خەییامـە ، کـە یـار ئەحمـەد رەشـیدی تـەبریزی لـە ژێـر سـەرناڤی (تەرەبخانە= بەزمخانە= کەیفخانە) لە سـاڵی (٨٦٧ك= ١٤٦٢ ز) کۆیکردۆتـەوەو رێکیخستووە.

هومایی کەڵەخەییامناس زۆر بە فراوانی و وردی لـە (کەیفخانە)و خەییام و چـوارینەکانی کۆڵیوەتـەوەو، لەگـەڵ بەرجەسـتەترین دەسـنووس و کارەکـانی پێشتریدا تاوتوێی کردووەو رەخنەی بنیادسازی لێیان گرتووە چ لە پێشـەکییە تێروتەسـەلەکەی ، چ لـە پـەراوێزە وردەکانیـدا وەك: کۆچـوارینەکەی فروغـی و

غــەنی و چــاپەکەی ئــاربری و دەسنووســەکەی بودلیــانی ئۆکســفۆردو ساغکردنەوەکەی عەبدولباقی گولپینارلی(١٨٩٩-١٩٨٢) کە لە ساڵی(١٩٥٣ ز) دا بڵاویکردۆتــەوە...ئینجــا توانیویــەتی(٥٥٩ چــوارینە) کــەی (تەرەبخانــە= کەیفخانــە) لــە زۆربــەی چوارینە نارەسەنەکانی خــەییام بـژاربکات ، کــە پـتر لــە (١٠٠ چوارینە)یان دەدرێنەپاڵ (٧٧هۆزانڤانێن) دیکەی ناسراوو(٢٤ هۆزانڤانی نادیـار، لەوانــە: عــەتتار، بابــا ئــەفزەڵ ، فــەخرەددینی عیراقــی ، کەماڵــەددینی ئیسماعیل و سەنائی...و پاشان هومایی (٨٦ چوارینە)ی دیکەی لە سەرچاوەو و ژێــدەرانی دێــرین دەرهێنــاوەو خســتوونیەتی ســەر(٥٥٩ چــوارینە)کــەی (تەرەبخانە)و کۆیان گەیشتۆتە(٦٤٥چوارینە)و دەڵێ- بەپێی پاچڤەی مامۆستا سـەلاحەددین ئاشـتی- " ئەوانـەش بـە نـاوی خەییامـەوە نووسـراونەوە، کەچـی زۆربەشـیان لـە هـی وی ناچـن ، بـەڵام گـوتم بـا ون نـەبن و تێـدا نەچـن ، بـەڵکوو ڕۆژێك خاوەنیان بۆ پەیدا بوو..."

هومایی یار ئەحمەد ڕەشیدی بـە(دارکـەری شـەو) لـە کۆکردنـەوەی چوارینـەو حەکایەتـەکانی(تەرەبخانـە)دا وەسـفدەکاو، بـەڵام لـە هـەمان کاتـدا پێـی وایـە کـە (تەرەبخانە = کەیفخانە) لە نوسخە دەسنووسەکەی (بودلییان کە١٥٨چوارینەی تێدایــە) باشــترە، چــونکە دەوروبــەری(٢٠٠ چــوارینە) یــەکی ڕەســەن و ڕەسەنئاســای خــەییامی تێدایــە، کەچــی چــواریەکی ئــەو ژمارەیــە لــەوەی (بودلییان) دا نیە.

بە بۆچوونی هومایی چوارینەکانی خەییام لـە (تەرەبخانـە) دا بـە سێ گـروپ پۆلێندەکا:

١- چوارینە ڕەسەنەکان:

کە لە سەرچاوە و ژێدەرانی پێش سەدەی نۆیەمی کۆچی تۆمارکراون و، گەورەترین ژمارەیان لە (تەرەبخانە) دا تۆمارکراونەتەوە.

٢- چوارینە تێخزاوەکان (دەخیلەکان):

کە هی هۆزانڤانێن ترن وبە هەڵە دراونەتەپاڵ خەییام ،کە پێشتر ژۆکۆڤسکی(٨٢چوارینە)یانی دەسنیشانکردووەو کریستنسن ژمارەکەی گەیاندۆتە (١٠٠)و گولپینارلی(٤٥چوارینە)ی دەسنیشانکردووەو، هۆزانڤانێن خودانی ئەو چوارینانە ئەمانەو هۆزانڤانێن ترن: عەبدوڵلا ئەنصاری(م:١٠٨٨ن)، ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر(م:١٠٤٩ن)، ئیبن سینا، ئیمام فەخری رازی(١١٤٩-١٢٠٩)، سەنائی غەزنەوی، عەتتاری نیشابووری، کەمالەددین ئیسماعیل (م:١٢٣٧)، ئەنوەری (؟١١٢٦-؟١١٦٩)، مەولانا جەلالەددین ، نەجمەددین کوبرا(م:١٢٢١)، بابا ئەفزەڵ کاشانی ، نەصیرەددین تووسی ، ئەوحەدەددین کرمانی(م:١٢٩٨)، عوبێد زاکانی(١٣٠٠-١٣٧١) ، حافزی شیرازی ، مەجدەددین هەمگر(م: ١٢٧٩) ، سەلمان ساوجی(١٣٠٠-١٣٧٦)، شێخ رووزبەهان شیرازی(١١٢٨-١٢٠٩)، سیراجەددین قومری (م:١٢٢٧یا١٢٤٢)، هیممەتی بەلخی(؟!)، سەیفەددین باخەرزی (م:١٢٣١ن)، شەمس مەغربی (نیمەی سەدەی٦-سەرەتاکانی سەدەی٧ ک= ١٢- ١٣ ن)، شاه نیعمەتوڵلا وەلی(؟١٣٢٩- ١٤٣٠)، شێخ ئەبولحەسەن خەرقانی(٩٦٣-١٠٣٣)، شاه سنجان خەواف (م: ؟ دەوروبەری ١١٩٦-١٢٠٢)و تاڵب ئامولی(م:١٦٢٦)...بەڵام هومایی لە هەمان گاڤدا پرسیارەکەی فرووغی و غەنی دووبارە دەکاتەوە: "لە کویێ و چۆن بزانین کە گەلێك لە چوارینە رەسەنەکانی خەییام نەخزاونەتە دیوانێن هۆزانڤانانی دیکەوە؟!"

٣- چوارینە گومانبارەکان:

دەیان چوارینەن کە لە چوارینە رەسەنەکانی خەییام دەچن و هاوهزرو هاوشێوەیانن، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی بنبڕ نیە بۆ سەلماندنی درانەپاڵی خەییام ، یان نەدرانەپاڵی خەییام ، بۆیەش بەڕای هومایی دەبێ بدرینە پاڵ خەییام ، تا بەڵگەی پێچەوانە دەرکەوێ و، ژمارەیان لە (تەرەبخانە) دا زۆرە وەك:

×- ان قصـر كه بر چرخ فلك همى زد پهلو

×- اين كوزه چو من عاشق زارى بودەاست

×- گاويسـت در ێسـمان و نامش پروين

بە ڕای بەندە دەبوایە باسکاری مەزن هومایی ناوی گرۆپی چوارەمیشی بنایە، کە بەکردەوە دەسنیشان و باسیانی کرددوە، کە سەدان چوارینەی پڕوپووچن لە رووی هزرییەوەو، فرِیان بە کەسایەتی زانستی و فەلسەفی خەییامەوە نیەو، زۆریان کوفرئامێزو مەیگوساری و ئیرۆتیکی بێ ئاستن .

٤- چوارینە پڕوپووچەکان.

هومایی (تەرەبخانە)ی لە ساڵی (١٩٦٣) دا بڵاوکردۆتەوەو، بەندە سوودێکی زۆرو فرە باشم لێی وەرگرتووە بۆ ساغکردنەوی (دیوانی خەییام ، چ بە عەرەبی و چ بە کوردی) و لە لاپەڕەکانی پاش و پێشووشدا زۆر پەنام بۆی بردووە.

عەلی دەشتی و تۆژینەوەیەکی قووڵ و کۆچوارینەیەکی پوختە:

توێژەری گەورە عەلی دەشتی (١٨٩٥-١٩٨١) لە کتێبە بەهادارەکەی (دمی با خيام = تاوێك لەگەڵ خەییام)دا کە لە لاپەڕەکانی پێشتر زۆر ناوی هاتووە تۆژینەوەیەکی باش و کۆچوارینەیەکی باشی خەییامی پێشکەش کردووە، کە

خەییامناسی عەرەبی ناڤدار دکتۆر یووسف حوسێن بەککار بەم جۆرە هەڵیسەنگاندووە: " باشترین دانراوی زانستییە کە خۆی لە خەییام و چوارینەکانی داوە، چونکە خاوەنەکەی بەگوێرەی ڕێبازێکی وردی زانستی بەجیددی لە سیما ڕاستەقینەکانی خەییام گەڕاوەو هەوڵیداوە چوارینە ئەسڵییەکانی خەییام دەسنیشان بکات ، چونکە زۆر شت لەمەڕ خەییام گوتراوەو زۆر تورەهات و ئەفسانانی بەگەڵ خراوەو، هێندە چوارینەیان دراوەتەپاڵ بەرادەیەك چوارینە ئەسڵییەکانی – کە بە مەزەندە زۆر کەمن– پۆشیوەو خستۆتە تاریکی ، بۆیە جیاکردنەوەو دەرهێنانی چوارینە ڕەسەنەکان لەناو ئەو هەموو چوارینانەی دراونەتەپاڵ خەییام کێشەیەکی سەخت و کارێکی یەگجار دژوارەو، پێویستی بە زۆر قەواڵەی مێژوویی و بەڵگەی زانستی و هاوسەنگی و هەڵسەنگاندنی ئەدەبی هەیە، بۆ شۆڕبوونەوە بۆ قووڵایی ڕووحی ڕۆژگارو سەردەمەکەی شاعیر"

چاپی یەکەمی (تاوێك لەگەڵ خەییام)دا لە (١٣٦٤ ش = ١٩٨٥ ز) دا بڵاوبۆتەوەو، چاپی دووەمی کە لەژێر دەستمایە (٣٧٩ لاپەڕەیە) و لە ساڵی (١٣٧٧ش = ١٩٩٨ ز) بڵاوبۆتەوە. لێرەدا مەبەستم لێدووان لەم شاکارە سخ و چڕە نیە ، مەگەر بەپێی پێویست ، نەمازە لە بواری دەسنیشانکردنی گەلێك لە چوارینە ڕەسەنەکانی خەییام ، کە مامۆستا دەشتی بەوپەڕی وردی لێیان کۆڵیوەتەوە و، (٣٦ چوارینە)ی بە دڵنیاییەوە لە سەرچاوەو ژێدەرە دێرینەکان هەڵبژادووە: (نامەی ئاگادارکردنەوە...) و (چاودێرگەی عیباد...) و(مونس الاحرار) و (نوزهەتو لمەجالس) و (گەمیەی شوورا) و(جەمسەرە جەمسەرییەکان) ...ئینجا (٣٨ چوارینە) ی تری خستۆتە سەریان و، کۆ چوارینە ڕەسەنەکانی خەییامی لە لا بوونەتە (٧٤ چوارینە) و پاشان (٢٦

چوارینه) ی دیکەی بە (رباعی خیام وار= چوارینەی نیمچەخەییامی) لە قەڵەم داوە.

دەبیٚ ئەوەش بڵێم کە مامۆستا دەشتی دەیانی لەو چوارینانە پشتگویٚ خستووە کە خەییامناسانی پێشترو پاشتر بە رەسەنیان زانیوەو داویانەتە پاڵ خەییام ، مەبەستیشم هەر ئەو چوارینانە نیە کە ناوەڕۆکی دووبارەکراوەیان تێدایە، کە دەشتی بە لاسایکراوەی چوارینە رەسەنەکانی خەییامی ژماردووەو، بۆچوونەکەی راستە.

بەندە لە کتێبی (دیوان عمر الخيّام) ساغکردنەوەکەی (دکتۆر رەحیم رزازادە مەلیك)م کردبووە رێنوێن، کەچی لە (دیوانی خەییام بە کوردی) ساغکردنەوەکەی مامۆستا (دەشتی) م کردۆتە رێنوێن، لە هەمان کاتیشا پەنام بۆ هەر سەرچاوەو ساغکردنەوەیەکی باشی دیکە بردووە، هەڵبەتە بەپێی قەناعەتی خۆم.

فەرزانەو چوارینەراستەقینەکانی خەییام:

باسکاری ئێرانی بەتوانا موحسن فەرزانە بەزەبری هەوڵە بەرچاوەکەی لەنێوان چەندین باسکاری دیکەی فرەشارەزا لە خەییامناسیدا رایگرتم ، لەوانە: جەلالەددین هومایی ، رەشید یاسمی، ئەصغەر بەرزی، مەهدی فولادوەندو محەممەد تەقی جەعفەری و چەندین باسکاری تر، بۆیە حەزم کرد وەکو نموونە کورتەیەکی چڕو پوختەی هەوڵەکەی ئەو لەم بەرو ماوە تەنگەدا پێشکەش بکەم ، چونکە باسی هەوڵوکۆششی هەموویان پانتاییەکی فراوانی پێویستە.

فەرزانــەی تویــژەر پێــی وایــە ژمــارەی چــوارینە رەســەنەکانی خــەییام لــە(٥٤چــوارینە) کــەمتر نــین و، دەڵێــت نیشــابوورییەکانی ســەدەکانی(٥و٦ك =١١و١٢ز) خەییامیان مینا زاناو فەیلەسووفێکی نـاودار دەناسـی ، بەڵام وەکـو شـاعیر نەیاندەناسـی ، تـاکو هەنـدێ مێـژوونووس و هزرڤـان و نووسـەر پـاش نزیکـەی نیوسـەدەیەك لـە مردنـی و بـەدواوە ئاماژەیـان بـۆ خـەییامی شـاعیر کردووەو نموونەیان لە شیعرەکانی لە کتێب و بەرهەمەکانیاندا تۆمارکردووە ، کە باسکار رەحیم رەزا زادە لە پێشتردا ناوی تۆمارکردوون.

بـەگوێرەی بۆچـوونی فەرزانـەی باسـکار، پـرۆژەی ناسـاندنی خـەییام وەکـو شـاعیر چـەند سـەدەیەکی بـەقۆناغ خایانـدووە، هەڵبەتـە خـەییام بەخۆیشـی بەچەند قۆناغێکی شیعریدا تێپەڕیوە، کە پەیوەندیان بە قۆناغەکانی تەمەنی و پەرەسەندنی ئاستی زانستی و فەلسەفی خۆیەوە هەبووە.

ئەمـەش کرۆنۆلۆجیای دەرکـەوتن و بڵاوبوونـەوەی چوارینەکانی خەییامـە بـە پێی بۆچوونی فەرزانە:

١- (٤٦٧-٦١٧ ك= ١٠٧٤- ١٢٢٠ ز) واتە تا هێرشی وێرانکەری مەغۆلـەکان: یەکـەم کـەس کـە چـەند چـوارینەیەکی خـەییامی تۆمـار کـردووە زەهـیری سـەمەرقەندیە لـە کتێبـی (سـیندباد نامـە)دا، کـە (٥ چـوارینەیەو، یـەکێکیان شێوێنراوە یـان دەسـکاری کـراوە!) بـەڵام بـەبێ ئـەوەی نـاوی خـەییام بهێنێـت. پاشــان راوەنــدی مێــژوونووس تــەنیا چــوارینەیەکی لــە کتــێبی (راحــە الصدور)دا(٥٩٩ك= ١٢٠٢ ز) تۆمارکردووە. ئـەوجا ئیمام فـەخری رازی(١١٤٩-١٢٠٩ ز) دوو چـوارینەی بـە نـاوی خەییامــەوە تۆمــارکردووە. ئــەوجا ئــەم چـوارینەیەی بـەنیوە دێـڕی " ارنـد یکـی و دیگـری بربایـند" دەسـپێدەکات لـە یەکێك لە دەستنووسەکانی (سەوانیح) ی شێخ ئەحمەد غەززالی (م: ١١٣٢ ز)

نووسراوە.ئەم دەستنووسە لە(١٠١٦ك=١٦٠٧ ز) لە ئەحمەد ئابادی – گوجرات تۆمار کراوەو، لە کتێبخانەی مەلیك پارێزراوە.

کە واتە تا سەردەمی هێرشی مەغۆلەکان تەنیا (هەشت چوارینەی خەییام) مان دەسکەوتووە! هەڵبەتە بەم چوارینەیشەوە کە بەم نیوەدێرە دەسپێدەکات:" در پشت من از زمانه تو می اید" کە لە (مەرزبان نامە)دا بە بێ ناوهێنانی خەییام هاتووە، دانانی ئەم کتێبە بۆ ساڵانی(٦٠٧-٦٢٢ك= ١٢١٠-١٢٢٥ ز) دەگەڕێتەوە، واتە بۆ ئەو سەردەمەی کە مێژوونووسان و نووسەران لە ترسی واعیزانی سوڵتانان خۆیان لە نێوهانینی خەییام دووردەگرت.

٢- (٦١٧ ك، تاکۆتایی سەدەی هەشتەمی ك= ١٤ ز) لەم قۆناغە مێژووییەدا و بەتایبەتی لە مردنی تەیموورلەنگەوە تا سەردەمی شا عەبباسی صەفەوی(١٥٧١- ١٦٢٩)، جۆریك لە ئازادی و کرانەوەی هزری رەخسا، بۆیە چوارینەکانی خەییام بەم شێوەیە کەوتنە دەرکەوتن:

- (٦٢٠ك= ١٢٢٣ ز): دوو چوارینە لە (مرصاد العباد)ی شێخ نەجمەددین رازی(م:١٢٤٧).
- (٦٣٠ك=١٢٣٢ ز): ٣٣ چوارینە- دووانیان دووبارەکراوەن- لە (نزهە المجالس)ی جەمالەددین خەلیل شێروانی
- (٦٥٨ك= ١٢٥٨ ز) یەك چوارینە لە(تاریخ جهانگشای) عەلائەددین عەتا مەلیك بەهائەددین جوەینی (١٢٢٦- ١٢٨٣)
- (٧٢٠ك= ١٣٢٠ ز) یەك چوارینە لە (تاریخ نامە هرات)ی سەیفی هورەوی (ل:١٢٨٢)
- (٧٣٠ك= ١٣٢٩ ز) یەك چوارینە لە (تاریخ گزیدە)ی حەمەدوڵلا مستەوفی(م:١٣٤٩ ز)

- (٧٤٠ك= ١٣٣٩ ن) دوو چـــوارینە لـــە (ئـــەخلاقو لئەشـــراف)ی عوبێـــدی زاکانی(١٣٠٠-١٣٧١ن)

- (٧٤١ ك =١٣٤٠ ن): ١٣ چوارینە لە(مونس الاحرار..)ی محەممەد کوڕی بەدر جاجەرمی

- (ناوەڕاستی سەدەی هەشتی کۆچی = ناوەڕاستی سەدەی ١٤ ن):١٥ چوارینە لە دوو دەستنووسدا، کە ئێستا لە (کتێبخانەی ئەنجومەن)دا لەتاران پارێزراون، و گومان لە ڕەسەنایەتی (٦ چوارینە)یان هەیە.

شایەنی باسە هەندێ لە شاعیرانی ئەو سەردەمە ، بایەخیان بەشیعری خەییام داوەو بەچـاولێکەری ئـەو چـوارینەکانی خۆیـان هۆنیوەتـەوە ، دیارترینیـان ئەمانـەن : هـەردوك شـاعیری بـەنێوبانگ حـافزی شـیرازی(؟١٣١٧- ؟١٣٩٧ ن) و ئـیبن یـەمین (؟١٣٦٧-؟١٤٥٠ ن) و پـێش ئـەوانیش سـەعدی شـیرازی (؟١٢١٣-؟١٢٩٥ ن).

٣- (سەدەی نۆیەمی کۆچی= ١٥ن): وادیارە لە سەرەتاکانی سـەدەی حەوتـەمی کۆچـی یـەوە(١٣ن) بایـەخی زیـاتر بەچوارینە فەلسـەفییەکانی خـەییام دراوەو، ئیدی بایەخدانی خەڵکی بە خاس و عامەوە، بەچوارینەکانی خەییام بەڕادەیـەك ڕووی لـــەزیادی کـــردووە، کـــە یـــار ئەحمـــەد ڕەشـــیدی تـــەبریزی کەتۆتـــە کۆکردنـەوەو، پۆلینبەنـدییان لەکتێبێکـدا بـەناو نیشـانی (تەرەبخانـە) کـە لـە سـاڵی(٨٦٧ ك=١٤٦٢ن) دایناوە، بـەڵام ئەفسـووس زۆر چوارینەی شـاعیرانی تـری بـە هەڵـە تێئـاخنیوە، وەك : ئـەبوو سـەعید ئەبوولخـەیر ، شـێخ عەبـدوڵلا ئەنصـاری ، ئـەبوو حەسـەن خـەرقانی ، ئیمـام محەممـەد غـەززالی، سـەنائی غەزنەوی، عەتتاری نیشابووری و چەند عارفێکی تر.

وادیارە گوێزانەوەو دزینی چوارینان لە دیوانی ئەم شاعیرەوە بۆ شاعیرانی تـر ، تـاوەکو پـاش هێرشـی مەغۆڵـەکانیش هـەر بـەردەوام بـووە، بۆیـە

چوارینەیەکی زۆری شاعیران : ئەفزەڵەددینی کاشانی، نەصیرەددینی تووسی، عوبێدی زاکانی ، حافزی شیرازی ، ئیبن یەمین ، تەنانەت ژمارەیەك لە چوارینانی سواویش، لەگەڵ چوارینە رەسەنەکانی خەییامدا تێکەڵبوونە. وێڕای هەموو ئەمەش هەوڵەکەی رەشیدی تەبریزی هەوڵێکی ئەرێنی بووەو، بۆ هەموو ئەوانەی دووای خۆی سوودبەخش بووە.

دروست تر ئەوەیە کە قۆناغی سێیەم بکرێتە دوو قۆناغ ، یەکەمیان (سەدەی نۆیەمی کۆچی=١٥ز) و دووەمیان سەرەتای سەدەی دەیەمی کۆچی و دواترەو، دەقاودەق لە(٩٠٥ ك= ١٤٩٩ ز) دەسپێدبکات، واتە لە سەرەتای سەرهەڵدانی سەفەوی یەوەو، دامرکانەوەی بایەخدان بەفەلسەفەو بەرهەمێن حەکیمانێکی مینا رازی و خەییامە، گەرچی لە(سەدەی١١ ك=١٧ ز) لە(دبستان المذاهب)دا لە هند چوارینەیەکی خەییام دۆزراوەتەوە، بەڵام ئەمە حاڵەتێکی ریزپەڕی دەگمەنە. لەدوای ئەم سەدەیەوە ئیدی نووسینەوەو کۆپی کۆچوارینانی خەییام لە هندستاندا رەواجی پەیداکردوو پەرەیسەند، بگرە لە سەدەی نۆزدەی زایینییەوە چاپی سەنگی چوارینەکانی لەهندو ئێراندا بووە بە باو.

هەردوك باسکارو توێژەری شارەزا ، قەزوینی و فرووغی پێیان وایە دیاریکردنی ژمارەی چوارینە رەسەنەکانی خەییام مەحاڵە، مەگەر دەستنووسێکی پێش هێرشی مەغۆلان بدۆزرێتەوە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نیە ، کە هیچ ئومێدێك نەمێنێت بۆ دۆزینەوەی گەلێك لە چوارینە رەسەنەکانی خەییام لێرەو لەوێ ، لە دیوانەکانی شاعیرانی هاوچەرخی خەییام و دوای خەییام وەك: عەتتارو ئیبن یەمین و شاعیرانی تر ، کە چوارینەکانی خەییام تیکەڵ بە چوارینەکانیان بوونەو بە پێچەوانەشەوە ، ئەگەر میتۆدی منەکردن و پشکنینی ورد و خوێندنەوەی ورد و نرخاندن و هەڵسەنگاندن و بەراوردکردن بەپێی پێوانەکانی مانا و چەمك و واژە ، بگیرێتەبەر، دگەڵ وردبوونەوە لە ژیان

و تەبع و تەبیعەت و هزری ئەو شاعیرانە. هەر ئەمەش فریای باسکار موحسن فەرزانە کەوت و توانی (١٦چوارینەی رەسەنی) خەییام بدۆزێتەوە، کە هەندێکیان بەم نیوە دێرانەی خوارەوە دەسپێدەکەن:

× " چون نیست حقیقت و یقین اندر دست" کە نیوە دێڕی چوارەمی:" در بی خبری مرد چە هشیار و چە مست" لە کتێبەکەی خەواجە نیزامولمولك دا هاتووە بە شایەتی (**لباب الالباب**)ی عەوفی (م:؟١٢٣٢ز).

× " چون چرخ بەکام یك خردمند نگشت" ئەمە لەڕاستیدا وەڵامی خەییامە بۆ " مردکی را بە دشت گرگ درید" ی ناصر خوسرەو(١٠٠٣- ١٠٨٨).

شایانی باسە کە(سەنائی) لە هۆزانێن خۆیدا لەوەسفی حاڵی نیشابووردا ئاماژەی بۆخەییام کردووە.

فەرزانە پێی وایە شێخ عەتتاری نیشابووری لە ریزی پێشەوەی ئەو شاعیرانەیە کە زۆر لاسایی چوارینەکانی خەییامیان کردۆتەوە، بۆ نموونە:

"پیش از من و تو لیل و نهاری بودەست"

عەتتار بەم جۆرەی دەسکاری کردووە:

" پیش از من و تو پیرو جوانی بودست"!

سەیریش لەوەیە کە عەتتار سەرباری ئەوەی لەژێر کاریگەریی خەییامدا بووەو، لاسایی هەندێ لە چوارینەکانیشی کردۆتەوەو، هەندێکی دیکەشی بە سووکە دەسکارییەوە بۆ خۆی قۆستۆتەوە، لە (ئیلاهی نامە) دا درێغی بەرانبەر خەییام کردووەو، بە تیروتوانج لە پلەو پایەی کەمکردۆتەوە!

هەروەها ئیبن یەمین لاسایی چوارینەیەکی خەییامی کە بەمجۆرە دەسپێدەکا:

"چون میکۆرد عمر چە شیرین و چە تلخ"

بەم شێوەیە کردۆتەوە:

"چون میکۆرد عمر بهر حال کە هست"

ئەمەش حافزی شیرازی یە لە:

" ساقیا جام می بده که نیگارنده غیب

نیست معلوم که در پرده اسرار چەکرد"

لاسایی ئەم نیوە دێڕەی چوارینەیەکی خەییام دەکاتەوە:

" کس غیب چە داند که چەخواهد بودن "

ئیدی لەسەر ئەم رەوتەو بە میتۆدی خۆی فەرزانەی توێژەر توانیوە(٧٠چوارینە) ی رەسەنی خەییام بەدەست بێنێ و، پێی وایە میتۆدەکەی یارمەتی توێژەرانی دیکەش دەدات بۆ دۆزینەوەی چوارینانی رەسەنی دیکەی خەییام ، بەلاّم ژمارەی چوارینە رەسەنەکانی خەییام لە هەموو ئەگەرێکدا لە دەوروبەری (١٦٠چوارینە)یەو، پاشان دەتوانین چوارینانی دیکەی نیمچە خەییامیان بخەینەسەر، بەلاّم هەرگیز ژمارەیان لە(٢٥٠ چوارینە) تێناپەڕێ و، ئەوسا دەتوانین بە شێوەیەکی بابەتیانەی (تارادەیەك پەسەند) حوکم لەسەر فەلسەفەی خەییام بدەین لە رێگەی شیعرەکانیەوە بەتایبەتی ، کە ئەوە دەزانین چۆن قالّبی تەنگی چوارینەی بە باشترین شێوە خستۆتە خزمەتی دەربرین و نیشاندانی بۆچوون و باوەڕە فەلسەفییەکانی خۆی.

رەحیم رەزا زادەی مەلیك وکۆچوارینە ئەسڵییەکەی خەییام:

بەپێی بۆچوونی خەییامناس دکتۆر رەحیم رەزازادەی مەلیك(١٩٤٠-٢٠١٠) عومەر خەییام لە دەوروبەری سالّی(٤٤٠ ك = ١٠٤٨ ز) لەدایکبووەو، لە میان سالاّنی(٥١٥-٥٢٤ ك=١١٢١- ١١٢٩ ز) مردووە. لەوەیە خەییام لە دەوروبەری سالّی(٤٦٠ ك=١٠٦٧ز) کە تەمەنی نزیکەی بیست سالّ بووە، دەستی دابێتە

هۆنینــەوەی چــوارینە ، کەچــی لــە سەرچــاوە دێرینەکانــدا بــە فەیلەســووف و ماتماتیکزان و ئەستێرەناس...ناسراوەو باسکراوەو، لە هیچ سەرچاوەیەکدا تا ساڵی (٦٠٠ ك =١٢٠٣ ز) بە هۆزانڤان و چوارینە هۆنەر ناوی نەبراوە.

لــەو سەرچــاوانەی کــە لــە ســاڵی(٦٠٠ك= ١٢٠٣ ز) تــا ســاڵی(٦٥٠ ك=١٢٥٢) دانــراون ، تــەنیا (٤ چــوارینە) دراونەتــەپاڵ خــەییام. رزا زادەی پـــەیجۆر کرۆنۆلۆجیای بڵاوبوونەوەی چوارینەکانی خـەییام تـا سـاڵی(٧٥٠ك =١٣٤٩ز) بەم شێوە روونەدەکاتەوە:

- لە سەرچاوەکانی ساڵانی(٦٥١- ٧٠٠ك =١٢٥٣- ١٣٠٠ ز): (١٢ چوارینە)
- لە سەرچاوەکانی ساڵانی(٧٠١- ٧٣٠ ك = ١٣٠١- ١٣٢٩ ز):(٥ چوارینە)
- لە سەرچاوەکانی ساڵانی(٧٣١- ٧٥٠ ك= ١٣٣٠- ١٣٤٩ ز): (٧٦ چوارینە)

واتە کۆی ئەو چوارینانەی لە سەرچاوەکانی ساڵانی (٦٠٠-٧٥٠ك = ١٢٠٣- ١٣٤٩ ز) دراونەتەپاڵ عومەر خەییام (٩٧ چوارینە)یە. هەڵبەتە دەوروبەری (٥٠ چوارینە)یان دراونەتەپاڵ هۆزانڤانانی دیکە و، هەندێکیان گومانلێکراون.

مامۆسـتا رەزا زادە (٥٧ چوارینە)ی فارسـی و (٣ پارچـە شـیعری عـەرەبی) و تەنیا چامەیەکی فارسی بە هی خەییام دەزانێ ، گەرچی خەییامناسانی دیکە وەك هومـایی و دەشـتی هەنـدێك لـەو چوارینانە دەدەنـەپاڵ هۆزانڤانـانی تـرو، هەنـدێکیان لەبـەر ناڤەرۆکی سۆفییانە بە هی خەییامی نازانن. واتـە سنووری کۆچوارینەکەی خـەییام بـەلای باسـکار رزا زادەوە لـەو چوارینانە تێناپـەڕی کـە لـەو سەرچـاوە و ژێدەرانـە تۆمـارکراون لـە سـاڵانی (٦٠٠- ٧٥٠ك = ١٢٠٣- ١٣٤٩ ز)

مامۆســـتا رزا زادەی مـــەلیك خەییامناســـێکی ناســـراوە و، لـــە بـــواری خەییاملۆجیـدا ئـەم کتێبانـەی بڵاوبۆتـەوە: (دوو نامـەی فەلسـەڤ خـەییام) ، (عومەر خەییام سەرقافڵەی زانست و زانین) ، (سترانێن خەییام) ، (زانین نامـەی

خـەییامی = هـەموو نامـە زانسـتی و فەلسـەفی و ویژەڤانییـەکانی خـەییام) و پێشەکییەکی تێروتەسەلی کتێبی (چوارینەکانی حەکیم خەییام ، تەرەبخانەی یار ئەحمەد رەشیدی) عەبولباقی گولپینارلی.

هـەژی ئاماژەیـە کـە کـەس و لـە هـیچ زمانێکـدا پـێش رەزا زادەی مـەلیك کۆبەرهـەمی عـەرەبی و فارسـی خـەییامی لـە یـەك کتێبـدا بلاّونەکردۆتـەوە، کـە بەنـدە(ج.ز) وەرمگێڕاوەتـە زمـانی عـەرەبی و پـەراوێزی تێروتەسـەلم بـۆی ئامادەکردووەو، ئەمە چەند ساڵێکە لەم لا و لەولا چاوەڕوانی بلاّوکردنەوەیە.

لەبەشـی دووەمـی ئـەم کتێبـەدا پێشـەکییەکەی رەزازادە مـەلیکم سـەبارەت بـە ساغکردنەوی هۆزانی خەییام وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

سەیید عەلی میر ئەفزەڵی و وردبوونەوە بەهادارەکانی:

رەنگـە یـەکێك لـە باشـترین خەسـڵەتە چاکەکانی ئینتـەرنێت ئـەوەبێت، کـە زۆرجـار سەرچـاوەی وەهـات دەخاتـە بەردەسـت ، رەنگـە بیسـتنی ناونیشانەکانیشیان زەحمەت بێ ، چ جای بەدەست هێنانیان! جا سوپاس بۆ تۆڕی میهرەبان و جوانی ئینتەرنێت ، کە زۆر جار بەهانەمەوە هات و بە دەیان وتارو لێکۆڵینەوەو کتێبی دەربارەی زانست و شیعرو فەلسەفەی خەییام ، فریا خستم و ، لەوانە نزیکەی (٤٠ وتار) لەژێر سەرناڤی (باران هزار ابر سرگردان= بـارانی هـەزار هـەوری سـەرگەردان) کـە شـاعیرو باسـکار سـەیید عـەلی مـیر ئـەفزەڵی(ل:١٩٦٩) لـە هـەر ئەڵقەیەکـدا چـوارینەیەکی یـەکێك لـە شـاعیرە دێرینەکانی بە وتارێکی چڕو سخ پێشکەش کردووە، کە خۆی لەخۆیدا بەڵگەو نیشانەی شارەزایی و قووڵبونەوەیەتی لە هونەری چوارینەدا...بەندەش بەش بەحاڵی خۆم شیلەکەیم لێ هەڵێنجاوەو کردوومەتە دەسکەلا بۆ ساغکردنەوەو

جیاکردنەوەی چوارینە رەسەنەکانی خەییام لە چوارینە غەوارەو ئاوەکییەکان ، بۆیەش باسکردنیم لێرەدا بەباش زانی.

یەکێك لەو شاعیرە گەورانەی کە لەژێر کاریگەریی خەییامدا بووە، جەمالەددین سەلمان ساوجی یە(١٣٠٠-١٣٧٦)، کە هاوعەسری حافزی شیرازی بووە. ساوجی لاسایی چەندین چوارینەی خەییامی کردۆتەوەو، ئەمەش وایکردووە هەندێ لە دانەران و نووسەران، ژمارەیەك لەو چوارینانە بەهی خەییام بژمێرن وەك ئەم چوارینانەی کە بەم نیوە دێڕانە دەسپێدەکەن:

× " امد سحری ندا ز میخانه ما...."

× " یاقوت لبا! لعل بدخشانی کو؟...."

× "چون قسمت تو ز انچه عقل قسمت فرمود.."

بەم شێوەیەی خوارەوە دەدرێتەپاڵ خەییام :

" چون رزق تو انچه عدل قسمت فرمود"

ئەم دوا چوارینەیە لە (تەرەبخانە)دا دراوەتەپاڵ خەییام ، کەچی لە هەمان کاتدا لە هەندێ سەرچاوەی کۆنی وەك (جُنگ اسکندر مرزا) دراوەتەپاڵ شاعیر عیززەددین مەحموود کاشانی(؟!).

چەند چوارینەیەکی تری ساوجی دراونەتەپاڵ حافزی شیرازیش. دەبێ ئەوەش بڵێین کە ساوجی لە دوا چاپی تەحقیقکراوی دیوانەکەیدا خودانی(١١٣ چوارینەیە) و، لەهونەری چوارینەدا هاوعەسرانی خۆی بەزاندووە، لەوانە: خاجوی کرمانی(١٢٩٠-١٣٥٢ ز)، عیماد فەقیە کرمانی (م :١٣٧١ ز) ، ناصر بوخاری (م: ؟١٣٧٨ ز)، حافزی شیرازی و کەمال خوجەندی(م:١٤٠١ ز).

سیراجەددین قومری (م:١٢٢٧یا ١٢٤٢ ز) نزیکەی (٢٠٠ چوارینە)ی هەیە و هەندێ لە چوارینە بادەییەکانی دراونەتەپاڵ خەییام ، بەناوبانگترینیان ئەم جووتە چوارینەیەن:

× " قران که بهین کلام خوانند ئێن را.."

× " من می خورم و هرکه چو من اهل بود.."

هەندێ شەریعەتزان و خۆبەشەریعەتزان ئەو دوو چوارینەیەیان بە ناشرین و ناپەسەند لەقەڵەمداو، سێ شاعیریش بەرپەرچی چوارینەی دووەمیان داوەتەوە، کە یەکێکیان **عیززەددین کەرەجی** یە:

" گفتی که گنه به نزد من سهل بود

این نکته نگوید ئێنکه او اهل بود

علم ازلی علّت عصیان کردن

نزد عقلا ز غایت جهل بود "

واتە:

وتت کە گوناه بەلامەوە ئاسانە

پەیڤی وا ناڵێ ئەوەی لە چاکانە

زانستی ئەزەلی بۆ یاخیبوون بەهانە

ئەوپەڕی نەزانینە لەکن ئەروەندانا

هەروەها هەندێ لە چوارینەی بادەنۆشی سیراجەددین قومریش لە هەندێ سەرچاواندا دراونەتەپاڵ خەییام ، کە ئەمانەی خوارەوە نیوە دێڕە یەکەمەکانیانە:

× " امروز که رونق جوانی من است..."

× " می گرچه حرام است ولی که خورد.."

× " گرچه مه روزه همچو خلخال ئێمد.."

× " اندر رمچان به روز اگر می خوردم "

× " ماییم خریدار می کهنه و نو..."

شاعیرێکی دیکەش هەیە لەژێر کاریگەری خەییامدایە ئەویش سەحابی ئەسترابادی یە(م:؟ ١٠١٠ ك =١٦٠١ ز) کە لەڕووی ژمارەی ئەو چوارینانەوە کە لە پاشی بەجێماوە لەنێو شاعیرانی ئێراندا بێ هاوتایە، گوایە نزیکەی (٦٠٠٠چوارینە)ی لەپاش بەجێماوەو هەندێ سەرچاوە زیادەڕۆیان بەژمارەی چوارینەکانی کردووە، گوایە (١٢– ٢٠ هەزار چوارینەیە)! و لە هەندێ ژێدەرێن پاشتر ژمارەیەك لە چوارینەکانی سەحابی دراونەتەپاڵ خەییام و، ئەبولخەیریش.

ڕەنگە یەکێك لە ئاماژە گرنگەکانی باسکار ئەفزەڵی کە ڕێچکەی دکتۆر سیرۆس شمیسای گرتۆتەبەر، ئەوەبێت کە چوارینەکانی هاوسەروا (هاو قافیەن ، واتە هەر چوارنیودێڕەکانی چوارینەکە یەك سەروایان هەیەو، بەچوارینەی تەواو وەسفدەکرێ) لە خەییامەوە نزیکترن تا چوارینانی کە سێ نیوە دێڕیان هاوسەروان (واتە نیوە دێڕی سێیەم سەروای جیاوازە) ئەمەی – بەگوێرەی ئاماژەی خۆی – لە لێکۆڵینەوەیەکدا ڕوونکردۆتەوە بە ناونیشانی (چوارینە ڕەسەنەکانی خەییام) لە گۆڤاری(نشردانش/ ژ ٥ ی ١٩٩٥ ز)دا بڵاوی کردۆتەوە، کە تێیدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چۆن لەسەردەمی خەییامدا ، یەکێتی سەروا بەڕادەیەك لە هونەری چوارینەدا زاڵبووە کە ڕێژەی (٩٠٪) ی تێکرای چوارینانی ئەو سەردەمەی گرتۆتەوە، جا لەم کتێبە (دیوانی خەییام) ڕێژەیەکی بەرچاوی چوارینانی تەواوی خەییام هەیە.

جا بەم جۆرە دەبینین چۆن کرۆنۆلۆژیای دەرکەوتنی ئەو چوارینانەی دراونەتەپاڵ خەییام قۆناغ بە قۆناغ هاتووەو، لەسەرەتادا و لەساڵی (١١٧٦ ز) دا چەند پارچە شیعرێکی عەرەبی دەرکەوتووە و، تا ساڵی (١٢٢٣ ز) جگە لە (٣چوارینەی فارسی) دەرنەکەوتووەو، پاشان لەساڵی (١٣٨٤ ز)دا ژمارەیان

گەییە(٥٣ چوارینە)و، لە کۆتایی سەدەی چواردەیەمدا ژمارەیان گەییە (٧٠٠چوارینە)!

***

ئا بەم جۆرە بۆمان ڕووندەبێتەوە چۆن گەورە توێژەرانی ئێرانی و فەرەنگی ناکۆکن لە کۆنترۆڵی ژمارەی ئەو چوارینە ڕەسەنانەی دراونەتەپاڵ خەییام. ئینجا چونکە چەندین دەستنووس و ژێدەرێن جیاواز هەن ، ئیدی پاچڤەکانیش تا ڕادەیەکی بەرچاو بەپێی ئەو دەستنووس و ژێدەرانە جیاواز ن ، وێڕای کاریگەری ئەم دیاردەیە لە لیکۆڵینەوەی هزری خەییام لە ئاستێن ئێران و جیهان.

ئەم کێشەیە تا ئێستا ماوە گەرچی لەچاو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا سووکترە . جا ئەمە هەر کێشەی چوارینەکانی خەییام نیە، بگرە زۆرینەی دیوانەکانی شاعیرانی دێرینی ئێرانی گرتۆتەو ە، بەڵام بەرادەو ئەندازەی جیاواز. هەڵبەتە پێشتر لەم بارەیەوە ئاماژەمان بۆ چوارینەکانی مەولانا جەلالەددینی ڕوومی کردووە، خۆ دیوانەکەی ڕوودەکی سەمەرقەندی نموونەیەکی بەرچاوترە ، کە گوایە لە کۆی (دە هەزار بەیتی شیعر) تەنیا (١٠٩٨بەیت) ماوەتەوە! بگرە هەندێك لە باسکاران ئاماژەیان بۆ ئەوە کردووە کە گوایە دیوانەکەی ڕوودەکی (سەد هەزار بەیت) بووەو، هەندێکی دی زیدەڕۆییان کردووەو، ئەو ژمارەیان گەیاندۆتە(١,٣٠٠,٠٠٠بەیت)!

جا هەر لێرەدا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی زیاتری دیمەنەکە، بۆ نموونە ئامارێکی باسکاری مەزن ئەمین ڕەیاحی وەردەگرین ، کە جیاوازی ژمارەی بەیتەکانی (چیرۆکی زۆراب) ی ناو شانامەی فیردەوسی(؟٩٤٠-؟١٠٢٠ ز)مان

نەك هەر لە دەستنووسە كۆنەكانی داستانەكەدا بۆ كەشف دەكات ، بگرە لە گرنگترین چاپكراوە راستكراوەكانیشدا :

"- (١٠١٤بەیت) ساغكردنەوەی: دكتۆر خالقی .

- (١٠٥٣بەیت) ساغكردنەوەی : دەزگای شانامە.

- (١٠٥٩بەیت) چاپی راستكراوەی مۆسكۆ.

- (١٤٦٠بەیت) چاپی زول مول - پاریس

- (١٤٩٠بەیت) چاپی برووخیم

- (١٦٧٥بەیت) چاپی ماكان لە كیلكەتا- هند

- (١٧٠٠بەیت) چاپی دەزگای خاوەر(رۆژهەڵات)

ئا لێرەدا دەبینین كە رێژەی زیادبوونی بەیتەكانی چیرۆكی زۆراب لە چاپی دەزگای خاوەردا لەچاو چاپەكەی دكتۆر خالقیدا گەییوەتە(٤٣٪)"!

هەروەها نموونەیەكی دیكەم لەبەر دەستدایە دەربارەی جیاوازی ریزبەندی بەیتەكانی هەندێك لە غەزەلەكانی حافزی شیرازی و ژمارەكانیان ، كە لە چەند چاپێكی تەحقیقكراوو راست كراوەدا بەرچاو دەكەوێت ، بەپێی گەڕان و پەیجۆرییەكی شاعیرو پاچڤەوان و باسكاری ئێرانی ناودار ئەحمەدی شاملوو ئەگەر ترسی دووركەوتنەوەم لەچەقی بابەتە كەمان نەبوایە وەكو نموونەیەكی تر دەربارەی گشتایەتی دیاردەی جیاوازی گێڕانەوەو دانەپاڵ لێرەدا تۆمارم دەكرد.

جا بۆیە دەشێت هۆی ئەوەی كە ئەم چوارینە یان ئەو چوارینە (كە بە هەزارانە) زۆرجار دەدرینەپاڵ دوو شاعیرو هەندێ جار سێ شاعیر، بگرە زیاتریش ، ئەوەیە كە چوارینە زۆر كورتەو بەئاسانی ئەزبەردەكراو دەكەوتە سەر زاری خەڵكی ، تەنانەت زۆر جار دەكەوتە بەر دەسكاریش و، خەڵكانێكی

کـەم زانـین و کەمتەرخـەم ئەڵڵابەختـەکی تۆماریـان دەکـرد، یـان هەنـدێ جـار دەگەڕێنـەوە بـۆ لایـەنگری تۆمارکـەر لەبـەر هـەر هۆیـەك لـەم شـاعیرە یـا ن لـەو شاعیرە، جگەلە بەدنیازی هەندێك لە تۆمارکەران.

ئیدی مێژووی ئەدەبی ئێرانی پڕە لەم جۆرە هەڵانەو، کار گەییوەتە رادەیە کە کتێبان بەهەڵـە دراونەتـەپاڵ ئـەم ئەدیبـە و ئـەو ئەدیبـەو، بـۆ نموونـە دوو کتێب بەهەڵە دراونەتەپاڵ عەینولقوزاتی هەمەدانی ، کە یەکـەمیان کتێبـی (شـرۆڤەی وتـە کورتـەکانی باباتـاهیری هەمـەدانی)یـە، کەچـی هـی شـرۆڤەکاریکی نادیـاری سـەردەمی پـاش سـەردەمی عەینولقوزاتـەو، دووەمیـان (خوداناسـین)ـە کـە هـی شەهابەددین سوهرەوەردی یە(م:١١٩١ ز)!

جا سەبارەت بەخەییام دەبێ بپرسین :

- ئایـا ماقووڵـە خـەییام خـۆی بەزەردەشـتی و رۆخێنـەری بناغـەی ئیسـلام و، بەئالوودەی بادەو، مێباز ...وەسفبکا، بگرە لە چوارینەیەکدا هەڕەشەی کوشتن لەخۆی بکا؟!

" ای انکه گزیدەی تو دین زردشت..."

- ئەی ئەو کەسەی ئایینی زەردەشتت هەڵبژاردووە.

" جائی بنشین عمر کە خواهندت کشت..."

- لەشوێنێك دانیشە عومەر دەتکوژن

هەڵبەتە ئەو بوختانانەی بەخەییامی مەزندا کراون بە لێشاون ، سووکترین و ناشـرینترین و درێـوترین پـەیڤیان بـە زمـانی ئـەوەوە هەڵبەسـتووە، لەوانـە:

"دەستنوێژم بەترێك دشکێ" ،

" بۆ مزگەوت هاتووم قالییەك بدزم"،

" لە سەگ کەمترم گەر ناوی بەهەشت بێنم"،

" وەك كافر دەروێشم و وەك قەحپە كرێتم " ،

" بەپێی شەرع هیچ تاوانێکم نیە جگە لە غەدرو نێربازی و مێبازی" !

تەنانەت چوارینەیەك دراوەتەپاڵ خەییام كە مەدحی مەغۆل دەكا، كەچی خەییام پتر لە (١٣٠ ساڵ) پێش هێرشی مەغۆل مردووە!

جا لێرەدا هەرئەوەندەم لەدەست دێت وتەیەکی رەزا صدیق نەخجەوانی وەربگرم و هاودەنگ لەگەڵیا بڵێم : " پایەی فەیلەسووف عومەری خەیامی نیشاپووری لەوە بەرزترە كە ئەو چوارینە کرێتانەی بدرێنەپاڵ . دیارە خەییامیکی خەیاڵییان بۆخۆ چێکردووە، بەڵگەشمان بۆ ئەم قسەیە ئەوەیە تا زەمەنی زیاتر بەسەر چوارینەکاندا بووری بێ ، ژمارەیان زۆرتربووە، پێدەچێت ئەوانەی ئەم چوارینانەیان گوتووە، خەڵکانێکی ئینتیحالی بوونەو هاتوون چوارینانیان دژی ئایین ، دژی کۆمەڵگەو دژی ئاوەزو زانست و، دژی ئاکارو پەروەردە بەناوی خەییامەوە هەڵبەستووە"

هەڵبەتە هەر بەدنیازی هۆی ئەم دیاردەیە نەبووە، بەڵکو نیازپاکییش ، كە دەستی گۆڕین و دەستکاری بە درێژایی رۆژگار گەییوتە زۆر وشەی ناو چوارینەکانی خەییام ، تا لەلای خوێنەران و بیستەرانی وەچەکانی پاشتردا ئاشناو مەفهووم بن، بۆ نموونە چاوگی (ماندن) كە لە دەقە فارسییەکاندا هاتووە تا دوادوایی سەدەی شەشەمی کۆچی بەکارهاتووەو، پاشان گۆڕاوەو چاوگی (گزاریدن) جێگەی گرتۆتەوە، بۆیە هەندی لە نووسەرەوەکانی دواتر دەسکاری دوا نیوە دێڕی ئەم چوارینەیەیان بەم جۆرە کردووە:

" از جملە ی رفتگان این راه دراز

....

تا هیچ نمانی کە نمی ائی باز "

" چیزی نگزاری کە نمی ێیی باز"

– هیچ مەیەلەوە چونکە ناگەڕێیتەوە

وێڕای هەموو ئەو باس و خواسەی کە پێشتر کردمان ، هێمان چەندین پرسیار لەمەڕ چوارینە رەسەن و ئاوەکییەکانی خەییام دەمێننەوەو، هیچ باسکارو توێژەرێك هەرچەند لەمەیدانی خەییامناسیدا سوارچاك و شارەزابێت ، ئەستەمە بتوانێت بەدڵنیاییەوە و بەشێوەیەکی بنجبڕ وەڵامیان بداتەوە. سا جێی خۆیەتی بپرسین : ئایا لەنێو بێشەڵانێکدا کە پتر لە هەزار چوارینەی ئاوەکی و غەوارە و سەدو پەنجا چوارینەیەکی رەسەنی تێڕژاوە، دەشێت راو بۆچوونەکانی خەییام دەربارەی دین و دنیا، بدۆزینەوەو هەڵێنجێن، یاخود فەتوای دژی دەربکەین ، مینا شێخ محەممەد صەلاحەددینی مونجید بە پێی چەند چوارینەیەکی نارەسەن و ئاوەکی؟! بەڕاستی جێی خۆیەتی دەگەڵ شاعیری مەزن ئیلیەتدا بپرسین: " پاش ئەم هەموو زانینە چاوەڕوانی چ بەخشین و لێبوردنێك دەکرێ؟!"

بەڵێ پاش دەیان لێکۆڵینەوەی فراوان و قووڵ بۆ جوداکردنەوەی چوارینە رەسەنەکانی خەییام لە جەنگەڵێکی پڕ لە چوارینەی نارەسەن و ئاوەکی و غەوارە و دزەکردوو، هێشتا لە نێو بازنەی حەیرماندا دەتلێینەوە، ئەمما حەیرمانێك " مەگەر نوسخەیەکی دەسنووسی کۆچوارینەکانی دروستی حەکیممان جێگەی متمانە بێت ، توێژەرێك بیدۆزێتەوەو، لەم حەیرمانە رزگارمان بکات ، هەڵبەتە ئەمە هیوایەکە پێدەچێ زۆر دووربێ"کە عەبدولحەق فازڵی باسکارو پاچڤەوانی لێهاتووش بەر پتر لە شەستساڵێك ئەو قسەیەی کردووە .

هەڵبەتە لەم شێستساڵەدا کۆچوارینەکی ئەوتۆ نەدۆزراوەتەوە، وەلێ تاك و تەرایەكك لێرە و لەوێ وەك (١٧ چوارینە)ی خەییام دۆزراوەتەوە کە پێشتر لە هیچ دەسنووس و کتێبێك تۆمارنەکراون و، باسکاران محەممەد ئەفشین وەفایی و ئەرحام مورادی لە ساڵی ٢٠١١ دا لە (بەیازێکی کۆنی چوارینان) دۆزییانەوە لەگەڵ (٢٣ چوارینە)ی دیکەی خەییامداو، بەپێی هەواڵێك گوایە دەزگای (سوخەن) بەیازەکە پاش ساغکرنەوەی بڵاوبکاتەوە، بەڵام بەداخەوە زۆر تێکۆشام و تا ئێستا نەکەوتووەتە دەستم.

- مەبەستم لە (دیوانی خەییام بەکوردی) یە، کە جوداو سەربەخۆیەو تەواوکەری ئەم پەڕتوکەیە(ج.ز)

چوارینەکانی خەییام
ئەدگارێن شیعرییەت و کاریگەری و پاچڤە

وەك پێشتر روونمانکردەوە کە خەییامی زانا و فەیلەسووف سەرقاڵی کاروباری زانستی بووەو نەپەرژاوە بایەخی زۆر بداتە بواری ئەدەبیات ، بۆیەش کورتترین و لەبارترین قاڵبی شیعری – کە چوارینەیە– هەڵبژادووە، بۆ گوزارشتکردن لەو هەست و سۆزو گوداز هزرو بیرانەی لە دڵ و دەروونیا دەپەنگانەوەو بەمێشك و خەیاڵیدا دەبوورین و، چوارینەکانی پتر فەلسەفەئامێز و رەخنەئامێزیش بوون لە بواری ئایینی و کۆمەڵایەتییەوە، بەڵام ئەفسووس بەهۆی چوارینانێکی ئاوەکی و غەوارەو نارەسەنی هەرە زۆری هەڵبەستراو وتێئاخێنراوو تێخزاو بە ناوی خەییامەوە، ناوەڕۆکی هزریی چوارینەکانی بۆتە چێشتی مجێورو هێندەیان لێکدژ لەخۆگرتووە، کە خەییام مینا کابرایەکی خودان میزاج و سرووشتێکی سەیروسەمەرە دێتە بەرچاو، کە بەجارێ هەموو ئەمانەیە: ئەبیکۆری ، خواخواز ، دەهری ، بەدکار، کەچرەو، ، مەتریالیست ، نازانینرەو ، سۆفی، جەبری ، زەندیق ، گەشبین، رەشبین ، گونووسی ، دۆنایدۆن باوەڕ، تلیاککێش ، شەهوەتباز ، وەرزشیاری دەروونی ، شەواڵ پیس، خواناس ، خوانەناس ، پەتیارە، دیندار، خۆسەر ، یاخی و شۆڕشگێڕ دژی هەموو شتێك...!

ئەرێ خەییام ئاوها وێنەدەکرێت و، لە هەمان کاتیشدا بە زانایەکی گەورەی پسپۆرو جەختمەند و رەسەن و سەنگین لە بوارێن بیرکاری و گەردوونناسی و پزیشکی و فەلسەفەدا دەژمێردرێت و، بگرە روونا کبیرێکی شارەزای بەرچاویش لە بوارێن ئایین و زمان و مێژوودا، بە رادەك کە زۆربەی گەورە

رۆشـنبیرانی سـەردەمی خـۆی و دواتـریش بـە (ئیمـام)، (حوججەتولحـەق)، (دەستوور)،(غیاسەددین) ،(حەکیم) و(فەیلەسووف جیهان)... ناویان بردووەو وەسفیانکردووە.

هەندێ باسکار هۆی ئەو هەموو نازناوە هەڤدژانەیان بەوە لێکداوەتەوە، کە پـتر زادەی شـرۆڤەو راڤـەو هیرمۆنـەتیکی چـوارینەکانی خـەییامن ، چـونکە جیهانی شیعر وەك جیهانی زانست نیە و، زمانەکەی زمانی هێما و خوازەو مـەجازە، وەکـو زمـانی بیرکـاری سـنووردارو بنجـڕ نیـە، ئەمـەش لـەرووی مەبدەئییەوە دروستە، بەڵام سەبارەت بە خەییام ئەو کاتە راست دەبوو، ئەگەر شـاعیرێکی گونووسـی بوایـە و رەمـزو درکـەو خـوازەی داخـراوی بەمەبەسـتی داخستنی زیاتر بەکار بردبایە، کەچی خەییام وا نیە، مەگەر بە دەگمەن. بەڵێ گوتاری شیعری خەییام زۆر ئاشکراو روون و رەوانەو، وردبوونەوە لەچوارینە رەسـەنەکانی و پارچە شیعرە عەرەبی و فارسییەکانی ئەوە دەسـەلمێنن کـە خـەییام شـاعیرێکی سـۆفی یـا عیرفانی پـەتی نیـە، بـەلکو زانـاو فەیلەسووفێکی مەیلداری تەصـەووف وعیرفانـە ، لـە هـەمان کاتـدا نـە وەکـو ئـەبوو نواسـەو نـە عومەر بن ئەبی رەبیعـەو نە ئەبوو عەلای مەعەڕیش. بەڵێ خـەییام هۆزانڤانی غــەزەل و دڵــداری و بادەنۆشــی و بــەنگان و بــێ پــەروایی و بێشــەرمی و، کەمتەرخەمی و بەرەڵایی نەبووە، تەنانەت رەشبینییەکەشـی رەها نەبووەو، تا ئێســتا نادروســتی ســەدان چــوارینەی بادەگوســاری و کوفرئـــامێز و ئیباحیەتخوازی – کە بەنەهەق دراونەتە پاڵ خەییام – سەلماوەو ساغبۆتەوە.

لێرەشـدا بەپێویسـتی دەزانم هەڵسـەنگاندنی خەییامناسـی تـورکی ناڤـدار گولپینـارلی بخەمـە روو، کـە لـە روانگـەی نامـە فەلسـەفییەکانی خەییامـەوە ئێژێ:"خەییام لە حیکمەت و فەلسەفەدا بە پاشینەی ئیبن سینا دەژمێردرێ و، بڕوای بە فەلسـەفەی حـەکیمان هـەبووەو، مەیلیشـی بـەلای تەصـەووفا هـەبووە.

هەڵبەتە خەییام سۆفییەکی پەتی لە سۆفییە راستەقینەکان نەبووە وەك حەکیم سەنائی و جەلالەددینی رۆمی ، لێ وەك ئیبن سەبعین و شەهابەددینی سوهرەوەردی کوژراو وشێخ بەدرەددینی کوڕی قازی سیماونە بووەو، تەصەووف و بیروباوەڕی حەکیمانی ئامێتەکردووە، مەیلی پتر بەلای تەصەووف و رەفتاری سۆفییانە نەك بەلای فەلسەفەی پەتیدا، ئەو راستییەمان بۆ دەنوێنێ کە خەییام بێ ئۆل نەبووەو، ئەوانەش بە زەندیقی دەزانن بە هەڵەچوونە "

گولپینارلی پێی وایە خەییام لە گەلێك لە چوارینەکانیدا زانست و ئاوەز دەخاتە ئەولاوەو، لە فەلسەفەوە بۆ تەصەووف هەڵدێ و، روودەچێتە نێو هاماجی عیرفانەوە، بەڵام لەوێش ئۆقرەناگرێ و، دەگەڕێتەوە بۆ جیهانی ئاوەزو، بەدەستی گومان و ئازارەوە گینگڵدەخواو، رەوشی نالەبارو نابەجێی زەمانە بەرەو حیکمەت و فەلسەفە رایدەکێشی، کە پڕوپووچی زەمانەی بۆ دەردەکەوێ و ناتوانایی ئاوەز و حیکمەت دەبینێ ،بۆیە دیسان پەنا بۆ تەصەووف دەبا! جا خەییام ئاوها بەپێی وەسفی گولپینارلی" لە بیروباوەڕیا لەسەر بۆچوونی حەکیمانەو ئیمانی عیرفانییە"و" بە پێگەی قەدەری ئیماندارەو وەك مەلامەتییەکان دەدوێ"

ئینجا با بۆ کرۆکی بابەتەکەمان بگەڕێینەوە، کە سەبارەت بەخوازەیە لە هۆزانی خەییامدا. بێگومان خوازە لەهەندێ چوارینە رەسەنەکانی خەییامدا هەیە ، بەپێی بۆچوونی (مارتن نك) کە بەو حیسابە بەکار هاتووە:" تەکنیکێکی زمانەوانییە، مانای هەنبەربوونە لە نێوان دوو شتی جیاوازدا، بەبەراوردکردن لە نێوانیاندا" ئەوەش بەکارهێنانی وشەیەك بۆ مانایەکی جیاواز لە مانا راستەقینەکەی ، واتە بۆ مانایەکی خواستراو بەکاردێت ، هەڵبەتە خواستن لە تەکنیکی لێکچوون (تەشبیە) جیاوازە، چونکە (وەکیەتی=

تەشبیه) پێویستی بە ئامرازێن لێکچوون هەیە: (ك ، میل ، كأن...= وەك ، میناك، چمان....) كە بەراوردكردنەكە راستەوخۆ ئەنجام دەدرێت .

خواستن (ئیستیعارە) بە كۆڵەكەی شیعری باش دەژمێردرێ و، شیعری خەییام پڕە لە خوازە باوەكان و، لە روانگەی فەلسەفیی خەییامەوە بۆ شتان هەڵقووڵاوە، كە لە نۆڕینی مرۆڤاندن (أنسنە) واتە بە ئینسانكردنی شتەكانە، كە خەسڵەتێن ئینسانی گیانلەبەر وەردەگرن و سەودادەكەن ، جا بەپێی دەست نیشانكردنی مارتن نك : "شتێك نیە لە نۆڕینی ئەودا تەنیا شتێكی رووت بێت ، بەڵكو لەدڵی خۆیدا ئینسانێكەو شێوەی شتێكی وەرگرتووەو، ئەمە نهێنی سروشتی هونەری خواستنە لەشیعری خەییامدا" گەشترین نموونەشمان (گۆزە) یە، كە لە چەندین چوارینەی خەییامدا وەك بەدەنی مرۆڤی گچكەكراوەیە (بەگشت ئەندامەكانیەوە= سەر، مل ، دەم ، باڵ ، سگ..) وێڕای زیندوویی و ژیانی بە هەست و سۆزو هزرو ئاخاوتنەوە!بۆ نموونە:

" جارێكیان لە گۆزەسازێ گۆزەڵەم كڕی
گۆزەڵە هاتەگۆو گشت رازەیێكی دەربڕی:
شاهێك بووم و جامی زێڕینم هەبوو
وا ئیسە بوومەتە گۆزەڵەی هەر مەیخۆری"

هەڵبەتە زۆربەی رەگەزە رەوانبێژییە شیعریەكانی خەییام: لێكچواندن و خواستن و دركە لە كەلتوورە زانستی و زانینیەكەیەوە هەڵقووڵاوە : ئەندازە ، بیركاری ، فیزیا ، كیمیا، مۆسیقا ، گەردووناسی ، زانینی میتۆلۆجی و ئایینیش ، بۆ نموونە(بازنە) بۆ هێمای ژیان و تەمەن دەخوازێت و، رەگەزەكانی سروشتی فیزیكی و ستێران و هەساران و شتانی دی ، بۆ بەرجەستەكردنی هەست و هزرەكانی بەكاردێنێت .....

جا لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ خاڵیکی گرنگ بکەین ، کە زۆربەی پاچڤەوانانی چوارینەکانی خەییام لێی بێئاگابوونە، ئەویش ئەوەیە کە خەییام پتر ئەو تاکواژانەی بەکارهێناوە کە شەقڵ و مۆرکی ئێرانییان هەیەو، ئێرانێتی خۆی (کەڵکەڵەی نیشتمانپەروەری خۆی) دەنوێنن ، گەرچی بەکەلتووری عەرەبی – ئیسلامیش تێرو پاراو بوو. جا ئەو تاکواژەو پەیڤانە کە تایبەتمەندی تۆبۆگرافی (هەورازو نشێوو هەڵەت) ی چوارینەکانی پێکدەهێنن، دەبێ لەکاتی وەرگێڕاندا زۆر بەوردی مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێ ، دەنا شیعرەکان نەك هەر تایبەتمەندییە خەییامییە – ئێرانییەکەیان لەدەست دەدەن، بگرە مەسخ (بەدگۆڕ) دەبن! لەو واژانە:(ایزد، یزدان = ئێزد ، یەزدان) لە زەردەشتیدا ، کە لەگەڵ هەردوك تاکواژەی (خودا)ی فارسی و (اللە)ی عەرەبیدا لە چەمکدا دەقاودەق نین ، مەگەر لەگەڵ تاکواژێن (إلە)و(رب)دا، هەروەها سەبارەت بە واژەی (چنگ =چەنگ= Harp کە ئامێریکی مۆسیقای ژێدارە و حەوت ژێی هەیە و بە ئەنگووست لێدەدرێ)، هەڵبەتە (چەنگ) نە (صنج) و نە عوودو نە تارو نە(رەبابە)یە، کە زۆربەی پاچڤەوانانی عەرەب بە یەکێك لەو واژانە وەریانگێڕاوە! یان وشەی (نوروز= نەورۆز) کە رۆژی یەکەمی ساڵی نوێیەو جەژنی گەورەی نەتەوە ئێرانییەکان و غەیرە ئێرانیش ، زۆر لە وەرگێڕان (ربیع = بەهار) یان وەرگێڕاوە، کە وشەیەکی گشتگیرەو تایبەتمەندی (نەورۆز) ی نیە، هەروەها واژەی (فلك = فەلەك) کە بەزۆری بە(ئاسمان) پاچڤەکراوەو، (سبوی کاشی = شەربەی کاشانی) کە هیچ پاچڤەوانێکی عەرەبی بە وردی پاچڤەی نەکردووەو، واژەی (بام) کە هەردوك مانای (بەیانی) و(سەربان) دەگرێتەوە. وێڕای ئەم وشانەش ناڤێن ناودارە ئێرانییەکانە: (جەمشید، بەهرام ، پەروێز، کەی قوباد، فەرەیدوون و کەیکاووس و کەیخوسرەو....) و تەنانەت ناوی شارانی (بەلخ، بەغداد و تووس) کە هەموویان رەهەند و چەمك و

ماناى تايبەتيان هەيە و، ريشاژۆن لە مێژوى ئەفسانەيى و راستەقينەى ئێرانى و، ميتۆلۆجياو فۆلكلۆرى ئێرانيدا، جا ئەگەر لە پاچڤەى ئەم چوارينە يان ئەو چوارينە بگۆڕدرێن ، يان لابدرێن ، تايبەتمەندى ماناو ناڤەڕۆكە رەسەنەكەى لەدەستدەدات.

***

خاڵێكى ديكەى زۆر گرنگ هەيە، ئەوەيە كە چونكە زۆربەى ئەوانەى چوارينەكانى خەييامیان بە هەڵبەست وەرگێڕاوە، بێ ئاگا بوونە لە هەقيقەتى جۆشخواردن و هەڤبەندى بونيادو ناڤەڕۆكى هەر چوارينەيەك ، بونيادى گەلێك لەچوارينەكانيان وێران و ئاوەژوو كردووە، كە تەنانەت بۆتە هۆى شێواندنى نێوەرۆكەكانيشيان!

جا چونكە ئەمە پێويستى بە روونكردنەوەيە، شيلەى شيكردنەوەكەى دكتۆر لوتفوللا يار محەممەدى ، كە دەربارەى پاچڤە هەڵبەستڤانييەكەى فيتزجيراڵدە، دەخەمە بەردەست. دكتۆر گەييوەتە ئەو دەرەنجامەى ، كە فيتزجيراڵد دەركى بونيادى (فۆرم و ناڤەڕۆك)ى چوارينەى هەبووە، كە وەكو رێسا بەگشتى لە سێ رەگەز پێكدێت : (توصيف = وەصف / توصيە = ئامۆژگارى/ و تعليل = هۆدۆزى) لەوەصفدا شاعير ديمەنێكى سروشتى يان رووداوێك ياخود حالەتێكى ژيان وەصفدەكات و، و لە ئامۆژگاريدا شاعير داوا لە وەرگر (دوێندراو) دەكات كە كارێك بكات يان هەڵوێستێكى هەبێت، هەڵبەتە بەزۆرى لەرێگەى بەكارهێنانى (فرمانى داخوازى)يەوە و، لە هۆدۆزيدا شاعير بە بەڵگەيەك ئامۆژگارييەكەى دەسەلمێنێ يان هۆى ئامۆژگارييەكە بە بەڵگەيەك روونەكاتەوە.

لیرەشـدا ئـەم چـوارینەیەتان وەکـو نموونـە پێشـکەش دەکـەین و (وەسـف) دەخەینـە نــاو ئــەم کەوانەیــە{....} و (ئامۆژگــاری) دەخەینــە نــاو ئــەم کەوانەیـــە(.......)و (هــــۆدۆزی) دەخەینــــە نێـــوان ئـــەم دوو هێڵــــە هاوتەریبە/................/:

{وقت سحراست} (خیز ای مایە ناز
نرمك نرمك بادە خور و چنگ نواز)
/ کاینها کە بەجایند نپایند کسی
وانها کە شدند کس نمی اید باز/
{وا سپیێدەیە} (دە ڕابە ئەی مایەی ناز
هێدی هێدی مەی بنۆش وچەنگ بژەنە)
/چکو هیچ کەس نامێنێ لە وانەی لێرەنە
کەسیش نایەتەوە لەوانەی کە ڕۆیشتنە/

هـەر بـەم پێوەدانگـەی کـە هـیچ ڕێسـایەك لـە ریزپـەر بـەدەر نابێـت ، هەنـدێ چوارینە ریزبەندی ڕەگەزەکەیان دەگۆڕێ، یا ڕەگەزەکەیان لەدەستدەدەن، یان دوو ڕەگـەزیان تێکەڵـدەبن، یـان ڕەگـەزی (وەسـف) بەسـەریاندا زاڵـدەبێت، یـان ڕەگەزێکی پەنامەکی و ناراستەوخۆ لەخۆدەگرن ، کە لێرەدا تەنیا دەرفەتی یـەك موونـەمان هەیـە کـە هـەردوو ڕەگـەزی ئامۆژگـاری و هـۆدۆزی شـاراوەی ژێـر دەسەلأتی وەسفمان بۆ ڕووندەکاتەوە.

ابـر از رخ گـلـزار هــمــی شـــوید گرد
بـلـبل بـەزبـان پـهـلـوی با گل زرد
فـریـاد هــمــی زنـد کـە می باید خورد
واتە:
ڕۆژێکی خۆشەو کەش نە گەرمەو نە سەرد

هەور گشت گەردی لە رووی گوڵزار شۆردەوە
بولبول بە زمـانی پەهلەوی وەل گوڵی زەرد
هەمـوو فریـادیانە کە دەبێ مەی بخۆیـەوە
{ئەم چوارینەیە بە کەمێك جیاوازییەوە، بە هی موعززی نیشابووری (١٠٤٨-١١٢٧) دەژمێردرێ}

***

ئاشـکرایە خـەییام لـە چـوارینەکانیا خـۆی لـە مەبەسـتە شـیعرییە باوەکـان نـەداوەو لـە سـتایش و داشـۆرین و غـەزەل و لۆرینـەوە دووربـووە، واتـە خـۆی لەدۆزە هەنووکەیی و شتە بچووکەکان نەداوە، کە خەمی زۆربەی شاعیران بووە. هــەروەها چــامەی درێــژی نەهۆنیوەتــەوە، بــەڵکو ســەرقاڵی بەرزکردنــەوەی کولوکۆڤان و نیگەرانییە وجوودیەکانی ئینسان بووە، لە بازنەی سەرسامی و حەیرمانە هەرمانییەکانیاو، لە قاڵبی چوارینەدا پرسیارە کەونییە جەوهەری و سەرنووشـتییەکانی خسـتۆتەروو، کـە هـەمان ئـەو پرسـیارانەن وا ئـەدەبیات و هونـەری تـیرەی بەشـەر لـە داسـتانە جاویدانەکـەی گلگامێشـەوە، بەوپـەڕی سـادەیی ، دوور لـە هـەر رتووشـکاری و جوانکارییـەك و، بەوپـەڕی کـورتی و رەوانبێژییەوە خستوونیەتەروو.

ئـەوەی مایـەی سـەرنجە ئـەو فرمانـە داخوازیانـە یـە کـە بەسـەر (رەگـەزی ئامۆژگـاری) دا زاڵن ، لـە زمـانی سـەپاندنەوە دوورن و، زۆربـەی ئـەو فرمانانـەی لەچوارینەکانیدا هاتوون (کە هەندێکیان دەچنە خانەی ئیلتیفات = خەڵکی تر دەدوێنێ و خۆیی مەبەستە) بریتین لـەو ئامۆژگاریانـەی کـە لـەقووڵایی وبەرینی حیکمـەتی ئـەزموونکراوی خەییامـەوە هـەڵقووڵاون و زادەی متمانـەی بتـەوی خــەییامن ، کــە بــەو هەڵوێســتە فەلســەفییە(گومانــدار) و(هەیــدۆنی = لەزەتخوازی)ی خۆی دژی ئەو دۆزەخەی واقیع کە مەرگ بە هۆکارو لق وپۆپە

زۆرو زەبەندەکانیەوە بەسەریا زاڵە، واتە بە پێچەوانەی ئامۆژگاریانی ریابازانی بە ناو شەریعەتزان ، کە بە درۆ دەلەسەو چاو وڕاو مەینەتبارانی سەرزەمینیان فریوو دەداو هانیاندەدان ، مەرام و ئامانجە دنیاییە رەواکانیان دوابخەن و چاوەنۆڕی نیعمەتی ئەو دنیا بن. چونکە خەییامی زاناو فەیلەسووف حەقیقەتەکانی ژیان و مەرگی بەقووڵی و بەرینی دەرك کردبوو، بۆیەش لە گوتارە شیعرییەکەیدا هانی مرۆڤی دەدا کە سەرفرازانە بژی و سواڵی بەزەیی لەکەس نەکات و، چاویشی لەدەستی کەس نەبێت. هەرچەندە فەلسەفەو حیکمەت بەسەر چوارینەکانی خەییامدا زاڵە ، بەڵام تەڕی و بڕی و جوانییەکی سەیریان تێدایە!

***

هەروەها روونە کە خەییام لە زمانە شیعرییەکەیدا لاسایی زمانی هیچ شاعیرێکی پێشتری نەکردۆتەوەو، زمانیکی سادەو رەوان و سخوچڕی بۆ گوزارشت لە هەست و هەزری خۆی بەکاربردووە، دوواتر زۆر لە شاعیران لاساییان کردۆتەوە، بەڵام کەسیان نەیتوانیوە بگاتە ئاستی خەییام و، بە هەمان سادەیی دڵگیری ئەو هەست وسۆزو هەزرە مرۆڤانیە جەوهەرییەکان دەربڕێت ، چ جای توانا دەگمەنەکەی خەییام لە هەڵبژاردنی پەیڤێن هاوئاهەنگ بۆ گوزارشتکردن لە هەست و هزرەکانی بەجۆرێکی رەوان و بێ گرێ و، سادەیی لێکچوون و خوازەکانی هەر باسی ناوێ. سا لێرەوە هۆی نەمری وجاویدانی ئەم چوارینانەمان بۆ دەردەکەوێ ، نەمرییەکەیان لەوەدایە کە خەییام لە هۆنینەوەیاندا مەبەستی راستەوخۆی نواندنی شاعیرییەتی خۆی نەبووە، بەڵکو ویستویەتی ناڤەرۆکە هزرییە قووڵ و فراوان و بوێرەکانی بەگوتارێکی رەوان و پاراو بگەیەنێت و، خۆی لە بەکارهێنانی زمانی ئاڵۆزو سەخت و دەستکردو ئارایشکراو دوور گرتووە.

لێرەشدا پێویستە رای فرووغی و غەنی دەربارەی (٦٦) چوارینە کۆدەکەیان کە زۆربەی چوارینە رەسەنەکانی دیکەی خەییام دەگرێتەوە دووبارە بکەینەوە: " زۆر ساناو سادەن و دوورە ئارایشتن و لە روالەتبازی دوورن ، بگرە لە خەیاڵی شیعریش بێبەشن ، تەنانەت دەتوانین بڵێین کە جگە لە کێش و سەروا چیتریان لە هونەری شیعر تیا نییە ، بەلام ئەوپەری زمان پاراوی و رەوانبێژییان تێدایەو، دروست و کورت و مکوومن ، هەموو واژەکانیان قاڵبن بۆ مانا، کەم و زیادیان تێدا نییە و، بێ عەیب و بێ خەوشن . زۆر روونە کە خەییام مەبەستی واژەبازی و پاراوبازی نەبووەو، هەموویان بە دەربڕینی ماناوە بەندن . ماناکانیش بە نازکی و وردی و نایابییان بەسەر گشت خەیاڵپەروەری و خۆدەرخستنێکدا زاڵن ، زۆر جیددی و بێ گاڵتەبازین (……) و، ناوەڕۆکێن چوارینەکان هەموو بەرهەمی خووی دانایەکی هزرڤانی دوور بینە…"

***

سیمایەکی تایبەتمەندی دیکەی شیعرییەتی چوارینەکانی خەییام ، لە زاڵبوونی هەستی ناسك و زەوق و سەلیقەی جواندایە، ئەوەش بە بەرجەستەکردنی دیمەنەکانی سرووشتی دڵڕفینە بە هەموو رەگەزەکانیەوە: خۆر، مانگ ، هەور، باران ، جۆگەڵە ، رووبار، ئاو، با، ئاگر، خاك ، شنە، بەیان، گەرد ، ئاسمان ، ئەستێرە، شەو، کازیوە، رۆژ، سەوزەزار، باڵندە، ئاژەڵ ، گوڵ و، رەنگەکان …. هەروەها سرووشتی دەستکردو شتانی دیکەش: کۆشك و تەلار، گۆڕ، کەلاوە، خان، بێستان ، مەیخانە، خشت ، کووپە، گۆزە، شەربە ، سوراحی ، جام ، پەرداخ، پیاڵە، بادە، ئەندامانی تەنی ئینسان ، چەنگ و ئاوازەکانی ….. سەرباری ئەوانەش ناوی پێنج – شەش پادشای ئێران و دوو سێ شارو دۆزەخ و بەهەشت و یەزدان ….

سەیریش لەوەدایە کە خەییام بەو فەرهەنگە شیعرییە بچووکەی و بێ وشەبازی و درێژدادڕی توانیویەتی وێنەی دیمەنانێکی جوان و دڵڕفێنی تەژی خۆشەویستی ژیان بکێشێت ، وێڕای وەبیرخستنەوەی ئەو حەقیقەتە تاڵە کە تەمەن و ژیان زۆر کورتن و مەرگی موحەتتەم هەمیشەو لە هەر ساتۆکەیەکدا لە بۆسەدایە، تا ئینسان هەست بەنیعمەتەکانی ژیان بکات و هەموو ساتێکی ژیان بە کاری چاك و خۆشی بقۆزێتەوە...

لەمەشەوە خەسڵەت و تایبەتمەندی بتەوی و رەسەنی و جیددی چوارینەکان دەردەکەوێ، کە گاڵتە وگەپ و،داشۆرین و ستایش و پیاهەڵدانیان تێدا نییە ، بەڵکو لە هی (فەین) ی پەندیاری (حیکمەت) کە چوارینەکان لەو خولگەیە دەسووڕێنەوە، کە خولگەی بیرخستنەوەی مەرگی موحەتتەم و کورتی تەمەن هەرچەندەش درێژ بێت و، وەیشوومەی رۆژگارو وەزەنی تیرەی بەشەرو ستەمی قەدەراو، هانی ئینسان دەدەن ، کە بە سەرفرازی و خۆشەویستی بژێت ، بێ ترس و لەرز لە مەرگی حەتمی زوو یان درەنگ ...واتە سووربوون لەسەر ژیان بەکوێرایی چاوی مەرگ و زوڵمی سوڵتانان و واعیزە دەڵەچە فیقهبازەکان کە دەستیان بەسەر هەموو نیعمەتەکانی ژیاندا گرتووەو، بە(کەلاکی بۆگەن و فانی) وەسفیدەکەن و، خەڵکی بێنەواو کلۆڵ هاندەدەن کە دان بەخۆدابگرن و زاهد بن و چاوەنۆڕی نیعمەتێن ژیانی جاویدی ئەو دنیا بکەن ، وەك ئەوەی یەزدان بەشەری هەر بۆ ئەوە ئەفراندبێ، کە لەم دنیایە ئازار بچێژن و چاوەڕوانی نیعمەتی ژیانی ئەو دنیا بکەن!

رەنگە لێرەدا سوودبەخش بێت ، کرۆك و جەوهەری ئەو بەراوردە قووڵەی زانا دکتۆر کەماڵ ئەبو دیب لەنێوان زمانێن هەردوك شاعیری چوارینەڤان خەییام و نیزامەددینی ئەصفەهانی(م: پێش١٢٨١ ز) بهێنینەوە، بۆ زانینیش ئەصفەهانی زۆربەی چوارینەکانی بە زمانی عەرەبی هۆنیوەتەوەو، گەلێکیشی

بە زمانی فارسی هەیە، هەندێك (مولەممەع)یشی بە تێکەڵاوکردنی زمانێن عەرەبی و فارسی هەیە، ئەصفەهانی بەچوار چوارینە وەڵامی هێرشئامێزی چوارینەیەکی بەناوبانگی خەییامی داوەتەوە، لە کاتێکا بەخۆی قازییەکی پایەبەرز بووە و ستایشی سەردەمی مەغۆلی دڕندانی دەکرد!:

" زمانی ئەصفەهانی لە هەڕەت و لوتکەی خۆیدا زمانی دڵەڕاوکێیەکی قووڵ بوو، لەنێوان کۆمەڵێك دوالیزمێن هەڤدژی بنەڕەتی لە کەلتوورو زمان و هزر، و بووندا(......) زمانێکی نیگەرانی ناجێگیرە لەنێوان کەلەپوورێکی ئایینی ، کە ئینسان و خوا بەڕوونی لێك جیادەکاتەوە، کەلەپوورێکی دی ، کە تێدەکۆشێت لەو مەودایەی نێوانیان بپەڕێتەوە، حەقیقەتی هەر یەکێکیان لەوی تردا بدۆزێتەوە، زمانێکی نیگەران و نائارامە لەنێوان بیابان و زمانی شیعری بیابان و واقیعی شارو پرشنگە ژیارییەکەی. بەم نیگەرانییە روونە، بۆمان دەردەکەیت ، کە شاعیرییەتی ئەصفەهانی شاعیرییەتێکی ناوازەی ئەوتۆیە، کە لە شاعیرییەتی خەییام نزیکدەبێتەوە{بەڵام نیگەرانی لە دڕۆنگی ئەصفەهانی لە هەنبەر هزری خەییامدا دیارو ئاشکرایە، نەمازە لە پەرچدانەوەی چوارینەیەکی خەییام بە چوار چوارینە!} کەچی لەپشتی ئەم نیگەرانییە متمانەیەکی قووڵی پڕ لە دڵنیایی ئاوێتە بە جیهانبینییەکی روونی ئایینی پەنهانە، سا جیاوازی گەوهەری نێوان شاعیرییەتی خەییام و شاعیریەتی ئەصفەهانی لەمەدایە ، کە شاعیرییەتی خەییام تاوێك شاعیرییەتێکی گومانی قووڵە و، تاوێکیش ملکەچییەکی تەواوە بە متمانەیەکی نیستی نەهلیستییەو، بە دەگمەن گوزارشت لە دڵنیاییەکی رووحی بۆ سیستەمێکی پایەدار دەکات(......) کەچی شاعیرییەتی ئەصفەهانی لەجەوهەرو کرۆکدا شاعیرییەتێکی متمانەوانییە و، هەوڵی دەربازبوون دەدا لەو بەها هزری و ئاکاریانەی کە پەیوەستن بە رەگوڕیشەی ئەو جیهانبینییەی ، کە

متمانەوانییەکەی لێوە هەڵدەقووڵێتو ، هیچ گومانێك دانامەزرێنێ و گەشەی پێ نادات ، بەمەش ناگاتە نەهلیزمییەت ، مەگەر لە گۆشە نیگای روانینی کەلەپوورییەوە وەك لە تێڕوانینی توانای ویرانکارانەی قڕکردەی زەمەن دەرهەقی ئینسان و(بوون) دەردەکەوێت ، جا بۆیە ئەصفەهانی لە لوتکەی شاعیرییەتیشیا، لە پلەوپایەی مەزنیی خەییام نزمترەو ، ورووژان و مشتومڕیشی کەمترە"

ئەمەیان سەبارەت بە چوارینە فارسییەکانی خەییام بوو، ڵی سەبارەت بەشیعرە عەرەبییەکانی – کە کەس گومانی نیە هی ئەو نەبن – کە بریتین لە نۆ کۆپلەو پارچە(٣١ دێڕ) بە پێی زانینم باسکاران کەم لێی کۆڵینەتەوە، چ ئێرانی و چ بیانی لەوانە : عەبدولحەق فازڵ ، دکتۆر یووسف بەککارو دکتۆر عەبدولمونعیم حەفنی – کە تا رادەیەك لەگەڵ بۆچوونەکەیام– دەڵێ:

–" پیەدەچێ خەییام لە نووسینە عەرەبییەکانیا جیاوازبێ لە نووسینە فارسییەکانی. لەعەرەبییدا زیاتر پابەندبووە، کەچی لە فارسیدا رەهاو سادەنووس و رەوان بووە. رووحی نووسینە عەرەبییەکانی بەشێوەیەکی گشتی رووحێکی (سامی)یانەیە، کە جیاوازە لە رووحی (ئاریای) ی نووسینە فارسییەکانی کە گومان بەسەریاندا زۆر زاڵەو، ئارەزووی فەلسەفەڤانی و، بوێری ئاراستەی ئەو پرسیارانە کە یاخیبوون دەنوێنن و، ئەمەش لە نووسینە عەرەبییەکانیدا نیە و، کە ئیمانداریان بەسەرا زاڵە. خودی خەییام لە نووسینە عەرەبییەکانیدا خودێکی کۆمەڵڤانییە، بەلاّم لە نووووسینە فارسییەکانیدا خودێکی تاکرەوە..."

نازانم چۆن و بۆ ئەم باسکارە مەزنە هوشیارە خلیسکاوەتە نێو چاڵی رەگەزپەرستیەوەو، گوایە بە مەزندەی خۆی بەراوردێکی بابەتیانەی لە نێوان (رۆحی سامی!)و (رۆحی ئاری!) کردووە بە لەتکردنی (خودی خەییام بۆ دوو

لەت)! لە کاتێکا ڕەفزی بۆچوونەکەی هزرڤانی فەرەنسی ئەرنیست ڕینان دەکەین کە هاوشێوەیەتی و، گاڵتە و سووکایەتی بە عەرەب و موسلمانان دەکات ، بە جەختکردن لەسەر هەڤدژی نێوان ئارییەکان و سامییەکان... بێ گومان نازیزم و فاشیزمی ئەوروپایی ئەم جۆرە تێزە ڕەگەزپەرستانانەیان بۆ دڕندەترین قەسابخانە دەرهەق بەمرۆڤایەتی قۆستەوە.

ئینجا پێویستە گوتەیەکی شاعیری گەورە ئیلیەت بێنینەوە یاد:" کاتێ شاعیری گەورە دەربارەی خۆی دەنووسێت، دەربارەی ڕۆژگارەکەی خۆی دەنووسێت" کە خەییامیش دەگرێتەوە.

بەهەر حاڵ شیعرە عەرەبییەکانی خەییام کە تا ئێستا (نۆ پارچە و کۆپڵەن =٣١ بەیت) تیشکێکی باش دەخەنە سەر کەسایەتی و شیعرو فەلسەفەی خەییام و، لەگەڵ چوارینە ڕەسەنەکانیدا دەبنە کۆدو پێوەری متمانەپێکراو بۆ دۆزینەوەو دەستنیشانکردنی چوارینە ڕەسەنەکانی دیکەی خەییام.

***

ڕاستە ئەو چوارینانەی کە دراونەتە پاڵ خەییام یەگجار زۆرن و، بژارکردن و جیاکردنەوەی شیعرە ڕەسەنەکانی چەندین باس و لێکۆڵینەوەی بابەتیانەو قووڵی گەرەکە، بەڵام ئاخۆ دەشێت هزرینی شاعیرو فەیلەسووفێکی مەزنی مینا خەییام لە قاڵب بدرێت و، بە چێوەی بازنەیەکی تەنگ سنووردار بکرێت ، کە یەك ناڤەرۆك بەسەریا زاڵبێت، واتە بە ئەبیکوڕی یا سۆڤی یان نەزانمکار ، یان..یا...وەسف بکرێت؟!

بێ گومان ئەم جۆرە لەقاڵبدانە نەك هەر نکۆڵیکردنە لە ڕەوتی پەرەسەندنی خەییام مینا ئینسان و هزرڤان و زانا وشاعیر، بگرە و گچکەکردن و گرگن کردنێشیەتی! کە بەداخەوە صادقی هیدایت و ئەحمەد حامد صەڕاف و عەبدولحەق فاڕل و ئیحسان تەبەری (١٩١٦- ١٩٨٩) خەییامیان بە کافر و

زەندیق و باتنی زانیوەو، عەبباس کەیوان بە سۆفی زانیوە و، زۆری وەکو ئەمانە، تاك رەهەندانە خەییامیان لە قاڵب داوە!

هەڵبەتە هەموو چوارینەکانی خەییام لە یەك ئاستدا نین ، هەورازو نشێویان هەس و، جیاوازیش لە نێوان ناوەڕۆکەکانیان هەیە، بەپێی قۆناخەکانی تەمەنی خەییام و بابەتەکانیان ، بۆیەش مەزنترین هەڵە ئەوەیە ئەگەر خەییام وەك بوونەوەرێکی نەگۆڕ لە قاڵب بدەین ، وەك ئەوەی لە زارۆکییەوە تا پیریی و مردنی هەمان بوونەوەری نەگۆڕ بووبێ، هیچ گۆڕانکارییەکی جەستەیی و دەروونی و هزریی بەسەردا نەهاتبێ.

با بزانین باسکاری ناودار بەهائەددین خورەمشاهی چۆن باسی دژواری وئالۆزییەکانی ناوبردنی شەراب و دڵبەر لە چوارینەکانی خەییامدا دەکا: " ئەگەر ئەو ئاماژە و ناڤەڕۆکە خەییامیانەی دەربارەی بادەو ستایشی مەستی و فەرامۆشکردنی جیهان ، لە چوارینەکانی خەییامدا بەمانا راستەقینەکەی وەربگیرێت ، ئەوا خەییامی هزرڤان و فەیلەسووف و ماتماتیکزانی پایە بەرزو قوتابی ئیبن سینا(بەمەزەندە و پەیرەوکاری فەلسەفەکەی بەدڵنیایی) وەك کابرایەکی خەمساردی کەمتەرخم و ئالوودەی بادە و پەتیارە و هەوەسباز و لەزەتخوازو، کات و کارو تەمەن کوژ دێتەبەرچاو! خۆ لەشیعری حافزیشدا ئاماژەیێن زۆر بۆ بادەو عەیشونۆش و سترانبێژ و وەسفی مەی و مەیخانان هەیە، بەڵام کە لە شیعری ئەم دوانە قووڵببینەوە، بۆمان دەردەکەوێ کە ئەو بادەو شەرابەی ئەوان ستایشی دەکەن و، دەیکەن بەتەوەرەی گەلێك لە ناڤەڕۆك ومانای قووڵ ، شەرابی ترێ نیە، بەڵکو بە گوزارشتی نووسەری ئەم چەند دێرە(لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمێن حافز)دا بادەیەکی وێژەڤانییە، واتە بادەیەکی رووتەڵگەرایی و ئەستاتیکی هونەرییەو، هونەر ئافرێنە"

لـه بەرسـڤی ئـەم پرسـیارەش: " بۆچـی خـەییام وحـافزو شـاعیرانی دیکـە جەختیان لەسـەر بـادەو دڵبـەر کـردووە؟" خورەمشـاهی ئێـژێ: " ئـەو هزرڤانـە هونەرمەندانـە یـا ئـەو هونەرمەنـدە هزرڤانـە، ئەگـەر لـە ئـەهلی سەرکێشـی و گـومڕاهی نەبوونـە ، لـە هـەمان کاتیشـدا جارچـی زوهـد نەبوونـە، بگـرە نەیانویسـتووە باسـی پەرسـتن و دینـداری بکـەن وەك: ناصـر خوسـرەو و ئـیبن یـەمین، لـێ ئـەو ویژەڤانـە هونەرمەندانـە بایـەخیان بـە بـەها ئەسـتاتیکییەکانی بادەو بادەو دڵبەرو سترانبێژ داوە و، لـە هـەوادارانی هونـەر بۆ هەنـەر بوونـەو، قەدری شیعریان لەوە پێ بەرزتر بووە کە بۆ مـەرام و مەبەسـتێن غـەیرە هونـەری تەنانەت بەکاربری، ئەگەر ئەو مەبەستە ئەخلاقیش بێ ."

لێرەشـدا پێویسـتە ڕاستیەکی زۆر زەق بخەینـەڕوو، کـە خـەییام تـەنیا شـاعیر نـەبووە لـە ناوهێنـانی (مـەی) و (دڵبـەر) دا، بگـرە زۆرینـەی شـاعیرانی ئێـران وەهایان کردووە، تەنانەت سۆڤ و عاریفە گەورە بەناوبانگەکان مینا : سـەنائی و عــەتتار ، کەچــی بــە ڕێســای " بانێکــەو دوو هــەوا" لەگــەڵ خەییامــدا سەودادەکرێ! بۆ نموونە سەنائی غەزنەوی ئێژێ:

"می بر کف گیر و هردو عالم بفروش
بیهوده مدار هردو عالم بخروش
گـر هـردو جهان نباشدت در فرمان
در دوزخ مست په که در خلد بهوش"

واتە:

"مـەی بـەدەسـت وەرگـرەو هـەردوو جیهـان بفرۆش
ناهومێد مەوەسـتەو هـەردوو جیهـان بخرۆشـێنە
گـەر هـەردوو جیهـان ملـکـەچـی فـەرمـانـت نـەبـن

له دۆزەخا مەست بی باشترە لە بەهەشتا بەهۆش!"

عەتتاری نیشابووری- یش ئێژێ:

"خون شد جگرم بیار جام ای ساقی
کاین جهان دم است و دم ای ساقی
می ده که گُذشت عمر و بگُذاشتەگیر
روزی دو سه نیز والسلام ای ساقی"

واتە:

"جەرگم بۆتە خوێن جامم بدەرێ ئەی ساقی
کە ئەم جیهانە دەلیقە و داوە ئەی ساقی
مەییم بەرێ کە تەمەن گوزەشت و گوزەشتەڕۆ بگرە
ڕۆژێك دوو سێی تریش ئینجا ماڵئاوا ئەی ساقی"

بەڕای **گولپینارلی**(١٨٩٩-١٩٨٢) خەییامناسی تورك چوارینە مەیئامێزەکانی خەییام بە شەتەحاتە، بۆیەش دەپرسێ:" دەنا چۆن خەییام دەیتوانی بگاتە ئەو پلەو پایە مەزنە لە حیکمەت و فەلسەفەو زانست و ئەدەبیاتدا، ئەگەر مەی ئالوودە وبەدمەست بوایە؟!چۆن دەیتوانی لەو جڤاتە ئیسلامییە ئەو هەموو سیفات و نازناوە گەورانە وەدەستبێنێ؟!(....) ئێمە ناڵێن کە خەییام هەرگیز مەیی نەنۆشیوەو، مەبەستی لە وشەی مەی عیشقی سەرمەدی و فەیزی ڕەببانییە، بەڵام زۆر روونە کە نێزەی هێرشی ئاراستەی زوهدبازانی چاپلووس کردووە، بۆیە دەبێ زۆربەی چوارینەکانی لەم روانگەوە داوەری بکرێ و، بەخۆی وتوویەتی:

"خمار بە بوی اب انگور شدن
بە از انکە بەزهد خویش مغرور شدن
- مەستبوون بە بۆنی ئاوی ترێ

باشتره له فرِناخی به زوهدی خوه"

ئـا ئەمـەش گوتەیـەکی هـەقی یەکێکـە لـە پاچـڤەوانە رۆژئاواییـەکان ، کـە بەویژدان و ئینسافەوە باسی خەییامی کردووه (بە ناوکۆی بوستانی) یەوە:

" خەییام بە فراوانی زانست وزانیاری وشارەزاییەکەیەوە، موسڵمانێکی ئازادە هزر بووە لە کۆت و بەندی دابونەریتی پاشکەوتوو، زۆر بوێرو ئازا بووە لە دەربڕینی راشکاوانەی بیروباوەڕی خۆی کە دگەڵ (مەعقوول) دا یەکانگیر بووە، گەرچی لەگەڵ (مەنقوول) دا نەگونجاوە، وەکو زۆربەی هەرەزۆری زانایانی مەسیحی ئەمڕۆکە، کە مکووم دژی پیاوانی ئایینی دەجەنگێن و، سەرانی رووحانی بە رەخنەو سەرزەنشت تیرباران دەکەن "

خۆ ئەگەر هەندێك کەس بە راو بۆچوونی ئەم وەرگێڕە بیانییە قاییل نەبن، ئەمە یەکێکە لە زاناو حەکیمانی هاوچەرخی ئێران ، کە ئایەتوڵڵا سەیید حەسەن رەفیعی قەزوێنییە راشکاوانە و ئاشکرا رایگەیاندووە، کە خەییام گەورەترین زاناو فەیلەسووفی موسڵمانە. هەڵبەتە ئەم گوتەیە لەلایەن زانایەکی گەورەی مینا قەزوێنی نیشانەو بەڵگەی بوێرییەکی هزری دەگمەنە!

***

مامۆستا (یاحەقی) دەربارەی کاریگەریی پێشینان لەڕووی شیعری وهزرییەوە لەسەر خەییام دەڵێ: " بێ گومان خەییام لە گاریگەریی پێشینانی خۆی بەدوور نەبووە، چونکە شیعری فارسی لە رووی مێژووییەوە ئەڵقەیێن پەیوەستەی یەك زنجیرەن ، بۆیە گومان لەوەدا نیە کە خەییام لەژێر کاریگەریی ئەوانەی پێش خۆیدا بووبێت ، نەمازە (فیردەوسی) هەڵبەتە شیعری خەییام درێژەی شیعری فیردەوسییە لە پۆشاکێکی ترو زمانێکی تردا، هەروەها لە کاریگەریی (روودەکی سەمەرقەندی) ش بەدوور نەبووە. ئەم سێ شاعیرەو هەندێکی دیکە لە هاومەشرەبانی هزرییان ، بە پێشەنگ و رەواجدەری

کەلتووریکی تایبەتی دەژمێردرێن ، کە بەدرێژایی رۆژگارانێك لە رەواج و برەودا بووە..."

لە پەراوێزو دەهمەنێن بەندە بۆ چوارینە پاچڤەکراوەکانی خەییام لەم کتێبەدا روونەبێتەوە، کە خەییام باندۆرباری ئەم هۆزانڤانانە بووە: فیردەوسی ، شەهید بەلخی ، روودەکی سەمەرقەندی ، فورەخی سیستانی ، عونصری ، ناصر خوسرەو، عەسجەدی و مەعەڕری... هەر بۆ نموونە وەرگێڕو پاچڤەوان عەبدولحەق فازڵ لە پەڕتوکی (شۆڕشی خەییام) دا دەوروبەری (١٤٠ شوێن) ی باندۆری هۆزانی مەعەڕری لە (٣٨١ چوارینە) ی دراوەپاڵی خەییامدا دەسنیشانکردووە!بگرە دکتۆرە تەغرید زەعیمیان تێزی دکتۆراکەی بۆ بەراوردی فەلسەفی لە نێوان مەعەڕری و خەییامدا تەرخانکردووە.

جا نەك هەر ئەوەندەو بەس، بگرە هزری خەییام رەگاژۆیە لە قووڵایی میتۆلۆجیاو ئایین و فەلسەفە دێرینەکاندا (ئێرانی ، میزۆبۆتامی ، هندی ، میسری، یۆنانی وعەرەبی) و تەنانەت لە داستانی گلگامیش و پاپیرۆسی میسری (ئاوازێن عوودژەن)و فەلسەفەی(لکیاتا) و(چارواك)ی هیندی و فەلسەفەیێن (دیمۆکریتیس ، ئەبیکۆڕ، شیشرۆن و ئەفلۆتین....) دا تا دەگاتە ئایینەکان بە کتێبە پیرۆزەکانیانەوە نەخاسمە: ئاڤێستا، تەورات ، ئینجیل و قورئان . هەروەها فەلسەفەی ئیبن سیناو شانامەی فیردەوسی و دووبەیتەکانی بابا تاهیری لوڕ و شیعری مەعەڕی و ئیبن شبلی بەغدادی و...هتد.

هەر لێرەشدا پێویستە جەخت لەسەر ئەو نزیکایەتییە بەتینە بەرچاوە بکرێت کە لەنێوان فەلسەفەی مەشائی و سۆفییەت و، لەنێوان سۆفییەت وئیسماعیلییە، کە ئیبن سینا– مامۆستای بەرجەستەی خەییام – هەر سێ رێبازەکەی پێکڤە کۆکردبووەوەو گرتبووەبەر.

مەبەستم لەمەدا جەختکردنە لەسەر کاریگەری هزریی پێشینان لەسەر خەییام، نەك لەڕووی وردەکاری وچۆنیەتی هونەری شیعرییەوە. جا هەڵبەتە خەییامیش هەمان (کاریگەریی هزری) بەسەر پاشینانی خۆیەوە هەبووە، نەك هەر لەسەر ئەوانەی چوارینانیان هۆنیوەتەوە، بگرە لەسەر ئەوانەش کە مەسنەوی و چامەو غەزەلیشیان هۆنیوەتەوە... دکتۆر یاحەققی لەسەر کاریگەریی گشتی خەییام دەڕوات و دەڵێ : " ...خەییام لەوە دەرچووە کە تاقە کەسێك بێت بەناوی عومەری کوڕی ئیبراهیم خەییامی نیشابووری یەوە لە شیعری خۆیدا، چونکە دەشێت بەڕەوتێکی هزری دابنرێت کە بەدرێژایی سەدەکانی رابردوو بەزەبری هزرینی ئازادو روانگەیەکی کراوەی بەرزدا لە سەوداکردندا لەگەڵ پرس و دۆزە گرنگەکاندا دژی بزاڤی هزری دەسەڵات بەدرێژایی سەدە رابردووەکان ، بۆیەش ئەوانەی هاوهزری خەییام بوون، هزری خۆیان پتر لە قاڵبی چوارینەدا داڕشتووەو پاشان چوارینەکانیان داوەتە پاڵ خەییام ، یان خەڵکانێکی تر داویانەتە پاڵی. هەر بۆیەش باوەڕمان بە رەوتی خەییامی هەیە، نەك بە تاکە کەسێك ناوی عومەری خەییامە!"

یاحەققی وای بۆدەچێ کە زۆر شاعیر لەژێر کاریگەریی هزری بەتین و بنجبڕی خەییامدا چوارینەیان بە هەمان ناڤەڕۆك هۆنیوەتەوەو، ناویان فەرامۆش بووەو، ئەو چوارینانە دراونەتە پاڵ خەییام " بۆیە " پتر لە دەهەزار چوارینە دراونەتە پاڵ خەییام بەڵام ناتوانین بەدڵنیاییەوە دەیەکی ئەو ژمارەیە بەهی ئەو بزانین" بەڵام باسکاری لەزەبری ئێرانی خوڕەمشاهی لە گشتگیریی (رەوتی خەییام) تێدەپەڕێت و، کاریگەریی خەییام بەسەر دوو نموونەی بەرزەوە دەستنیشان دەکات و ئێژێ : " شبلی نوعمانی لە کتێبی (شیعری عەجەم)دا دەربارەی حافز دەڵێ کە فەلسەفەی حافز درێژەی فەلسەفەو شێوازی خەییامە" واتە حافز "شرۆڤەکارو میراتگری خەییام و، شۆنهەڵگری هزری خەییامە، لەگەڵ ئەو

جیاوازییەی کە هۆزانێن حافز مکوومترن لە هۆزانێن خەییام " ئەم راستییەش بەسووکە رامان و وردبوونەوەیەك لە دەستپێكی چەندین غەزەلی حافزدا دەردەکەوێت ، کە بریتییە لە سووڕخواردن لە بووڕینی تەمەن و ترس لە ئاکامی فەوتانی جوانی و، مەرگی ئینسان و، بانگەواز بۆ قۆستنەوەی دەرفەتە هەڵکەوتەکانی تەمەن و، پەنابردنە بەر بادە بۆ فەرامۆشکردنی راستییە تاڵەکان، جگە لە بیرهێنانەوەی شکۆی ئەفسانەیی و راستەقینەی رابردووی ئێران و رەمزەکانی رۆژگارێن پادشایان: جەمشیدو قوباد.

خەییام ئیماندارێکی گەورە بووەو، باوەڕی بە خودا هەبووە، بەلاّم باوەڕی حافزی شیرازی بەحەقیقەت وتەریقەت و شەریعەت لەچاو خەیامدا پتەوترو مکۆمتر بووە. رۆحی خەییام نائومێد بوو، بەلاّم باوەڕی بە یەکتایی خودا هەبووە. کەچی خەییام لە کوفراندنی زانایان (فەقیهان و شەریعەتکاران) ی سەردەمی خۆی و، حوکمڕانانی رۆژگاری خۆیشی، کە پشتیوانیان لە واعیزەکانی خۆیان دەکرد، دەترسا کە ئازاری پێ بگەیەنن، بۆیە بەشێوازیکی دووفاقی ، رواڵەتی و گونووسی قسەی دەکردو، یەکێك لەو شاعیرانەی کە زۆر لەژێر کاریگەریی خەییامدا بووە، عاریف و شاعیری گەورە فەریدەددین عەتتاری نیشابووری یە، مینا لە(موختارنامە)کەیا دەردەکەوێت.

کەواتە خەییام بەچوارینەکانی کاری کردووەتە سەر زۆر شاعیرو، هەزاران بەیتیان لەسەر شێوازو رێبازی ئەو هۆنیوەتەوە!جا لێرەدا جگە لەو نموونانەی پێشوو، کە لە پەراوێزی وەرگێڕانی چوارینە رەسەنەکانی خەییامدا هێنابوومانەوە، چەند نموونەیەکی تر پێشکەش دەکەین .

جەمالەددین ئەبهەری کورد(سەدەی ٦ ك = ١٢ز) لەم چوارینەیەدا بەڕادەیەك لە ژێر کاریگەری خەییامە، کە دراوەتەپاڵ خەییام:

" صبح است بیا بر می گلرنگ زنیم

وين شيشه نام و ننگ بر سنگ زنيم
دست از امل دراز خود بازكشيم
در زلف نگار و حلقه چنگ زنيم "

شێخ سەلام بەمجۆرە وەریگێڕاوە:

"بەیانە ساقی شەرابی گوڵڕەنگ
وردی کەین بە بەرد شیشەی نام و نەنگ
دەست لە ئومێدی ژاکاو هەڵگرین
بۆ زوڵفی لوول و بۆ دامانی چەنگ"

با بزانین عەتتاری نیشابووری چۆن چاوی لە خەییام کردووە کە دەڵێ:

" اگر چو رستم شوكت وزورت بود
جاى چون بهرام گورت بود"

ئەگەر رۆستەم ئاسا هێزو زەبرت هەبێ
هەر میناك بەهرام خاك بە گڵكۆت دەبێ

وەك پێشتر وتوومە کە عەتتار هاوشاری خەییام بووەو، زۆر باش ئاگای لە چوارینەکانی بووەو، بگرە بە باندۆریان و لاساییکردنەوەیان دەیان چوارینەی هەڵبەستووە، کە هەندێکیان زرەدزین، کەچی لە (ئیلاهی نامە)کەیدا بە پیاوێکی ناتەواو ناوی خەییامی هێناوە!

بەڵێ باش روونبۆتەوە کە عەتتار باندۆرباری خەییام بووەو زۆر لاسایی کردۆتەوە و بەرپەرچیشی داوەتەوە، بۆیە زۆربەی کۆکەرەوەی چوارینان گەلێك چوارینەی عەتتاریان داوەتەپاڵ خەییام و بە پێچەوانەشەوە. ئەمانەش نیوەدێرە یەکەمەکانی ٣٨ چوارینەی عەتتارن، کە کاریگەریی خەییام زۆر زەق و روونە تێیاندا، کەچی ١٠ چوارینەی دیکەش کە هی خەییامن و بە هەڵە

دراونەتـەپاڵ عـەتتار، لـە(دیـوانی خـەییام بـە کـوردی) پاچـڤەیانم کـردووەو ئاماژەشم بە ناوی عەتتار کردووە:

× بر چهره گل شبنم نوروز خوش است

× مرد ان باشد كه هر زمان پاكتراسـت

× ای مرغ عجب ستارگان چینه تست

× گر جان گویم عاشق ان دیـداراست

× هر ژرّه كه در وادی و در كهساریست

× امروز چو من شیفته و مجنون كیست

× یك عاشق پاك و یك دل زنده كجاست

× اجـزا و زمین تن خــــردمندان است

× هر خاك كه در جهان كسی فرسودەاست

× لالـه ز رخی چـو ماه میبیـــنم من

× پیش از من و تو پیر و جوانی بودست

× هر سبزه و گل كه از زمین بیرون رست

× مهتاب به نور دامن شب شكافت

× هر روز بر یٚنم كنم شب توبه

× انرا كه كلید مشكلی می باید

× انها كه به كام دل جهان داشتند

× خون دل من كه هر دم افزون گردد

× در عشق تو هر دلی كه مردانه بود

× دنیا چه كنی كه بی وفا خواهدبود

× بنگر ز صبا دامن گل چاك شده

× روزی كه ز خاك من برون یٚید خار

× گه خسته (لن ترانیم) موسی وار

× ای روح تویی به عقل موصوف ێخر

× بر اب روان و سبزه ای شمع گراز

× می پرسیدی که چیست این نقش مجاز

× ای مرد رونده مرد بیچاره مباش

× کو دل که بداند نفسی اسرارش

× تا چند حدیپ هفت و چار ای ساقی

× چون صبح دمید و دامن شب شد چاك

× تا بر ره خلق می نشینی ای دل

× زهراست غم جهان و می تریاکم

× هر کوزه که بیخود به دهان باز نهم

× دل گفت که ما چو قگره مسکنیم

× ترسم که چو بیش ازین به عالم نرسیم

× روزی که بود روز هلاك من و تو

× چندان که نگاه میکنم هر سوئی

× ای روح در این عالم غربت چونی

× ای دل چو درین راه خگرناك شوی

پێدەچێ (**خاقانی**) لە چامە بەنێوبانگەکەیدا(هەیوانی مەداین) لەژێر کاریگەریی چوارینەیەکی خەییامدا بووبێ :

" ان قصر که بر چرخ همی زد پهلو"

ئەو کۆشکەی کە تەنگی بە فەلەك هەڵچنیبوو.

شێخ مەجدەددین بەغدادی (م:؟ ١٢١١ یا ١٢١٧ ن) له ژێرکاریگەریی خەییامەو، چـوارینەکەی : " گـر مـن بصـلاح خـویش کوشـان بـدمی..." هاوشـێوەی چوارینەکەی خەییامە: " گر من به مراد و اختیار خودمی"

با بزانین سیراجەددین قومری (م: ؟١٢٢٧ یا؟ ١٢٤٢ ن) چۆن بەم چوارینەیە خەییاممان دێنێتەوەیاد:

" امـروز کـه رونـق جـوانی من است
می خواهم از ان که شـادمانی من است
عیبش مکنید گرچه تلخ است خوش است
تلخ است از ێن که زندگانی اسـت "

واته:

ئێمڕۆ کە ڕەونەقی گـەنجیمە
مـەییم دەوێ کـە شـادمـانیمە
به نەنگی مەزانە خۆشە گەرچی تاڵە
ئـاری تـاڵـه چونکە زیندەگانیمە

مەجدەددین هەمگر کورد(م:١٢٧٩ ن) له ژێرکاریگەری خەییام ئێژێ:

" تا کی عمرت به خودپرستی کۆرد
یـا در غـم نیستی و هستی کۆرد
ان عمـر کـه مرگ باشد اندر پی ێن
ان به که به خواب یا به مستی کۆرد"

به وەرگێڕانی ئەحمەد شاڵی (١٩٢٤-١٩٧٧):

"تاکەی خـۆپەرست لەپێناوی ژین
هـەر غـەمی بوون و نەبوون بچێژین
سەرخۆشبە عومرێ ئەنجامی گڵ بێ

چاکە بە مەستی یا خەو بیکوژین"

پێدەچێ نیزامەددین ئەصفەهانی (م: پێش١٢٨١ن) گەلێك لە چوارینە فارسی و عەرەبییەکانی خۆی لەژێر کاریگەری خەییامدا هۆنیبێتەوە، کەچی وەکو عەتتار لاسایشی کردۆتەوەو رەخنەشی لێ گرتووە!

فەخرەددین عیراقی کورد(م:؟١٢٨١ ن) گەرچی شاعیرێکی سۆفی مەشرەب بووە، لە ژێر کاریگەریی خەییام بووەو، چەند چوارینەیەکی خەییامانەی هەڵبەستووە مینا لەم چوارینەیە، کە دەدرێتەپاڵ خەییام:

" ابر امد و دوش برسر سبزه گریست
بی بادە گلرنگ نمی باید زیست
این سبزه که امروز تماشاگه ماست
تا سبزه خاك ما تماشاگه کیست "

بە پاچڤەی عەبدوڵلا گۆران(١٩٠٤- ١٩٦٢):

" هەور دیسان هات گیای شت بە گریان
بێ مەیی گوڵ رەنگ چۆن بژین یاران؟
ئێستا سەیرانگای ئێمەیە سەوزە
ئەی سەوزەی خاکمان کێی دێتە سەیران؟"

ئەمەش چوارینەیەکی دیکەیە بە پاچڤەی بەندە خۆم:

شێخێکی بەدمەست لە مەیخانەوە دەرچوو
پیاڵەی مەی بە دەس و دڵی لەدەستدابوو
دەیگۆ: مەی فرکە لەم جیهانە چرووکەدا
کەس لە خۆی ئازاد نابێ خینزی مەستبوو

هەروەها **سەعدی شیرازی** (م:؟١٢٩٥ ن) کە دەڵێ:

"چەندین جاری دی (تیر) و(دی) و(ئەردیبەهەشت) دێ

کەچی ئێمە لەژێر خاکدا خاک و خشتین "

" بخاك بر مرو ای ێدمی به نخوت و ناز

که زیر پای تو همچون تو ێدمیزاداست "

– ئادەمیزادۆ!بە تڕوفیزەوە مەڕۆ بەسەر ئەم خاکەیە

چونکە میناکی تۆ ئادەمیزادان لەژێر پێکانتا هەیە

" عجیب نیست از خاك اگر گل شکفت

که چندین گل اندام در خاك خفت "

– سەیر نیە ئەگەر گوڵ لە خاکدا بڕسکێ

چونکە چەندین گوڵ ئەندام لە خاکا خەفتووە

" سعدیا دی رفت و فردا همچنان موجود نیست

در میان این و ان فرصت شمارا امروز را "

– ئەی سەعدی دوێنێ بوری و سبەینێش نیە

لە نێوان ئەم و ئەوا دەلیڤەی تۆ هەر ئیمڕۆیە

" داخەکەم !لە پاشمانا زەمان چەن دەسووڕێتەوە

گوڵ تێدا دەڕسکێ و گولیلکان دەپشکێنەوە"

" سەروویەکی بڵند بۆ ئەم گوڵستانە نەهات

مەگەر باهۆزی ئەجەل رەگی هەڵنەکێشێ "

پووربەهای جامی (م:؟لە نێوان ١٢٧٠ و١٣٣١ ز)! باندۆرباری خەییام بووە، بگرە جارجار نیوەبەیتیشی لێی خواستووە، وەك لەم چوارینەیەدا، کە دەدرێتەپاڵ خەییام:

در خواب مرا دوش خردمندی گفت

کز خواب گل نشاگ و شادی نشکفت

چیزی چه کنی که با اجل باشد جفت

"می خور که بسی بەزیر گل خواهی خفت"

واته:

دوێـکـه لـه خـەوما ئـاوەزمەندێك پێی وتم

که له خەفتنا گوڵی چالاکی و شادی ناپشکوێ

ئـەرێ ئـەوە چیـدەکەی کـه هـاومـەرگه

"مـەی بـنـۆشـه کـه زۆر لەژێـر گـلا دەخـەوی"

له سەدەی هەفتەمی کۆچی(١٢٠٣- ١٣٠٠ ز) ئامادەڤانی چوارینەکانی خەییام و بانـدۆری لـه دیمـەنی شـیعرییدا گەییشـتۆته ترۆپـك ، بـۆ نموونـه **سـەیفی هورەوی** (ل: ٦٨١ ك = ١٢٨٢ ز) له (تاریخ نامەی هورات) دا که له دەورووبەری (٧٢١-٧٢٩ ك = ١٣٢١- ١٣٢٨ ز) دا داینـاوه ئـەم چـوارینەیەی تۆمـارکردووه، که ئاماژەی بۆ حەکیم (واته خەییام) کردووەو نیوەبەیتێکیشی لێی خواستووه:

از امـدن بـهــار و از رفــتــن دی

اوراق وجـــــود ما هـمی گـردد گی

می خور مخور اندوه که گفتهاست حکیم:

" غم های جهان چو زهر و تریاقش می"

واته:

بــه هـاتـنی بـەهـارو ڕۆیـشـتـنی بـەفـرانبار

پەڕەکـانی هەسـتیمان هەمـوو پـێـچرانـەوه

مەی بنۆشەوخەفەت مەخۆ، که (حەکیم) فەرموویەتی:

" خەمەکانی جیهان وەك ژەهـره و تریـاقی مەییه"

بۆیــەش زۆر لــه چـوارینەکانی شـاعیرانی ئـەم سـەردەمه بـەهۆی نـاوەڕۆکی خەییامییەوه دراونەتەپاڵ خەییام

هەڵبەتە لە پاژەکانی دیکەی ئەم پەڕتووکە ئاماژەکراوە بۆ چەندین شاعیری باندۆرباری خەییام ، چ بەناوبانگ و، چ گومناو، لێرەشدا پێویستە ئەمانە بخەینەسەریان:

ئەسیرەددین ئەومانی کورد(م: ١٢٥٨ ز) کە ئێژێ:

" ای چرخ ز گردش تو خرسند نیم.."

نەجیب جرفازْقانی (م: ١٢٦٦ ز) کە ئێژێ:

"ای دل غم این جهان بیهوده مخور.."

" می خور که بسی زیر گلت باید خفت"

ئیمام هورەوی- ش (م: ١٢٦٨ ز)

*

خاجووی کرمانی (م: ١٣٥٢ ز) چوارینەی خەییامئاسای هۆنیوەتەوە وەك ئەمە:

" مستان چو هوای در میخانه کنند
پیمان شکنند و عزم بتخانه کنند
کاشانه به اب چشم ساغر، گل کن
زان پیش که از گل تو کاشانه کنند"

- مەستان کە لە مەیخانە تاسەدارن
پەیمان دەشکێنن و روو لە بتخانە دەکەن
سا یانەت بە ئاوی چاوی پیاڵە بکە گڵ
پێش ئەوەی لە گڵی تۆ یانە بکەن

عوبێد زاکانی کورد(م: ١٣٧٠ ز) بەڕادەیەکی سەنجڕاکێش شەیدای چوارینەکانی خەییام بووەو لە لاساییکردنەوەیا توندڕەو بووە، بۆیەش چەند چوارینەی دراوەتەپاڵ خەییام ، ئەمەش یەکێکیانە:

دنیا نه مقام ماست نه جای نشست
فــرزانه در او خـراب اولی تـر و مسـت
بـر اتــش غــم ز بـاده ێبی مـی زن
زان پیش که در خاك روی باد به دست
واته:
دنیا نه نشینگەی ئیمەیەو نه یاگەی مانەوەیه
که ژێـر لەم کاولـه مەست بێت باشتر ئەوەیه
ســا بکوژێـنەوه بـه مـەی ئـاگـری کۆڤان
پێش ئەوەی رووچیته خاکا وەك با له دەستان
هەڵبەتـه **حـافزی شـیرازی** (م:؟ ١٣٨٨ یـا ١٣٩٧ ز) بـه پێـی جـەختی زۆربـەی باسکاران ورەخنەگران پتر له هەر شـاعیرێکی دیکـه لـەژێر کاریگـەریی خـەییامـدا بووە:
" هر وقت خوش که دست دهد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست که انجام کار چیست "
– هەر کاتێکی خۆش به دەست کەوت بیقۆستەوە
کەس نازانێت که ئاکام چ دەبێت
" روزی که چرخ از گل ما کوزەها کند
زنهار کاسه سر ما پر شراب کن "
– رۆژێکیان چەرخ له گڵمان گۆزەیێن چێدەکا
زینهار کاسەی سەرمان پڕ شەراب بکه
" به میهرەبانی و نەزاکەت پەرداخ بگره دەستەوە
چونکه له کلۆخێن جەمشیدو بەهمەن و قوباد چێکراوە"

عەبدورڕەحمان جامی (١٤١٤-١٤٩٢ز) (٢٥٤ چوارینە)ی هەس،(١٠) دانەیەکیان لە خولگەی ناوەڕۆکە خەییامییەکاندا دەسووڕێنەوە مینا ئەم چوارینەیە:

"روزم بـه غم جهان فرسوده گۆشت
شب در هوس بوده و نابوده گۆشت
عـمـری کـه ازو دمی جهـانی ارزد
القصـه، به فکرهای بیهوده گۆشت"

واتە:

ڕۆژم بە خـەمی جیهـانی کرووچ گوزەشت
شەو بە خولیای (هەبوو)(نەبوو) گوزەشت
ئـەو تەمـەنەی کە بیـهنێکی جیهـانیٚ دێنیٚ
بەکورتی، بە کەڵکەڵەی بێهوودە گوزەشت

ئەمیر عەلی شیر نەوائی(١٤٤٠-١٥٠٠) کە (تەخەللوصی) شیعریی بەتورکی (نەوائی) و بەفارسی (فانی) یە، لە کۆی (٥٩ چوارینە)ی دیوانە فارسییەکەی، دەورووبەری(١٠) دانەیان لە خولگەی هزرینی خەییامدا دەسووڕێنەوە، وەك ئەمانە:

در جـام بلوریـن می هـمچون یاقوت
گـر یابم سـازم شـب و روز یٚنرا قوت
تا در فـلـك پـیر و سـپهر فرتوت
چون هردو شود حواس و عقلم مبهوت

واتە:

لە جامی بلووریندا مەی میناك یاقووت
گەر بۆم بلویٚ شەورۆژ دەیکەمە قووت
تا لە پیرە فەلەك و ئاسمانی فەڕتووت

بەشکو هەست و ئاوەزم ببن مەبهووت

*

دارم ز وجود خود پریشانی و بس

وز جمله کردەها پشیمانی و بس

از عقل نصیبم شده نادانی و بس

بر نادانی خویش حیرانی و بس

واته:

له بوونی خۆما هەر پەرێشانیم هەس

له گشت کردەوەما پەشیمانی و بەس

له ئاوەزدا بەشم نەزانینەو بەس

ئەڕای نەزانینی خۆم هیدمانم و بەس

*

اگاه نگشتم که درین دیر کیم

یا خود چیم و از چیم و بهر چیم

معلومم نی که ئادمی یا زمی یم

یا خاك زمین ز من چسان ئادمیم

واته:

تێنەگەیشتم که ئەز لەم سەرایه کیم

یا خود چیم و له چیم و لەپێناو چیم

ناشزانم که ئادەمیم یان خۆڵ و گڵم

یا خاکی زەمین لێمه، چۆن ئادەمیم؟

ئاصفی (١٤٧٨-١٥١٧ ز) بە پێی بۆچوونی دکتۆر زەبیحوڵڵا صەفا(١٩١١-١٩٩٩)" لە زۆربەی چوارینەکانیا هەوڵیداوە پەیڕەوی بۆچوون و هزرینی خەییام بکات..." بۆ نموونە:

دوران حیات ما عجب می گذرد
برخیز که دوران گرب می گذرد
در جام گرب ز باده ریز اب حیات
کز عمر تو روز رفت و شب می گذرد

واتە:

خولی ژیانمان بە سەیروسەمەرە دەڕوا
هەڵسە ئەوەتانێ خولی کەیف دەڕوا
ئاوی ژیان لە مەیەوە بڕیژە جامی خۆشی
کە ڕۆژ لە تەمنت چوو، وا شەویش دەڕوا

هیلالی جوغتائی تورک (م:؟١٥٢٩) لە کۆی(٣٥ چوارینە) دوو- سێیەکیان لە خولگەی جیهانبینیی خەییامدا دەسووڕێنەوە مینا ئەم چوارینەیە:

در عالم بی وفا کس خرّم نیست
شادی و نشاگ در بنی ئادم نیست
ان کس که درین زمانه اورا غم نیست
یا ادم نیست یا ازین عالم نیست

واتە:

لەم دنیای ئەمەکسزە کەس شادمان نیە
شادی ونەشەو گەشە ئەڕای ئادەمیزاد نیە
ئەو کەسەی لەم زەمانەدا خەم و هەمی نیە
یان ئادەمیزاد نیە یا لەم جیهانەدا نیە

ئەهلی شیرازی (١٤٥٤- ١٥٣٦ ز)به رادەیەك جیهانبینی خەییامی گرتۆتەبەر بە ڕادەیەك کە چەند چوارینەیەکی دراوەتەپاڵ خەییام ، میناك:

" ساقی گل و سبزه بس گربناك شدەاست
دریاب که هفته دگر خاك شدەاست
می نوش و گلی بچین که تا درنگری
گل خاك شدەاست و سبزه خاشك شدەاست"

بە پاچڤەی شێخ سەلام :

" ساقی!سەوزەگیاو گوڵ تێك ئالاوه
تێپەڕی بەهار حەوت ڕۆژی ماوه
شەراب بنۆشە سبحەی ئەبینی
گوڵ ، خاك ، گیا، دڕك ، سەبزه فەوتاوه"

سەحابی ئەستر ابادی کورد(م:١٦٠١ ز) کە بە بۆچوونی عیرفانی و فەلسەفی ناسراوە ، بەپێی پشکنینی مامۆستا هومایی لە زۆر چوارینانداپەیڕەوی شێوازی چوارینەکانی خەییامی کردووە، بۆیەش چەندین چوارینەی دراونەتەپاڵ خەییام .

شێخ بەهائەددین عاملی (م: ١٦٢٢ ز) ماتماتیکزان و گەردوونناس و ئەدیب ، بە فارسی و عەرەبی چوارینەی هۆنیوەتەوە و، لە(٨١ چوارینە)ی فارسیدا چوار- پێنجێکیان باندۆری خەییامیان پێوە دیارە.هەژی ئاماژەیە کە شێخ بەها چوارینەیەکی خەییامی وەرگێڕاوەتە عەرەبی، ئەمەش چوارینەیەکی خەییامیانەی وییە:

" در میکده دوش زاهدی دیدم مست
تسبیح به گردن و صراحی در دست
گفتم ز چه در میکده جا کردی گفت:

از میکده هم به سوی حق راهی هست"

واته:

له مەیخانەدا دوێنێ شەو زاهدێکم دی

تەزبیح لە ملی و سوراحی بە دەستی

گوتم ئەرێ لە مەیخانە چ دەکەی؟ وتی:

لە مەیخانەش بەرەو حەق ڕێچکەیە دەبی

تاڵب ئاملی (م: ١٦٢٦ ز) لە هۆنینەوەی چوارینەدا خۆی بە خەییامی سەردەمی خۆی زانیوەو، بەشانازییەوە ئێژێ:

" به قگعه و غزلم انوری و سعدی دان

به مینوی و رباعی سنایی و خیام"

ئەمەش **صائب تەبریزی**(؟١٦٠٧- ؟ ١٦٧٥) کە بە بەیتێك نموونەیەکی زۆر نایاب لە کاریگەریی خەییاممان دەداتێ:

" از بیابان عدم تا سر بازار وجود

بتلاش کفنی ێمد عریانی چند"

- لە بیابانی نیستییەوە تا بازاڕی هەستی

ڕووتەڵانێکی زۆر بەتەمای کفن هاتوونە!"

پاش گەشتەکەمان لە گوڵستانی شیعری فارسی کۆندا بۆ زانینی ئامادەگی و باندۆری چوارینەکانی خەییام، با بزانین **یەغما جەندەقی**(م: ١٨٥٩) شاعیری حەنەکچی بەناوبانگ چی ئەڵێ:

" خیّام که داشت پیشی از ما قدمی

از می نکۆاشت در جهان بیش و کمی

هم پیش از ما بدان جهان شد ترسم

در خلد برین نماند از باده نمی ! "

واته:

خەییام کە هەر پێشتر پێشەنگمان بووە

زۆرو کەمی لە بادەی جیهانا نەهێشتووە

ئەترسم لەو جیهانانیشا هەر پێشمانکەوێتەوە

چۆرێکی بادە لە بەهەشتی بەرینا بۆمان نەمێنێتەوە!

*

ئینجا با سووکە ئاورێك بدەینەوە لە باندۆری چوارینەکانی خەییام لە شیعری نوێی فارسیدا.

فەرروخی یەزدی (١٨٨٩-١٩٣٨) لە(٣٨٤ چوارینە)ی نزیکەی بیست چوارینەی سەرنجی راکێشام ، کە لە خولگەی ناڤەڕۆکە خەییامییەکاندا دەسوورێنەوە، بەڵام نەك بە لاساییکردنەوەیەکی ئاساییانە، بەڵکو بە بۆچوونێکی هزری شۆڕشئامێزیی هاوچەرخانە، مینا ئەم چوارینانە، کە فلیڤانیی یەزدیان تێدا دەردەکەوێ:

اسرار سراچه کهن تازه نبود

غوغای حیات غیر یٚوازه نبود

این جامه زندگی که خیّاگ ازل

ازبهر من و تو دوخت اندازه نبود

واته:

رازگەلی ئەم سەرا کۆنەیە تازە نەبوو

ژاوەژاوی ژیان خینزژی گووتەگوت نەبوو

ئەم پۆشاکی ژیانە کە خەیاتی ئەزەل

بۆ من و تۆی دووری بە ئەندازە نەبوو

*

چـون عیـش وغم زمانه قسمت کردند
مــارا غــم بیــکـرانـه قسـمت کردند
شیخ و شه و شحنه عیش و نوش همەرا
بـردند و بـرادرانـه قسـمت کـردنـد
واته:
گاڤا شادی و خەمی دنیایان دابەشکرد
خـەمی بێپایانیان بە ئێمە بەخشی
شێخ و شاو شەحنە تەڤ عەیشونۆشیان
بۆ خۆیان بردو برایانە دابەشیان کرد
*
گر شـێخ ریـا رنـد قدح نوش نبود
گر شحنه شهر مست و مدهوش نبود
یـك شمـّه ز بی مهری او می گفتم
گر مُهر مرا بر لب خاموش نبود
واته:
گەر شێخی ریاباز رەندی بادەنۆش نەبایە
گـەر ئـاژانی شار مەست و بێهۆش نەبایە
کەمێـك لـە بێ میهرەبانییانم دەردەبڕی
گــەر مـۆر لێـوانمی خامۆش نەکردبایە
*
برخیـز کـه تـا بادە گلرنگ زنیم
بنشین که ز شور چنگ بر چنگ زنیم
چـون دلشـکنی کـار ریاکان است

بر شیشه سالوس و ریا سنگ زنیم

واته:

هەڵسە با بادەی گوڵڕەنگ بنۆشین

دابنیشین و بەجۆش چەنگ بژەنین

چونکە تێکشکاندنی دڵ کاری ریابازانە

با بەرد لە شووشەی ریاوسالۆسی تێگرین

*

هر سر کە بە پای خم می سودەنشد

از دست غم زمانە ێسودە نشد

هر دامن پاکی کە بە می شد رنگین

با ان همە الودگی ێلودە نشد

واتە:

هەر سەرێ لەکن کووپەی مەی ئاسوودەنەبێ

لە چنگی خەمی زەمانە ئاسوودەنابێ

هەر داوێنیکی پاك کە بە مەی دەرەنگێ

هەرگیز بەو هەموو لەوتاندنەوە نالەوتێ

ئینجا با بزانین **حوسێن قودسی نەخەعی** (١٨٩٤-١٩٧٧) کە پتر لە هەموو شاعیرانی چوارینەبێژی سەدەی بیستەم لە ژێر کاریگەریی چوارینەکانی خەییامە، چۆن فەلسەفەی خەییامی مامۆستای بە نەختی و پوختی دەردبڕێ: "من هەمیشە باوەڕم وابووە، کە بابەتی دڵخۆشی باشترین دەستکەوتی بەوە ئەبێ کە وردبینەوە لەو راستییەی ، کە ناگۆڕێت و لەم شیعرانەدا باسیان کراوە. وەکو ئەوەی کە ئاشکرایە ئێمە لەسەر زەمینین ، بەڵام بۆ ماوەیەکی کورت و کەم و ئەو کاتەی کە تێئەپەڕێت جارێکی تر ناگەڕێتەوە. کەواتە

خەفەت و ئاخ و داخ و خودپەسندی بۆ چییە؟ دڵخۆش بەو وابکە کە خەڵکیش دڵخۆش بن. ئەم فەلسەفەی عومەر خییامە لە هەزار ساڵ لەمەوبەرەوە، ساغبۆتەوە کە زۆر راست و تەواوە" بەپێی پاچڤەی شێخ سەلام(١٨٩٢-١٩٥٩) کە چوارینەکانی (نەخەعی) زۆر جوان وەرگێڕاوەتە کوردی و، ئەمانەش چەند نموونەیەکن:

زەمانە زەهر پڕ پیاڵە ئەکا
لەگەڵ تارو عوود دەرخواردت ئەدا
ئەسکەندەر، جەنگیز، قوبادو چجاك
بە پەنجەی ئەجەل مردن وەك گەدا
*
هیچ کاتێ گرێی دڵ نەکرایەوە
هەر کەسێ کە رۆی نەگەڕایەوە
زەنگی خەتەرم لێدا سەد کەڕەت
وەك قاپی ئەلحەد بێ دەنگ مایەوە
*
یەك گۆزە شەراب لەسەر قەبری یار
چەن پیاڵەم خواردۆ من بە یادگار
وتم بە گۆزە: ئەم گۆشتەی ئێمە
رۆژێ پڕ شەراب دێ بۆ سەر مەزار
*
گیرام مردووان هەم زیندوو ئەبوون
سەد هەزاران جار ئەهاتن ئەچوون
کەلکی چی ئەگرێ هەر وەکو ئێستە

به زاری ژین و هاتن و دەرچوون

*

ئەو گەردە لەسەر گەڵای درەختە
زەڕەی رزیوی عاشقی سەختە
ئەو تۆزە لە دەشت با ئەیخاتە باخ
پادشاهێکی بیٚ تاج و تەختە

*

پیاڵەی مەی وەك جامی جەم وایە
دنیاو سورشتی سەراسەر تیایە
شاخ و دەشت و کێو چیمەن و چیا
پڕ لە ئەگریجەو خاڵ و گۆنایە

*

ئەو قەسرە ئەوسا نووسرا لە دەفتەر
ئیمرۆ کەلاوەی کاوولەو بیٚ فەڕ
گەڕاین بۆ ئێمە جیانەکرایەوە
بەردی بنچینەو کاکیلەی قەیسەر

نیما یوشیج (١٨٩٧- ١٩٥٩) پێشەنگی نوێخوازی شیعری فارسی هاوچەرخ لە کۆی(٥٩١ چوارینە)دا ناوەڕۆکی نزیکەی (٤٠) دانەیان پەیوەندی بەتینی بە هزرینی خەییامەوە هەیە، مینا ئەم چەند دانەیە:

یك راه ندیدیم كە خود باز نبود
یك نقگە بە پایان كە هم یٚغاز نبود
رفتیم بسی رە بە بیابان افسوس
حرفی كە شنیدیم جز یٚواز نبود

واته:

یەك ڕێگەمان نەدی کە بەخۆی واز نەبێ

خاڵێك لە پایانا کە هەم سەرەتا نەبێ

لە بیاباندا ڕێگایانی زۆرمان پەیکرد پەکوو

ئەو وتەیە کە بیستمان خینژی ئاواز نەبوو

*

جستیم ز جرم خاك تا کنه وجود

بس از پس پرده، پرده بر ما بگشود

ان بحر محیگ کە با گردش ما

نە هیچ از ان کاست نە بر ێن افزود

واته:

لە گۆی خاکەوە تا ناخی بوون گەڕاین

پەردە ئاوەڵا بوو، نهێنییێن زۆر خویابوو

کەچی دەریای دۆراندۆر بە گەردشمان

نە هیچ لێی کەمبوو نە هیچیشی زیادبوو

*

کردم زبر و زیر همه راه وجود

چشم دل من نە هیچ یکدم ێسود

گر چند بە فرسنگ شدم راه دراز

باز امدم اخر بە همان راه کە بود

واته:

هەموو ڕێگایانی هەستیم سەروژێرکرد

کەچی چاوی دڵم تاوێك ئاسوودە نەبۆوە

گەر چەند بە فرسەنگ ڕێی دریژم تەیکرد
هەمدیس بۆ هەمان ڕێی جاران هاتمەوە
*
گـویـند بریـم اگـر نڤـر در مـوجود
بودەاست چو نابودە و نابودە چە بود
اما سـخن ای بـرادر! از بودن ماست
این هیمە چو می سـوزد، می دارد دود
واتە:
پێمان ئێژن گەر لە بوونـەوەر تێـرامێنین
هەبوو میناك نەبووە، ئەی نەبوو چیـیە؟
وەلیٚ بـراڵـە باس باسـی بـوونی ئێـمـەیە
ئەم چیلکە کە دەسوزیٚ و دووکەڵی هەیە!
*
امـــد بســوی مسـجد زاهد مردی
وامـد بە سـوی میـکدە می پروردی
این جام همی گرفت و یٚن نوحە بە کف
هـردو ز پـی خـلاص جـان از دردی
واتە:
پیاوێـکی هەبیس بەرەو مزگەوتیٚ هات
بـەرەو مەیـخـانـەش مەیپەروەریٚ هـات
ئەمە جامی هەڵـئەداو ئەوە بە چەمەری
هەردو بۆ ڕەهای گیان لە چەرمەسەری

هەر لێرەشدا پێویستە ئاماژە بۆ چامەیەکی درێژی فرەیدوون مشیری(١٩٢٥-٢٠٠٠) بکەم، کە(١٣٥ دێڕ)ەو لەژێر سەرناڤی (خیام، پیام ئوری بیداری = خەییام پەیامهێنەری بێداریی) هەڵبەتە باندۆری(کاریگەریی) خەییامی تێدا زۆر روونە، بەڕادەیەك هەفت چوارینەو چەند نیوەدێڕی خەییامی وەرگرتووە ، بۆیەش بۆ زمانی کوردی و عەربی پاچڤەمکرد، لێ لەبەر درێژیی بیاڤ بلاوکردنەوەی لێرەدا نەبوو.

داخەکەم لێرەدا بیاڤ ئەوەم نیە باسی باندۆری(کاریگەریی) خەییام لە سەر هۆزانین هۆزانڤانێن تاجیکستان و ئەفغانستان بکەم ، لێ هەرنەبێ دەبێ ئاماژە بۆ هۆزانڤانی گەورەی تاجیك لایق شیرعەلی (١٩٤١-٢٠٠٠) بکەم کە لە تاجیکستاندا بە (خەییامی دووەم) بەناڤودەنگەو، نزیکە(٣٠٠ چوارینە)ی لە خولگەی هزری خەییامدا هەڵبەستووە لە ژێر سەرناڤی (جام خیام = جامی خەییام)، بگرە چەند چامەیەکیشی دەبارەی خەییام مینا: (خیام در قعر اقیانوس = خەییام لەبنی زەریالووشدا)و (گورستان خیره= گۆڕستانی خەیرە) و(واپسین نفس خیام = دوایەمین هەناسەی خەییام) ئەمەش مشتێکە لە خەرواری (جامی خەییام)ی شیرعەلی:

جامی و بتی و عاشقی خوش حالیست
سالی کە گڤشت با خوشی خوش سالیست
خیام! بە هر زمانە در بزم خرد
جام تو پراست ، لیك جایت خالیست

واتە:

جامێك و یارێك و عاشقێك، خۆشحاڵییە
ساڵێ بەخۆشی گوزەشت، خۆش ساڵییە
خەییام!لەهەر زەمانێك لە بەزمی ئاوەزدا

جامی تۆ پڕە، بەڵام شوێنت خاڵییە

*

خیام! دلت از دل ما ێگاەاست

هر یك سخنت سرود درد و ێەاست

بیت تو دریست باز بر کعبە دل

شعر تو چو عمر ێدمی کوتاەاست

واتە:

خەییام!خۆ دڵی تۆ لە دڵمان ئاگایە

هەر پەیڤێکت سروودی دەردو کوڵە

بەیتت بۆ کەعبەی دڵ دەرێکی وازە

هۆزانت میناك تەمەنی ئادەمی کوڵە

*

خیام! سخن های تو ناتکراراست

جام خرد تو جاویدان سرشاراست

هرکس کە نخورد جام تو، مستی کرد

هرکس کە بخورد، عاقل و هوشیاراست

واتە:

خەییام فەرموودەکانت نابنەوە چەندبارە

جامی ئاوەزی تۆ لێوڕێژە هەتاهەتایە

هەرکەس بە جامت نەنۆشێ، مەستیدەکا

هەرکەش دەنۆشێت ئاوەزدارو هۆشیارە

*

برتر بود از جهان جهان خیام

مافوق زمان بود زمان خيام
اين خيمەنشينان جهان خاكی
يك خيمە ندوزند بە سان خيام
واتە:
بڵندتر بوو لە جيهان ، جيهانی خەييام
لە سەرووی زەمان بوو، زەمانی خەييام
ئەم خێوەت نشينانەی جيهانی خاكييە
يەك خێوەتيان نەدووری ميناكی خەييام

*

از خاك نيشابور صدا ێيد باز
فرياد دل از دو سرا ايد باز
ای خيمە ێسمان دوصد پارە شوی!
خيام بە خيمەاش كجا ێيد باز؟
واتە:
لە خاكی نيشابوورەوە ديسان دەنگ دێتەوە
فريادی دڵ لە هەردوو سەراوە ديسان دێتەوە
ئەی خێوەتی ئاسمان دەك تەفروتوونا بيت
خەييام بە خێوەتەكەيەوە بۆ كوێ بێتەوە؟!

*

جا پێويستە بڵێن كە لە رۆژگاری ئێستادا شاعيرانی باش و كارامەی چوارينە لە ئێراندا زۆر كەمن...خورەمشاهی ئاماژەی بۆ ديارترينيان كردووە: " ئەو شێرازەی كە شاعيرانی (غەزەلسەرايی) گەياندە لووتكە، ئەمڕۆش پێشەنگ و پەيڤداری يەكەمە لە مەيدانی هونەری چوارينەداو، خاوەنی دوو

چوارینەسەرای مەزنە: شاپووری پساوەند و ئیرەجی زەبەردەست " و " دەشێت **ئیرەجی زەبەردەست** (ل:١٩٧٤) بە(خەییامی سەردەم) لە قەڵەم بدرێ ، کە (پارادۆکسی= هەڤدژی) گەیاندۆتە ترۆپك "

زەبەردەست بە باوەڕێکی پتەوەوە ئێژێ:

خیام ز پشت پردە سرمست ێمد
با کوزەای از ترانە در دست ێمد
بگذشت هزارەای و ما چشم بە راە
تا نوبت ایرج زبردست امد

واتە:

خەییام لە پشتی پەردەوە سەرمەست هات
بە گۆزەی تەڕی سترانێن بەدەستەوە هات
هەزار ساڵێك گوزەشت و ئێمە چاوەڕێین
تا کو سووری ئیرەجی زەبەردەست هات

شایستەی ئاماژەیە، کە شاعیرانی هاوچەرخی ئێران نزیکەی سی ساڵێکە بە باندۆری وەرگێڕانی شیعری رۆژهەلاتی دوور، نەمازە ژاپۆنی ، رووپانکردۆتە هۆنینەوەی (هایکو و تانکا)وە ، کە تا رادەیەك هاوفۆرمی چوارینەیەو، هەندێکیان لەم بیافەدا بەرهەمی نایابیان داهێناوە.

لە کۆتاییدا ئێژم: چ ئەم پاژەو چ پاژەکانی دیکەی ئەم کتێبە(با خەییام باش بناسین)و چ (دیوانی خەییام بە کوردی) بە هەموو لاپەڕەکانیانەوە مشتێکە لە خەرواری پێناسەڤانیی جیهانی خەییامی پیتۆڵ و بلیمەت، بۆیەش هیوادارم ببێتە هاندەری خەڵکانی دی بۆ کارکردن لەپێناو ناساندنی باشترو باشتری خەییام...

هەڵبەتە ئێمەی کورد نەك هەر دەرهەقی خەییام ، بگرە دەرهەقی سەدان بلیمەتی دیکەی جیهان زۆرمان درێغی کردووە، کە ئەمە پێش هەر شتێك درێغییە دەرهەق رۆشنبیریی نەتەوەیی خۆمان.

فەرهەنگیلە *

ئاخ: خاك، خۆڵ ، زەمین

ئارێشە: کێشە، وێم.

ئاسیاو: ئاش

ئاکمان: فەلەك ، خولگە

ئالۆشیڤان: شەهوانی

ئامادەڤانی: حوزوور

ئاوەز: عەقڵ

ئەچنەو: ئاوها، وەسا

ئەڕا: بۆ، لۆ.

ئەڕاو چوین: بۆ و چۆن؟ چماو چۆن؟

ئەروەند: ئاوەزدار، عاقڵ

ئەروەندان: ئاوەزمەندان، عاقڵان.

ئەڤجا: ئەوجا.

ئەلیوا: ئاوها، وەسا، ئەچنەو

ئەندێشە: خەیاڵ

ئەنگارە: معیار

ئەوژی: ئەویش.

ئۆل: ئایین ، دین

ئیرەنگە: ئێستاکە، کاتی حازر

ئیسە: نهۆ، ئێستا، نها، ئیرەنگە

ئێکئێکە: یەك لە دوای یەك.

ئیوەتکردن: بەخێوکردن ، پەروەردەکردن

*

باڕی : باڕگ ، ئەبڵەق ، بەڵەك .

باندۆربار: موتەئەسسیر

بانگیار: پرۆپاگەندەیار، داعییە

بەرسڤ : وەڵام

بەرسڤدەر: وەڵامدەر، موجیب

بەلەسە: عیّار

بەڵەك: ئەبڵەق ، ڕەش و سپی ، باڕگ ، باڕی

بپلژێ: بژاکێ ، پەژموردەببێ

بت: دڵبەر، یار

بخەزرێنە: بەتووڕە سەیربکە.

بژنەفە: ببیسە، ببیە.

بلەز: خێرا

بلەزتر: زووتر، خێراتر.

بنەتا: کۆتای ، پێچەوانەی(سەرەتا)

بیاف: بوار، کایە، مەجال

بیرکاریڤان: بیرکاریزان

بیهن: بین، هەناسە، نەفەس

*

پاچڤە: وەرگێڕان

پاچڤە پاژییانە: ترجمە جزئیّە

پاچڤەوان: وەرگێڕ

پاژ: قسم ، بەش ، جزو

پەخشاهۆنراو:نپم(هۆنراو+ پەخشان)

پەروین: کۆ، پُریّا

پەندیار: حەکیم

پەیجۆ: لێتوّژەر، لێکۆڵەرەوە، باسکار

پەیگیر: متابع

پەیگیری: بەدواداچوون ، مُتابعە

پرسیارڤان: مُتسائل

پژگاڵ: سەرقاڵ، لەگژ، مەشغوول

پیتۆڵ:فرەزان،پەندیار، فەیلەسووف

پیتۆڵیی: فرەزانین وپەندیاریی.

پیشەڤان: حِرَفِ

پێوار: نادیار، غایب ، مختفی

پیان: پیاڵە، جام

پیانگەل: پیاڵەکان

پێکڤە: پێکەوە.

*

تاودان: غاردان

تل: پەنجە ، قامك ، كلك

تەڤـ : هەموو، گشت

تەنا: ئاسوودە.

تۆمارئامێز: وەسّائقی

تۆمارکردن: تدوین ، تسجیل ، نووسین

تۆمارکراوە: مُدّوَن

*

چاڤکانی: سەرچاوە، چاوگ

جاوید: نەمر

جغز: بازنە

جڤات: کۆڕ ، ئەنجومەن

جڤاکی: کۆمەڵایەتی

*

چڤ : فێڵ

چکو: چونکە.

چکووس: خەسیس ، پیسکە

چمان: وەك بڵێی ، كأنّما

چماو چوین: بۆ و چۆن.

چوونگە: بۆچوون

چێدەکا: دروستدەکا، دەئافرێنێ

چێکرد: دروستکرد، ئافراند.

چیڤانۆک: حیکایەتی خوراڤی ، ئەفسانە

*

حەنەکچی: گاڵتەچی

*

خەفتن: نووستن.

خەفتنگە: نوێن ، منام

خودان: خاوەن

خولگە: مەدار

خونکار: سوڵتان

خویا: دیار، روون ، مەکشووف

خینژی: بێجگە لە، جگە لە

*

داژیار: بژێو، توێشە.

دەپ: لەوح ، تەختە

دەپەخشن: پەخشدەکەن

دەپترێ: زیاد دەبێ.

دەڕابە: دەهەڵسە

دەڕسکێ: سەوزدەبێ، شیندەبێ.

دەڤۆک: شێوەزار، لەهجە

دەلیڤە: هەل، فرسەت

دەمارسازی: تەعریق

دەمیی: کاتیی، ئێرەتیی.

دەهزری: تێدەفکری.

دگان: دان

دوێشەو: دوێنێ شەو

دوێکە: دوێنێ.

دوێندراو: مُخاگَب

دیدگە: مەنزوور، رۆیە

دیرۆکڤان: مێژووناس ، موئەڕڕیخ

دیکەیان: ئەوانی تر.

دێم: روو، روومەت، روخسار.

دینە: شێتە

*

رابە: هەڵسە.

رەبەن: سەڵتەپیاو، بێ ژن

رسکانەوە: شینبوونەوە

رۆشنهزر: رۆشنبیر، رووناکبیر

رێڤەبەر: بەڕێوەبەر

رێڤگە: مُنگَلَق ، مُبتدأ

رێڤینگ: رێبوار

رێوزێ: ئاست، پلەوپایە.

*

زارۆکیی: منداڵێتی

زاگە: شوێنی لەدایکبوون ، مەسقەتِ رەئس

زڕەتۆژینەوە: نیمچە لێتۆژینەوە

زڕەخەییامی: شبە خەییامی

زڕەدزی: دزیئاسا، شەبەە سەریقە

زڕەڕەسەن: شبە رەسەن

زەریا: دەریا

زەریالووش: ئۆقیانووس ، محیگ

زڤڕین: گەڕانەوە.

*

ژ: لە.

ژنەفتم: بیستم.

*

ساڵپێو: تەقویم،ساڵنوما

سالۆخ: هەواڵ

سپێدە: بەیان

سرووش: وەحی ، ئیلهام

سرووشیار: موحی ، مُلهم

سرووشبار: مستلهم ،مستوحی

سەرڤە سەرڤە: سگحی ، چحل

سەرناڤ : ناونیشان ، عینوان

سەلخ: بنەتای مانگ

سەیدا: مامۆستا.

سەیدایی: مامۆستایی

*

شالیار: وەزیر

شەربك: گۆزەڵە، نۆشگە، سەبوو.

شەربکی کاشی: سەبووی کاشانی.

شبتی: وەك، میناك، شەبیە

شینگ: قودرەت

*

غورە: سەرەتای مانگ

*

فەڕ: خێر

فەلسەڤ: فەیلەسووف.

فرناخی: لەخۆبایی ، غروور، شانازی

فلیان: نایابکار

فلیڤانی: نایابکاری ، ئیبداع

*

ڤهێتی: نەنگ، عەیب.

ڤێجا: ئینجا

ڤین: عەزم.

*

کارەیل:کارەکان،ئیشەکان،
ئەرکەکان.
کاشکیٚ: بریا، خۆزگە.
کەڤەر: کەوەر
کەڤۆك: کۆتر، قومری
کەی: پادشا، شا
کرك: لفڤ
کرککردن: تەلەففوز
کریٚت: ناشرین
کفش: کەشف ، دۆزینەوە
کفشنەبووە:نەدۆزراوەتەوە،
کەشفنەبووە.
کلۆخ: کەپۆلٚ ، کەللەی سەر
کنووژ: چکووس ، خەسیس ، پیسکە
کووس: دەهۆلی گەورە
کۆڤان: خەم ، کەسەر، خەفەت
کۆمەلٚڤانی : جەمعی
*
گاڤا: کاتیٚ، دەما.
گەردیلە: زەڕڕە
گەلۆری: سەفاهەت
گەو: ئەلٚقە

گوری: قوربانی
گۆڕیچە: ئەلٚهەی ، لحد
گوزەشت: تێپەڕی.
گوساخانە: بێباکانە
گومانبار: گومانلێکراو
گیانەیل: رۆحەکان.
*
لەپکە: گوێچکە ماسی، سەدەف.
لەعل: یاقووتی سوور.
لەگینە: رەنگە، موحتەمەلە
لەورە: لەویٚ.
لەیرە: لێرە
لنشکا: لەناکاوە، نشکێڤا.
لۆ: بۆ، ئەڕا
لۆرین: لاواندنەوە، شیننامە
لیٚ: بەلاٚم.
لیوان: دەفر
*
مەزەو: گێولٚ، میزاج
مەژگ: مێشك، مەغز.
مەژنەفە: مەبیسە
مەگەز: مێش

مەنەر:ئاسەواری ماددیو مەعنەوی ، شوێنەوار

مرۆڤاندن: أنسنه

مشەختبوون: ئاوارەبوون

مکووم : بەرپا، بەرهەڵست ، بەرگر

موفلنگ: قەحپە

میچ: سەقف

میناك: وەك

میناکی: میساڵ ، نموونە

*

ناپترێ: زیادنابێ

ناخودئاگا: لاوعی

نارەسی: ناگەی

نازانینرەو: لائەدری، نەزانمکار

نازڤرێ: ناگەڕێتەوە، نایەتەوە

ناڤدار: ناودار، نامدار

ناڤـ نما: ناونما، کەششاف ئەسمێ

ناوکۆی: بەواسیتە، نقلاً عن ، عمر

ناهەرمان: ناجاوید.

ناهید: هەسارەی(زوهرە).

نەکفشاوە: نەدۆزراوەتەوە.

نەژنەفتمە: نەمبیستووە.

نەمازە: نەخاسمە، لاسیّما

نەنگ: عەیب.

نەهین: نهێنی، پێواری، پەنهانی.

نڤیچرك: کوڕەزا، کچەزا، حەفید، حەفیدە

نۆشگە: شەربك.

نها: نهۆ، ئیسە، ئێستا، ئیرەنگە

نهۆ: ئێستا، نها، ئیرەنگە

نیستی: نەبوون، عەدەم.

*

وازنەیەری: وازنەهێنی

وازی: بازی ، گەمە

و پێهەل: لەمە بەسەرەوە، من الآن فصاعداً...

وەربەرە: بەرایی

وەزرین: تأویل

وەل: لەگەڵ ، دگەڵ.

وەسا: وەها، ئاوهانە.

وەلێ: بەلاّم

وەیلکان: بووکەڵە

وێژا: بگۆ، ناگق.

وێم: کێشە، ئارێشە.

*

هاژنین: تێکدان ، شکاندن ، تەحتیم

هاڤیبوون: نامۆبوون

هاماج: فەزا

هاومێژ: هاوچەرخ

هەبیس: زاهید

هەرماو: جاوید، ئەبەدی

هەژ: شایستە

هەس: هەیە

هەسارۆك: کویکب ، ئەستێرەی بچووك

هەستی: بوون، وجوود.

هەڵبەستڤانی:قریچ،هۆنراوەی کێش و سەروادار

هۆیەل: هۆیەکان، ئەسباب.

هووم: ئەو کۆمەڵە بەردەیە کە ئاماژەی نیشاندەری راستە ڕێیە

هەڤدژ: تناقچ ، تچاد

هەڤدژی: موفارەقە

هەڤڕا: پێکەوە.

هەڤڕەئی: هاوڕای

هەڤیاز: فاچل

هەڤیازی: فچل

هەمرە: سوف ، س (ئامرازی ئایندەیە)

هزرڤان: بیرمەند، موفەککیر

هلۆ: هەڵسە، ڕابە

هۆڤانە: وەحشییانە

هەیڤ: مانگ

هیدمان: حایر ، دۆشداماو

هیدمانی: حەیرەت ، دۆشداماوی

هێژ: هێمان، هێشتا.

هێم: بناغە، بنچینە

*

یازی: سەرنووشت، چارەنووس.

*

بەهرام: ناوی چەند پادشایەکی ساسانییەو، فەرماندەیەکی ئێرانیش، ناڤدارتریان بەهرامی پێنجەم شای ساسانییە کە بە(بەهرامی چووبین) ناسراوەو، بە راوچی کەڵەکوێی شۆرەتدار بوو. .

پەروێز: نازناوی پادشای ساسانی خوسرەوی دووەمە.

جەمشید: (جەم = جەمشاسب) کوڕی تەهموورتە. چوارەمین شای پیشدادییەکانە. بەپێی شانامەی فیردەوسی هەفتصەت ساڵ فەرمانڕەواییکردووەو، بۆ یەکەم جار ئاهەنگی جەژنی نەرۆزی گێڕاوەو، ئێژن جامێکی هەبووە هەفت فەلەك و گشت جیهانی تێدا دەبینی.

جامی جەم: واتە (جامی جەمشید شا). ناوی دیکەشی هەن: جامی جیهان بین ، جامی گێتی نما و جامی جیهان نما. جامی جیهان پیشاندەرە، گوایە جەمشید شای ئێران دنیای تێدا دەبینی، بەپێی ئەفسانەی ئێرانی. ئەم جامە دەدرێتەپاڵ بەهرام و کەیخوسرەویش.

چەنگ: Harp ئامێرێکی مۆسیقایی ژێدارە، کە حەوت ژێی هەیە و بە ئەنگووست لێدەدرێ.

چوارو هەفت: چوار توخمێن خاك و ئاوو ئاگرو بایەو،(هەفت) فەلەکێن، کەلووەکان ، یا هەسارەکانە: خۆر، موشتەری ، زوحەل ، مەڕیخ ، زوهرە، عەتاردو مانگ. کە بە پێی باوەڕی باوی پێشینان ئادەمیزادو بوونەوەران بە باندۆریی ئەو هەفت باوك و چوار دایکەوە دەخوڵقێن!

حاتەمی تەی: پیاوێکی جوامێری زۆر سەخی بووە لە هۆزی(تەی) پێشی هاتنی ئۆلی ئیسلام ژیاوەو، لە سەخاوەتا بۆتە مایەی پەندگێڕان :" لە حاتەمی تەی سەخیترە!"

دەرهەم: لەو سەردەمانە، دەرهەمێك ٨دانق بووەو دانقێك ١٠دەنکە بووە.

ڕۆستەمی زاڵ: ناقدارترین قارەمانی ئەفسانەیی ئێرانییە. دژی تۆرانییەکان جەنگا لە سەردەمی کەیقوبادو کەیکاووس و کەیخوسرەودا. زۆر هێزدارو بوێرو دلێر بووە بەپێی شانامەی فیردەوسی.

زوحەل:(**کەیوان**) دووەم ئەستێرەی گرۆی خۆرە.

عەنقا: مەلێکی ئەندێشەیی ئەفسانەییە وەك(قەقنەس).زۆر جوان و بەهێزە. پێنصەت ساڵێك دەژی و، لە کاتی مەرگیا دەسووتێ و پاشان لە ژیلەمۆکەی عەنقایەکی تر پەیدادەبێ.

فرەیدوون: بەپێی میتۆلۆجیای ئێرانی ، پێنصەت ساڵ فەمانڕەواییکردووە. ئاهەنگێکی گەورەی لە سەرەتای حوکمیدا گێڕا، کە بە جەژنی (میهرەگان) ناوی نرا. لەپیریا قەڵستانەکەی بەسەر سێ کوڕەکەیا دابەشکرد: وڵاتی ڕۆژئاواو زەمینی ڕووم و دەورووبەری بۆ کوڕە گەورەکەی (سەلەم)، وڵاتی تورك و چین بۆ کوڕە ناڤینەکەی (توور) و ئێران و بابل و هند دگەڵ تاجی قەڵستاندا بۆ کوڕە بچکۆڵەکەی (ئیرەج)

قەلەندەرییە: گرووپێکن لە سۆڤ مەلامەتی ، کە بە ڕوواڵەت و ڕای خەڵکانی دی بایەخنادەن.

کاشی: کاشانی(شاری کاشان لەمێژە بە پیشەسازی فوخارو کاشی و مافوور بەناوبانگە)

کەیخوسرەو: کوڕی سیاوشە. سێیەم پادشای کەیانییەکانە. صەت و شێصت ساڵ حوکمیکردووە، بەپێی ئەفسانانی ئێرانی.

کەیقوباد: قوبادشا، یەکەم پادشای کەیانییە. نقێچرکی مینۆچهره.

کەیکاووس: کاووس شا. کوڕی کەیقوبادەو، دووەمین پادشای کەیانییەکانە بەپێی شانامەی فیردەوسی.

لەپکەو مرواری: پێشینان باوەڕیان وابوو کە مرواری لە تنۆکەی ئاوی باران کە دەکەوێتە نێوی لەپکەوە چێدەبێت.

---

* ئەم فەرهەنگیلەو پەراوێزانە بۆ هەردوو پەڕتوکەکەن (با خەییام باش بناسین) و (دیوانی خەییام بە کوردی) دەشێن، کە بەئەسڵ یەك پەڕتوك بوون ، بەڵام بەهۆی گەورەیی قەبارە جیاکرانەوەو، بوونە دوو پەڕتوك، بەڵام فەرهەنگیلەکەو پەراوێزەکان وەکو خۆیان لێرەدا بڵاودەکرێنەوە، بۆ سوودی زیاتر...(ج.ز)

ناڤ نما

ئارتەر جۆن ئاربری(١٩٠٥-
١٩٦٩)
ئارتەر کریستنسن(١٨٧٥- ١٩٤٥)
ئاصفی(١٤٧٨-١٥١٧)
ئاندریٚ ژید(١٨٦٩-١٩٥١)
ئایدن ئاغداشلوو(ل:١٩٤٠)
ئەبراهام لینکۆڵن(١٨٠٩-١٨٦٥)
ئەبوو حاتەم موزەففەر
ئیسفیزاری(م:پێش ١١٢١)
ئەبوو حەسەن لۆکری(م:
کۆتاییەکانی سەدەی دەیەم) (ك)
ئەبوو حەفصی نەسەفی(م:١١٢٤)
ئەبوو ڕەیحان بیروونی (٩٧٣-
١٠٤٨)
ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر(٩٦٧-
١٠٤٩)
ئەبوو شکور بەلخی(م:٩٤٤)
ئەبوو صاڵح خەییامی
بوخاری(م:٩٧١)
ئەبوو عەلای مەعەڕری (٩٧٣-
١٠٥٧)

ئەبوولقاسم زەمەخشەری(١٠٧٥-
١١٤٤)
ئەبوو لحەسەن عەبدولغەففار
نیشابووری(١٠٥٩- ١١٣٤)
ئەبوولحەسەن صددیقی(١٨٩٧-
١٩٩٥)
ئەبوولفەتح محەممەد شەهرستانی
(١٠٨٦-١١٥٣)
ئەبوولفەزڵ بەیهەقی (م:١٠٧٧)
ئەبوولقاسم عەلی حەریری (١٠٥٤-
١١٢٢)
ئەبوولقاسم هەیبەتوڵلا بەغدادی
ئیستڕلابی
(م: ١١٣٩)
ئەبوولنەصر موبەششیر تەرازی
(١٨٨٦-١٩٧٧)
ئەبوو محەممەد عەبدوڵلا
زۆزانی(م:١٠٣٩) (ك)
ئەبوو مەعالی رازی (م:١١٤٦) (ك)
ئەبوو موزەفەری ئەبیۆردی
(م:١١١٣)

ئەبوو موسلم خۆراسانی (م:٧٥٥) (ك)
ئەبوو نواس (٧٥٧- ٨١٤)
ئەحمەد حافز عەوەز (١٨٧٧- ١٩٥٠)
ئەحمەد حامد صەڕاف (١٩٠٠- ١٩٨٥) (ك)
ئەحمەد رامی(١٨٩٢- ١٩٧٨)
ئەحمەد بیرشك (١٩٠٦- ٢٠٠٢)
ئەحمەد شاڵی(١٩٢٤-١٩٧٧) (ك)
ئەحمەد شاملوو(١٩٢٥- ٢٠٠٠)
ئەحمەد صافی نەجەفی (١٨٩٧- ١٩٧٧)
ئەرنیست رینان(١٨٣٣- ١٨٩٢)
ئەسیرەددین ئەومانی (م:١٢٥٨) (ك)
ئەصغەر بەرزی (ل:١٩٥٩)
ئەفلاتوون (٤٢٧- ٣٤٧ پێشی زایینی)
ئەلیاس ئەبوو شەبەکە(١٩٠٣- ١٩٤٧)
ئەمیر عەلی شیر نەوائی (١٤٤٠- ١٥٠٠)
ئەمین مەعلووف (ل:١٩٤٩)
ئەنوەری (؟١١٢٦-؟١١٦٩)
ئەنیشتاین (١٨٧٩- ١٩٥٥)
ئەوحەدەددین کرمانی (م:١٢٩٨)
ئەهلی شیرازی (١٤٥٤- ١٥٣٦)
ئۆ هنری (١٨٦٢- ١٩١٠)
ئیبراهیم ئەلعورەییز(١٩٠٨- ٢٠٠٢)
ئیبن جەوزی(م:١٢٠١)
ئیبن خەلدوون(١٣٣٣- ١٣٧٨)
ئیبن شبلی بەغدادی(م:١٠٨٠)
ئیبن سینا(٩٨٠-١٠٣٧)
ئیبنولڕوومی(٨٣٦- ٨٩٦)
ئیبن یەمین (؟١٣٦٧-؟١٤٥٠)
ئیحسان تەبەری(١٩١٦- ١٩٨٩)
ئیدوارد بایلەر کاوەل(١٨٢٦- ١٩٠٣)
ئیدوارد ئەنیسون رۆس(١٨٧١- ١٩٤٠)
ئیدوارد فیتزجیراڵد(١٨٠٩- ١٨٨٣)
ئیدوارد هنری وینفیڵد(١٨٣٦- ١٩٢٢)

ئیرەج زەبەردەست (ل:١٩٧٤)
ئیسماعیل تەغرائی (م: ١١١٩)
ئیسماعیل یەکانی(١٨٨٧- ١٩٧٤)
ئیلییا ئەبوو ماڕی (١٨٨٩-١٩٥٧)
ئیمام ئەبوو حامد غەززالی(١٠٥٨-١١١١)
ئیمام حەرەمەینی جوەینی (م:١٠٨٥)
ئیمام فەخری رازی(١١٤٩- ١٢٠٩)
ئیمام هورەوی(م: ١٢٦٨ ز)
*
بابا ئەفزەڵ کاشانی(؟١١٨٦- ؟١٢٦٧)
بابا تاهیری هەمەدانی(؟١٠٠٠- ؟١٠٧٥) (ك)
بایەزیدی بوستامی (م:٨٧٤) (ك)
بایرۆن(١٧٨٨- ١٨٢٤)
بەدیع فروزانفەر(؟١٨٩٧- ١٩٧٠)
بەسسام کوردی خارجی (م: ٨٧٨) (ك)
بەندەر عەبدلحەمید(ل:١٩٤٧)
بەهائەددین خوڕەمشاهی (ل: ١٩٤٥)
بەهائەددین عاملی (١٥٤٦- ١٦٢٢)
بەهمەنیار (م:١٠٦٥)
بلیز پاسکاڵ (١٦٢٣- ١٦٦٢)
بۆریس روزینفیڵد(١٩١٧- ٢٠٠٨)
*
پوور فرەیدوون (ناوەڕاستی سەدەی ٦ ك = ١٢ ز) (ك)
پووربەهای جامی (م:؟لە نێوان ١٢٧٠ و١٣٣١)
پیتەر ئیوری(ل:١٩٢٣)
پییێر پاسکاڵ (١٩٠٩- ١٩٩٠)
*
تالب ئامولی (م: ١٦٢٦)
تالب حەیدەری (ل:١٩٢٨)
تاهیر چەغانی (م:٩٨٧)
تەقی ئەڕانی (١٩٠٢- ١٩٣٩)
ت.س.ئیلیەت (١٨٨٨- ١٩٦٥)
تۆماس هاید(١٦٣٠- ١٧٠٣)
تیۆڤێل گوتیێ (١٨١١- ١٨٧٢)
*
جاك لەندەن (١٨٧٦- ١٩١٦)
جەلالەددین کەززازی (ل:١٩٤٨) (ك)

جەلالەددین مەلیکشا(م: ١٠٩٢)
جەلال زەنگابادی (ل:١٩٥١) (ك)
جەلالەددین هومایی (١٨٩٩-١٩٨٠) (ك)
جەمالەددین ئەبهەری (سەدەی ٦ ك = ١٢ن) (ك)
جەمالەددین سەلمان ساوجی(١٣٠٠- ١٣٧٦)
جەمالەددین عەلی قفتی (١١٧٢-١٢٤٨)
جەمیل صدقی زەهاوی (١٨٦٣-١٩٣٦) (ك)
*
حافزی شیرازی (؟١٣١٧-؟١٣٩٧)
حەسەنی صەباح (؟١٠٣٧- ١١٢٤)
حەمەدوڵڵا مستەوفی(١٢٨١-١٣٤٩)
حەمە كەریم عارف (ل:١٩٥١) (ك)
حوسێن بەهزاد(١٨٩٤- ١٩٦٨)
حوسێن دانش (١٨٦٩- ١٩٤٣)
حوسێن شەجەرە(١٩٠٠- ١٩٨٢)
حوسێن فەخیمی (ل:١٩٤٥).
حوسێن قودس نەخەعی(١٨٩٤-١٩٧٧)
حوسێن مەردان (١٩٢٧-١٩٧٢) (ك)
حوسێن موجیب میسری (١٩١٦-٢٠٠٤)
*
خاجوی كرمانی(١٢٩٠- ١٣٥٢)
خاقانی شێروانی (١١٢٠- ١١٩٨)
خەڵەف محەممەد ئیسماعیل
خەییام (م: سەدەی ٥ ك =١١ن)
خۆرخێ مانریكی (١٤٤٠- ١٤٧٩)
خوسرەو جاف (ل:١٩٤٥) (ك)
*
دارون (١٨٠٩- ١٨٨٢)
داریووش شایگان (ل:١٩٣٥)
دانتی (١٢٦٥-١٣٢١)
دەقیقی (م:٩٧٥)
دیكارت (١٥٩٠- ١٦٥٠)
*
رامبۆ(١٨٥٤-١٨٩١)
رەحیم رەزازادەی مەلیك (١٩٤٠-٢٠١٠)

ڕەزا تەوفیق (١٨٦٩- ١٩٤٩) (ك)
ڕەشید یاسمی (١٨٩٦-١٩٥١) (ك)
ڕەشیدی سەمەرقەندی(نیوەی
دووەمی سەدەی ١١و نیوەی
یەکەمی سەدەی ١٢ ز)
ڕۆبرت فرۆست (١٨٧٤- ١٩٦٣)
ڕۆبێرت گرەیڤز(١٨٩٥- ١٩٨٥)
روشدی راشد(ل:١٩٣٦)
روودەکی سەمەرقەندی (م:٩٤٠)
*
ژەبیحوڵڵا صەفا(١٩١١- ١٩٩٩)
زەکەرییا محەممەد قەزوینی(١٢٠٣
- ١٢٨٣)
ژەهیرەددین ئەبوولحەسەن بەیهەقی
(؟١١٠٥-؟ ١١٧٠)
*
ژیلبەر لازار(ل:١٩٢٠)
*
سەحابی ئەسترابادی(م:؟١٦٠١)
(ك)
سەعدی شیرازی (؟١٢١٣-١٢٩٢)
سەعید نەفیسی (١٨٩٥- ١٩٧٥)

سەنائی غەزنەوی
(م:؟١١٣٠یا١١٤٥یا١١٥٠)
سەیید عەلی میر ئەفزەڵی(ل:١٩٦٩)
سەیفەددین باخەرزی(م:١٢٣١)
سەیفی هورەوی (ل: ١٢٨٢)
سوڵتان عەلی مەشهەدی(١٤٣٧-
١٥٢٠)
سوڵتان وەلەد(١٢٢٦-١٣١٢)
سیاوش کیسرائی(١٩٢٧-١٩٩٧)
سیراجەددین قومری (م:١٢٢٧یا
١٢٤٢)
سێرڤانتیس (١٥٤٧- ١٦١٦)
سیرووس شمیسا(ل:١٩٤٩)
*
شا عەبباسی صەفەوی(١٥٧١-
١٦٢٩)
شاه سنجان خەوافی (م: ؟
دەوروبەری ١١٩٦- ١٢٠٢)
شاه نیعمەتوڵڵا وەلی(؟١٣٢٩-
١٤٣٠) (ك)
شەقیق بەلخی (م: ٧٩٠)
شەکسپیر(١٥٦٤- ١٦١٦)

شەمسەددین محەممەد مەحموود شەهرەزووری(؟١١٦٥- ؟١٢٥٠) (ك)
شەمس مەغربی (نیمەی سەدەی٦- سەرەتاکانی سەدەی٧ ك= ١٢- ١٣ ز)
شەهابەددین سوهرەوەردی (م:١١٩١) (ك)
شەهرستانی (١٠٨٦- ١١٥٣)
شەهید بەلخی (م:٩٣٦)
شۆبنهاوەر(١٧٨٨- ١٨٦٠)
شێخ ئەبوولحەسەن خەرقانی (٩٦٣-١٠٣٣)
شێخ ئەحمەد غەززالی (م: ١١٣٢)
شێخ بەهائەددین عاملی (م: ١٦٢٢)
شێخ رووزبەهان شیرازی(١١٢٨- ١٢٠٩)
شێخ سەلام عازەبانی (١٨٩٢- ١٩٥٩) (ك)
شێخ مەجدەددین بەغدادی (م:؟١٢١١یا١٢١٧)
*
صادق هیدایەت (١٩٠٣-١٩٥١)
صائب تەبریزی (؟١٦٠٧- ؟١٦٧٥)
صاڵح جەعفەری(١٩٠٨- ١٩٧٩)
*
عەبباس ئیقبال ئاشتیانی(١٨٩٦- ١٩٥٥)
عەبباس مەنزووری (ل:١٩٢١)
عەبدولباقی گولپینارلی(١٨٩٩- ١٩٨٢)
عەبدولحەق فازڵ (١٩١١- ١٩٩٢)
عەبدولڕەحمان جامی(١٤١٤- ١٤٩٢)
عەبدولڕەحمان خازنی مەروەزی (م:؟١١٥٥)
عەبدوڵڵا ئەنصاری (١٠٠٥- ١٠٨٨)
عەبدوڵڵا خەییامی مازەندەرانی(م: ٩٢٢)
عەبدوڵڵا گۆران (١٩٠٤- ١٩٦٢) (ك)
عەبدولوەههاب بەیاتی (١٩٢٦- ١٩٩٩)
عەرووزی سەمەرقەندی(م:١١٧٤)

عەلائەددین...خەلەف خەییامی
خۆراسانی (م:پێش سەدەی ٨ ك
=١٤ ز)
عەلائەددین عەتا مەلیك بەهائەددین
جوەینی (١٢٢٦-١٢٨٣)
عەلی باخەرزی (م:١٠٧٥)
عەلی دەشتی (١٨٩٥-١٩٨١)
عەلیشیر نەوائی (١٤٤٠- ١٥٠٠م)
عەوفی (م:؟١٢٣٢)
عەونی (١٩١٤-١٩٩٢) (ك)
عوبێدی زاكانی (١٣٠٠-١٣٧١)
(ك)
عوسمان جەلالی هەجویری
(م:١٠٧٢)
عوسمان موختاری (م:؟١١١٨)
عومەر خەییام (؟١٠٢١-؟١١٢٣)
عەینولقوزاتی هەمەدانی (١٠٩٦-
١١٣٠)
عیمادەددین كاتبی ئەصفەهانی
(١١٢٥-١٢٠١)
عیماد فەقیه كرمانی (م :١٣٧١)
*****

غولام حوسێن ئەمیرخانی
(ل:١٩٣٩)
غولامحوسێن ئیبراهیم
دینانی(ل:١٩٣٤)
غولامحوسێن موصاحب (١٩١٠-
١٩٧٩)
*****
فایز دەشتی (١٨٣٤-١٩١١)
فەخرەددین عیراقی (م:١٢٨١ یا
١٢٨٩) (ك)
فەریدەددین عەتتار نیشابووری
(؟١١٤٢- ١٢٢٩)
فەرەیدوون شەهبازیان (ل: ١٩٤٢)
فەرەیدوون موشیری(١٩٢٥-
٢٠٠٠)
فەرروخی سیستانی(٩٦١-١٠٣٧)
فەرروخی یەزدی (١٨٨٩- ١٩٣٨)
فەزلوڵڵا رەزا(ل:١٩١٥)
فدریكۆ گارسییا لۆركا(١٨٩٨-
١٩٣٦)
فردریك رۆزن(١٨٥٦-١٩٣٥)
فرۆید(١٨٥٦- ١٩٣٩)

فۆن هامەر بۆرگشتال (١٧٧٤-١٨٥٦)

فیردەوسی(٩٤٠- ١٠٢٠)

فێرناندۆ پیسووا (١٨٨٨- ١٩٣٥)

*

ڤالەنتین ژۆکۆڤسکی (١٨٥٨-١٩١٨)

ڤلادیمیر مینۆرسکی (١٨٧٧-١٩٦٦)

ڤۆڵتێر(١٦٩٤- ١٧٧٨)

*

قاڕی یووسف قفتی (؟١١٦٧یا١١٧٢- ١٢٤٨)

قاسم غەنی (١٨٩٣- ١٩٥٢)

قەتران تەبریزی (؟١٠٠٩- ١٠٧٢) (ك)

قەیصەر ئەمین پوور (١٩٥٩-٢٠٠٧)

قوتبەددین حەیدەر(١١٣٦-١٢٢١)

*

کەریم ئیمامی (١٩٣٠-٢٠٠٥)

کەسایی مەروەزی (م:١٠٠٠)

کەمال خوجەندی(م:١٤٠١)

کەمالەددین ئیسماعیل (م:١٢٣٧) (ك)

کەمالەددین بەهزاد(١٤٦٠-١٥٣٥)

کەمالەددین بندار رازی (م:١٠١٠) (ك)

کەماڵی (١٨٨٦-١٩٧٤) (ك)

کۆڵین تێرنەر(ل:١٩٥٥)

کیرگەگارد(١٨١٣-١٨٥٥)

*

گابرییێل مارسێل (١٨٨٩-١٩٧٣)

گالیلۆ گالیلی(١٥٦٤-١٦٤٢)

گوێتە(١٧٤٩-١٨٣٢)

*

لاوتسی (سەدەی ٥- ٦ پێش زایینی)

لایق شیرعەلی(١٩٤١- ٢٠٠٠)

لەیۆناردۆ داڤنشی(١٤٥٢- ١٥١٩)

لیباژیڤسکی(١٧٩٣-١٨٥٦)

*

مارتن ئێسپادا(ل:١٩٥٧)

مارتن لۆتەر کینگ (١٩٢٩- ١٩٦٨)

مارکس (١٨١٨- ١٨٨٣)

مەجدەددین هەمگر (م: ١٢٧٩) (ك)

مەحموود فەرشچیان (ل:١٩٣٠)
مەحموود دەوڵەت ئابادی
(ل:١٩٤٠)
مەڕهەبوددین محەممەد عەلی
خەییامی (م: ١٢٤٤)
مەسعوود سەعەد سەلمان(١٠٤٦-
١١٢١)
مەسعوود فەرزاد(١٩٠٦- ١٩٨١)
(ك)
مەلا خەلیل مشەختی (١٨٩٧-
٢٠٠٧) (ك)
مەنصوور ئەوجی (ل: ١٩٣٨)
مەهدی ئەخەوان سالسٚ (١٩٢٨-
١٩٩٠)
مەهدی جاسم شەمماسی (١٩٢٠-
١٩٧٩)
مەهدی سوهەیلی (١٩٢٤-١٩٨٧)
مەهستی گەنجەوی(؟١٠٨٩-
١١٥٩) (ك)
مەولانا جەلالەددین
روومی(١٢٠٧- ١٢٧٣)
مەیموون نەجیب واسڀی(م:؟١١٢٠)

محەممەد بەهائەددین خەرەقی(م:
١١٣٨)
محەممەد بن تاویت (١٩١٨-
١٩٧٤)
محەممەد تەجویدی(١٩٢٤- ١٩٩٤)
محەممەد تەقی بەهار(١٨٨٦-
١٩٥١) (ك)
محەممەد تەقی جەعفەری (١٩٢٥-
١٩٩٨)
محەممەد جەعفەر یاحەققی
(ل:١٩٤٧)
محەممەد حوسەینی
بەغدادی(١٠١٤-١٠٨٧)
محەممەد حوسێن عەنقا(م:١٨٩٠)
(ك)
محەممەد رەڕزا جەلال نائینی
(١٩١٦- ٢٠١٠)
محەممەد رەڕزا شەجەریان (ل:١٩٤٠)
محەممەد رەڕزا قەنبری (ل:١٩٥٥)
محەممەد زەکەرییا رازی(؟٨٦٥-
؟٩٣٤)
محەممەد صەلاحەددین
مونجد(١٩٢٠- ٢٠١٠) (ك)

محەممەد صالّح قورق (ل: ١٩٣٦)
محەممەد عەلی ئیسلامی
نودوشەن(ل:١٩٢٥)
محەممەد عەلی فرووغی(؟١٨٧٧- ؟١٩٤٣)
محەممەد غونێمی هیلال (١٩١٦- ١٩٦٨)
محەممەد فوراتی(١٨٨٠- ١٩٧٨)
محەممەد مەحموود بەلخی میر خواند(م:١٤٩٧)
محەممەد مەعموور بەیهەقی(م:١٠٩٢)
محەممەد مەهدی جەواهری (١٨٩٩- ١٩٩٧)
محەممەد مەهدی فولادوەند (١٩٢٠- ٢٠٠٨)
مستەفا تەل(عەرار)(١٨٩٩- ١٩٤٩)
موتەنەببی (٩١٥- ٩٦٥)
موجتەبی مینەوی(١٩٠٣- ١٩٧٦)
موحیتِ تِەباتِەبائی(١٩٠٢- ١٩٩١)
مۆریس مەتەرلینگ (١٨٦٢- ١٩٤٩)
موعززی نیشابووری(١٠٤٨- ١١٢٧)
میرزا محەممەد خان قەزوینی(١٨٧٣- ١٩٤٩)
میرزا محەممەد سەها(م: ١٩١٩) (ك)
میر عیماد قەزوێنی (١٥٥٣- ١٦١٥)
میگێل ئوناموونۆ(١٨٦٤- ١٩٣٦) *
ناصر بوخاری(م: ؟١٣٧٨)
ناصر خوسرەو(١٠٠٣- ١٠٨٨)
نەجمەددین ئەبوو بەکر رازی(م:١٢٤٧)
نەجمەددین کوبرا(م:١٢٢١)
نەجیب جرفارژقانی(م: ١٢٦٦)
نەصیرەددین تِووسی(١٢٠١- ١٢٧٤)
نوستەر ئادامۆس(١٥٠٣- ١٥٦٦)
نیڕامەددین ئەصفەهانی(م:پێش١٢٨١)
نیڕامولمولك حەسەن تِووسی (١٠١٨- ١٠٩٢)

نیزامی گەنجەوی (١١٣٥-١٢١٧) (ك)
نیکلسون (١٨٦٨-١٩٤٥)
نیکۆلاس (١٨١٤- ١٨٧٥)
نیما یوشیج (١٨٩٧- ١٩٥٩)
نیووتن (١٦٤٢-١٧٢٧)
*
هادی لعەلەوی (١٩٣٣- ١٩٩٨)
هارۆڵد لامب (١٨٩٢- ١٩٦٢)
هاشم زەمانیان (ل:١٩٥٥)
هانس شیدەر (١٨٩٦-١٩٥٧)
هەژیر تەیموریان (ل: ١٩٤٠) (ك)
هۆشەنگ سەیحوون (ل: ١٩٢٠)
هۆمیرۆس (سەدەی نۆیەمی پێش زایینی)

هیلالی جوغتائی (م:؟١٥٢٩)
*
وەدیع بوستانی(١٨٨٨- ١٩٥٤)
ولیەم بەتلەر ییّتس (١٨٦٥- ١٩٣٩)
*
یەغما جەندەقی (م: ١٨٥٩)
یوجین ئۆنیّل (١٨٨٨- ١٩٥٣)
یووسف حوسێن بەککار(ل: ١٩٤٢)
یووسف ئەییووب زاهید (م:١١٤٠)
یوگنی ئیواردۆڤیچ
بیرتلیس(١٨٩٠- ١٩٥٧)

---

* تێبینی:
- هەموو مێژووەکانم بە ساڵانی (زایینی) نووسیوە.
- (ك): بە رەچەڵەك کوردە.
- ئەم ناوانەی خوارەوە چەند ناوێکی تر، یا هیچم دەربارەی مێژووی لەدایکبوون و مردنیان نەدۆزیوەتەوە، یان لەبەر کەمی کات نەپەرژاوم بۆیان بگەڕێم :

ئەبوو حەسەنی ئەنباری/ ئەبوو عەبباس لۆکەری (کورد)/ ئەبوو فەتح کوشکی بەیهەقی/ ئەبوو نەصر محممەد عەبدولڕەحیم نەسەوی/ ئەدیب تەقی/ ئەکبەری تەجویدی/ ئەلبێرت لویس/ ئەلیهۆ فیدەر/ ئەمیر ئەحمەد گەنجەوی/ ئەمیر حەسەن خنجی/ ئیدوارد هیرۆن ئەلن/ ئیدمۆند دولاك/ ئیسعاد عەبدوولهادی قندیل/ ئیمام محەممەد بەغدادی/ ئیمام موەففەق نیشابووری/ بەدر تەوفیق/ بەهروز قوربان زادە/ بوزانی/ بولْدریچ/ بیجان وەهاب زادە/ پووران فەڕوخزاد/ تەغرید زەعیمیان/ جان ئیف لاکرووا/ جەببار بەگ/ جیهان بەخش کوردی زادە(کورد)/ حەکیم عەلی محەممەد حیجازی قایینی/ حوسێن خوسرەوی/ حیکمەت فەرەج بەدری/ خوسرەو رۆشن مازەندەرانی/ رەسسام ئەرژەنگی/ رەسوولی موڕادی/ رەشیدی سەمەرقەندی/ ریچارد لۆرج/ ریکاردۆ مورینو کاستیلۆ/ سەرکیس خاچادۆریان/ سەعید سەعیدپوور/ سەیید حەسەن رەفیعی قەزوێنی/ سوامی گوڤیندا تیرتەهە/ شاپوور پساوەند/ شاهڕوخ گولستان/ شەوقی ماجری/ شێخ ناصرەددین مەنصوور/ شێخ روباعی مەشهەدی/ صایغ بەلخی/ عەبدولمونعم حەفنی/ عەبدولواحد گەیلانی/ عەلی باخەرزی/ عەلی شاە/ عەلی مەنصوور/ عیززەددین کەرەجی (کورد)/ عیززەددین مەحموود کاشانی/ غەسسان جوباعی/ غولام رەڕزا ئیسماعیل زادە/ فاتیح عیززەت پوور/ ف. سمێلجا/ فوئاد رووحانی/ قوربان ئەجەلی/ گارسن دوتاسیٚ/ گیلبەرت جەیمس/ لامیعی دهستانی/ ل.وێل. ساتون/ مەفتوون بوردەخوونی/ محەممەد ئیلاقی فەیلەسووف/ محەحمەد کەمالەددین حیلمی/ محەممەد نوورەددین عەبدولمونعیم/ مستەفا بادکوبەی هزاوەی/ موحسن فەرزانە/ مێشکا ستیڤانۆزیچ/ نەصروڵلا ئەفچەی/ هۆشەنگ موعین زادە/ هیممەتی بەلخی/ یار ئەحمەد رەشیدی تەبریزی.

سەرچاوە و ژێدەران

بەفارسی– پەڕتوك:

١– می و مینا سیری در زندگی و ئێپار حکیم عمر خیام نیشابوری/ بکوشش : علی دهباشی/ چاپ اوّل (٢٠٠٤م) هنر سرای گویا– تهران *

٢– رباعیّات حکیم عمر خیّام، تنقیم بر اساس قافیه/ توسگ: امیر حسن خنجی ، با مقدمه بر رباعیّات خیّام نوشته صادق هدایت به سال (١٩٣٤م) www.irantarikh.com

٣– رباعیّات حکیم عمر خیّام نیشابوری/ به اهتمام و مقدمه: محمد علی فروغی و دکتر قاسم غنی/ چاپ دووەم (١٩٨٥م) تهران

٤– رباعیّات خیّام (گربخانه) به کوشش: یار احمد رشیدی.../ به تصحیح: استاد علاّمه جلال الدین همائی (١٩٩٣م) نشر هما– تهران

٥– رباعیّات حکیم خیّام (گربخانه یار احمد رشیدی ....) با مقدمه و حواشی: عبدالباقی گولپینارلی/ باهتمام: رحیم رچازاده ملك(٢٠٠٧) تهران

٦– دمی با خیّام/ علی دشتی/ چاپ دوم (١٩٩٨م) اساگیر– تهران

٧– نقد و بررسی رباعی های خیّام/ محسن فرزانه/ چاپ یکم (١٩٨٦م) کتابخانه فروردین – تهران

٨– دانشنامه خیّامی/ رحیم رچازاده ملك / چاپ اوّل (١٩٩٨م) تهران

٩– خەیام نامە،روزگار، فلسفه و شعر خیام/ محمد رچا قنبری/ چاپ چهارم ٢٠١٠ انتشارات زوّار– تهران

١٠- رباعی های خیّام با ترجمه: انگلیسی، فرانسه، المانی، عربی/ نگارگر: حسین بهزاد/ مقدمه: مینورسکی/ مؤخره: اردشیر تاکستانی (٢٠٠٥م) تهران
١١- رباعیّات عمر خیّام/ بزبانهای: فارسی، انگلیسی، فرانسه، المانی، اسپانیائی، عربی، ترکی، روسی، ژاپنی، ارمنی، ایتالیائی/ مقدمه: محسن فرزانه/ چاپ سوم (٢٠٠٦م) نشر پارسا- تهران
١٢- رباعیّات حکیم عمر خیّام، با ترجمه به زبانهای: عربی، اردو، انگلیسی، فرانسه، ئەلمانی/ مقدّمه: دکتر امیر عبّاس مجزوب صفا/ چاپ چهاردهم (٢٠٠٧م) انتشارات اقبال - تهران
١٣- رباعیّات حکیم عمر خیّام، بر ئەخرین پژوهشها: پرفسور ئەرتر ئەربری- ژیلبرت لازار/ فارسی، انگلیسی، فرانسه/ مقدمات: ئەربری ، محمد تقی جعفری و محمد اسلامی ندوشن/ چاپ اوّل (٢٠٠٨م) انتشارات جانزاده- تهران
١٤- تحلیل شخصیّت خیّام/ محمد تقی جعفری/ چاپ دوم (١٩٨٩) انتشارات کیهان- تهران
١٥- هستی و مستی/ حکیم عمر خیّام نیشابوری/ بەروایت: حکیم دکتر دینانی/ گفتوگو از: کریم فیچی/ چاپ دوم (٢٠١٠) تهران
١٦- سیر رباعی/ دکتر سیروس شمیسا/ چاپ دوم (١٩٩٥م) تهران
١٧- درّه الأخبار و لمعه الأنوار(برگردان فارسی تتمه صوّان الحکمه، ابو الحسن علی بن زید بیهقی) ترجمه:منتجب الدین منشی یزدی/ تصحیح و تحقیق: علی اوجبی/ چاپ دوم (٢٠١٠م) تهران
١٨- مرزبان نامه/ مرزبان بن رستم بن شروین/ ترجمهو فارسی: سعدالدین وراوینی/ به کوشش: دکتر خلیل خگیب رهبر/ چاپ پازدهم (٢٠١٠)
www.tabarestan.info

۱۹- نزهه المجالس، چهار هزار رباعی برگزیده از سیصد شاعر، از قرن چهارم تا قرن هفتم/ تألیف: جمال خلیل شروانی/ به تصحیح و تحقیق و با مقدمه و شرح حال گویندگان و توچیحات و فهرستها از: دکتر محمد امین ریاحی/ چاپ دوم با تجدید نظر نهایی (۱۹۹٦) انتشارات علمی تهران
۲۰- باران هزار ابر سرگردان، یادداشتهایی بر رباعیّات کهن پارسی/سید علی میر افچلی/ http://mirafzali.blogfa.com
۲۱- جام جهان بین/ محمد اسلامی ندوشن/ چاپ اوّل (۲۰۰۳م) نشر قگره – تهران
۲۲- تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم میلادی/ ن.و. بیگواوسکایا، ێ.یو.یاکوبوسکی، ای.ب.بگروشفسکی، ێ.م.بلنتسکی ، ل.و.استرویوا/ترجمه کریم کشاورز/ چاپ پنجم (۱۹۸٤) تهران
۲۳- تاریخ اسماعیلیان در ایران.../ استرویوا لودمیلا ولادیمیرونا/ ترجمه: دکتر پروین منزوی/ پیش گفتار: دکتر علی نقی منزوی/ چاپ دوم (۲۰۰۷م) نشر اشاره- تهران
۲٤- دانشنامه ادب فارسی (جلد یکم) ێسیای مرکزی/ به سرپرستی: حسن انوشه/ چاپ اوّل (۱۹۹٦) تهران
۲۵- تاریخ ادبیات ایران/ یان ریبکا، با همکاری: اوتکار کلیما...و دیگران/ ۲ جلد/ ترجمه ابو القاسم سری (۲۰۰۳) تهران
۲٦- ادبیّات ایران در ادبیّات جهان/ دکتر امیر اسماعیل ێژر/چاپ دوم (۲۰۰۸) سخن – تهران
۲۷- تصوف و ادبیات تصوف/ یوگنی ادوارددویچ برتلس/ ترجمه: سیروس ایزدی/چاپ دوم(۱۹۹۷م) امیر کبیر- تهران

٢٨- شعر فارسى در عصر سلجوقى/ دكتر صالح فهمى/١٩٦٦مگبعه النعمان ، النجف- العراق
٢٩- ديوان رودكى.../ تنقيم، تصحيح ونقارت: جهانگير منصور(١٩٩٤م) تهران
٣٠- شاهنامه/ ابو القاسم فردوسى/با كشف ابيات/٢جلد/ بر پايه چاپ مسكو/چاپ سوم(٢٠٠٧م) هرمس – تهران
٣١- فردوسى/ محمد امين رياحى/ چاپ سوم (٢٠٠١م) تهران
٣٢- ديوان رباعيّات ابو سعيد ابو الخير/ www.iranEman.com
٣٣- ديوان سنائى/ بكوشش: دكتر عليمحمّد صابرى و رقيه تيمورى و روح الله محمّدى/ ئينتەرنێت
٣٤- رباعيّات سنائى http://ganjoor.net
٣٥- مهستى گنجوى/رباعيات/ترتيب دهنده و مقدمه:رفائيل حسين/زير نقر:محمد ئ‌قا سلگان زاده (١٩٨٥) باكو- ئ‌ژربايجان
٣٦- رباعيّات خاقانى/ http://ganjoor.net/khaghani
٣٧- مختارنامه/ رباعيات عتار نيشابورى/ ganjoor.net/attar/mokhtarname
٣٨- زبور پارسى،نگاهى به زندگى وغزل هاى عگّار/محمد رچا شفيعى كدكنى/چاپ دوم(٢٠٠١) تهران
٣٩- داستان ها و پيام هاى عگّار در منگق الگير و الهى نامه/دكتر حشمت الله رياچى/بكوشش: حبيب الله پاك گوهر/ چاپ دوم (٢٠١٠) تهران
٤٠- ديوان و رساله المفيد للمستفيد/حكيم افچل الدين محمد مرقى كاشانى (بابا افچل)/بررسى، مقابله و تصحيح:مصگفى فيچى،حسن عاگفى، عبّاس بهنيا،على شريف/ چاپ اول(١٩٨٤) كتابفروشى زوار – تهران

٤١- كليات ديوان شمس تبريزى/ مولانا جلال الدين بلخى/ با مقدمه و تصحيح: محمّد عبّاسى/ چاپ چهارم (١٩٩٠م) تهران
٤٢- كليات سعدى/تصحيح:محمد على فروغى/ويراستەى:كاڤم عابدينى مگلق/چاپ اوّل(٢٠٠٧م) تهران
٤٣- رباعيّات انورى/ http://ganjoor.net/anvari/divan
٤٤- رباعيّات اوحدى/ http://ganjoor.net/ouhadi/divan
٤٥- رباعيّات عراقى/ http://ganjoor.net/eraghi/divan
٤٦- كلّيات عبيد زاكانى/ تصحيح و تحقيق و شرح: پرويز اتابكى/ چاپ دوم (٢٠٠٣) انتشارات زوّار- تهران
٤٧- ديوان حافڤ/تصحيح:قزوينى-غنى/بەكوشش:رچا كاكائى دهكُردى/چاپ اوّل (١٩٩٨م) تهران
٤٨- حافڤ/ بهٸ الدين خرمشاهى/ چاپ چهارم (٢٠٠٨م) انتشارات گرح نو- تهران
٤٩- رباعيّات سلمان ساوجى/ http://ganjoor.net/salman/divan
٥٠- ديوان شاه نعمت الله ولى/ به كوشش: بهمن خليفه بنار‌وانى/ چاپ سوم (٢٠٠٧) انتشارات گلايه – تهران
٥١- رباعيّات شاه نعمت الله ولى http://ganjoor.net/shahnematollah /
٥٢- ديوان كامل جامى/ ويراسته: هاشم رچى (١٩٦٢م) انتشارات پيروز- تهران
٥٣- ديوان امير نڤام الدين عليشير نوائى (فانى)/ بسعى و اهتمام: ركن الدين هُمايونفرّخ/ چاپ اول (١٩٦٣م) انتشارات كتابخانه ابن سينا- تهران

٥٤- ديوان هلالى جُغتائى/بتصحيح ومقابله و مقدّمه وفهرست از:سعيد نفيسى/چاپ سوم(١٩٩٦م) انتشارات كتابخانه سنائى - تهران
٥٥- رباعيّات شيخ بهائى عاملى/ ئينتەرنێت
٥٦- نجم الدين كبرى/ كاڤم محمّدى/ چاپ اول(٢٠٠١م) انتشارات گرح نو- تهران
٥٧- فايز دشتى/ مصگفى فخرايى/ چاپ سوم (٢٠٠٦م) انتشارات تيرگان - تهران
٥٨- گزيده‌اى از ديوان فرخى يزدى/ترجمه مقابله‌اى فارسى- انگليسى:دكتر علا الدين پازارگادى (٢٠٠٣م) انتشارات رهنما- تهران
٥٩- نيما يوشيج/ مجموعه‌ى كامل اشعار فارسى و گبرى/ گردێورى و تدوين: سيروس گاهباز/ چاپ چهارم (١٩٩٦م) انتشارات نگاه- تهران
٦٠- منڤومه خيّام وار فيتزجرالد/ مسعود فرزاد(١٩٦٩م) شيراز
٦١- رباعيات مردمى و رمزهاى بديعى/ رجب امان اف/ برگردان از سريليك به فارسى: رحمان رجبى/ چاپ اول (٢٠٠٢م) انتشارات سوش - تهران
٦٢- برخى بررسى ها درباره جهان بينى ها و بينش هاى اجتماعى در ايران/ احسان گبرى/ انتشارات حزب توده خارج از كشور١٩٧٠
٦٣- از پست وبلند ترجمه/ كريم امامى/ چاپ دوم (١٩٩٦) تهران
٦٤- تاريخ فلاسفه ايرانى از ئغاز تا امروز/ دكتر على اصغر حلبى (٢٠٠٢) انتشارات زوّار- تهران
٦٥- مهرگان ، جشن نامه مشاهير معاصر ايران، بخش تخست: هنر/ به اهتمام: محسن شهرنازدار/ چاپ اول (٢٠٠٥م) مؤسسه انتشاراتى روزنامه ايران

٦٦- شاعران کُرد پارسی گوی/ سیّد عبدالحمید حیرت سجّادی/ چاپ اوّل (١٩٩٦م) نشر احسان – تهران **

٦٧- دایره المعارف کردی، فرهنگ اعلام/دکتر صدیق صفی زاده بورەکەیی/چاپ اول(٢٠٠١م) انتشارات پلیکان – تهران

٦٨- تاریخ مشاهیر کرد (٣جلد) بابا مردوخ روحانی/ ١٩٩٢،١٩٨٧،١٩٨٥ تهران

٦٩- فرهنگ فارسی، جلد٥و٦ اعلام/ دکتر محمد معین/چاپ نهم (١٩٩٦م) مؤسسه انتشارات امیر کبیر- تهران

بەفارسی – وتارو لێکۆڵینەوە:

١- سیمای راستین خیّام/ فردین شیروانی ، حسن شایگان/ مجله (هنر و مردم) دوره١١، شمارەها: ١٢٢-١٢٤و ١٢٥ (یٚژر، بهمن و اسفند١٣٥١= ١٩٧٢م) تهران

٢- خیّام و مترلینگ/ یٚیا افکار خیّام بر مترلینگ اپر کژاشتەاست؟ ابراهیم صفائی/ مجله (هنر و مردم) دوره ١٢، شماره ١٣٩(اردیبهشت ٥٣) ١٩٧٠-١٩٧٤

٣- ساخت گفتمانی و متنی رباعیّات خیّام/ دکتر لگف الله یار محمدی/ مجله (مترجم) سال دوم ، شماره چهارم ، زمستان (١٩٩٢م)

٤- رباعیهای اصیل خیّام/ محسن فرزانه (ئینتەرنێت)

٥- از رسالات خیّامی تا رباعیّات/ علیرچا ژکاوتی قراگوزلو (ئینتەرنێت)

٦- کارنامەی خیام پژوهی در سدەی چهاردهم/ کاووس حسن لی و سعید حسام پور/ www.SID.ir

٧- جام خيام در دستان لايق شيرعلى شاعر فارسى گوى تاجيك/ شاه منصور خواجەاف (٢٠١٢)

<u>بەعەرەبی - پەڕتوك:</u>

١- رباعيّات عمر الخيّام.../ معرّبه نثماً: وديع البستانى/ عربى، انكْليزى، فرنسى، المانى، أردى/ گ٢ القاهره
٢- رباعيّات الخيّام/ ترجمها عن الفارسيّه نپراً ونثماً: جميل صدقى الزهاوى/ ١٩٢٨ مگبعه الفرات - بغداد
٣- عمر الخيّام الحكيم الرياچى الفلكى النيسابورى/ احمد حامد الصرّاف/ گ ٣/ ١٩٦٠ بغداد .
٤- رباعيّات عمر الخيّام/ الترجمه العربيه عن الفارسيه: أحمد الصّاڤ النجفى . أحمد رامى/ الترجمه الإنكْليزيه: إدوارد فيتزجيرالد/ تقديم: بندر عبدالحميد/ دار المدى ٢٠٠٣
٥- پوره الخيّام/ عبدالحق فاچل/ گ٢/ ١٩٦٨
٦- كشف اللپام عن رباعيّات الخيّام/ تأليف العلاّمه: ابو النصر مبشر الگرازى الحسينى/١٩٦٧ القاهره
٧- رباعيّات عمر الخيّام/ ترجمه: مصگفى وهبى التل (عْرار)/ حققها واستخرج أصولها و درسها: د. يوسف بكّار/ گ١/ ١٩٩٠بيروت- عمّان
٨- الخيّاميّات/ ترجمه: ابراهيم العريّچ/ گ١٩٩٧/٥ البحرين
٩- رباعيّات عمر الخيام/ ترجمه: صالح الجعفرى/ تحقيق وتقديم: د.صالح ژهب/ گ٢٠٠٧/١ بيروت

١٠- رباعيّات عمر الخيّام/ ترجمها نقماً عن الفارسيه: محمد صالح القرق/گ١/ ٢٠٠٨دار المناهل- بيروت

١١- رباعيّات الخيّام مع الترجمه الإنجليزيه للشاعر فيتزجيرالد/ترجمه وتقديم:بدر توفيق/گ١/١٩٨٩القاهره

١٢- احمد زكى ابو شادى (عمريّات فتزجرالد) إعداد وتقديم: احمد سويلم/٢٠٠٤ مكتبه الٲسره- القاهره

١٣- الٲوهام فى كتابات العرب عن الخيام/ يوسف حسين بكار/ دار المناهل گ١/ ١٩٨٨م

١٤- الإمام والحكيم، حجّه الحق،الفيلسوف، العالم عمر الخيّام والرباعيّات/ تأليف: د. عبدالمنعم الحفنى/ ١٩٩٢القاهره/ www.al-mostafa.com

١٥- الٲراو الفلسفيّه عند أبى العلاو المعرى و عمر الخيام، دراسه مقارنه/د. تغريد زعيميان/ www.al-mostafa.com

١٦- فن الرباعى، مختارات من الرباعيّات الفارسيه/ترجمه وتقديم: محمد نورالدين عبدالمنعم/٢٠٠٥ القاهره

١٧- مختارات من الشعر الفارسى/ الدكتور محمد غنيمى هلال/ راجع الترجمه: احمد رامى/١٩٦٥ القاهره

١٨- فنون الشعر الفارسى/ د. إسعاد عبدالهادى قنديل/گ١/١٩٧٥القاهره

١٩- رباعيّات نظام الدين الٲصفهانى.../ حققها وقدّم لها: د. كمال ابوديب/گ١/١٩٨٣بيروت.

٢٠- الربيع (بهارستان)/ بدالرحمن الجامى/ ترجمه و تعليق: الدكتور احمد كمال الدين حلمى/ ١٩٨٦- ژات السلاسل للگباعه و النشر/ الكويت

٢١- تتمّه صوّان الحكمه/ ڤهيرالدين البيهقى/ www.alwarraq.com

٢٢- تاريخ الحكماو قبل ڤهور الإسلام و بعده نزهه الٱرواح و روچه الٱفراح) شمس الدين الشهرزورى/تحقيق: د. عبدالكريم ابو شويرب/ دار بيبليون- باريس (بلا تاريخ)

٢٣- ئٓپار البلاد وأخبار العباد/ زكريّا بن محمد بن محمود القزوينى/-www.al-mostafa.com

٢٤-جامع البدائع/محيى الدين صبرى الكردى/ گ١/ ١٣٣٥هـ (١٩١٦م) القاهره/www.al-mostafa.com

٢٥- مجمع الآداب ڧ معجم الٱلقاب/ كمال الدين ابوالفچل عبدالرزاق بن تاج الدين احمد المعروف بابن الفوگى (٦٤٢- ٧٢٣ هـ = ١٢٤٤- ١٣٢٣م) تحقيق: د. مصگفى جواد/ ١٩٦٣ دمشق

٢٦- ابوالعلاو المعرّى ، المنتخب من اللزوميّات .../ إختاره وقدّم له...هادى العلوى/ گ١/ ١٩٩٠ مركز الابحاپ والدراسات الاشتراكيه ڧ العالم العربى

٢٧- صوت أبى العلاو/ گه حسين/٢٠٠٧ دار المدى للپقافه والنشر

٢٨- رياچيّات عمر الخيّام/ الدكتور رشدى راشد و الدكتور بيجان وهاب زاده/ ترجمه الدكتور نقولا فارس/ گ١ بيروت ٢٠٠٥

٢٩- الإسماعيليّون ڧ العصر الوسيگ/ د.فرهاد دفترى/ ترجمه: سيف الدين قصير/ گ١/١٩٩٩دار المدى.

٣٠- التشيّع والتحوّل ڧ العهد الصّفوى/ كولن تيرنر/ ترجمه: حسين على عبدالسّاتر/ گ١/٢٠٠٨ منشورات الجمل/ألمانيا- بغداد.

٣١- بحپاً عن الجمال/ ف . سميلجا / ترجمه: عبداللّه حبّه/ ١٩٧٦ موسكو

٣٢- التقويمان الهجرى والميلادى/ فريمان جرنفيل/ ترجمه: د. حسام محيى الدين الآلوسى/گ٢/١٩٨٦بغداد

٣٣- المنجد ڧ الٱعلام دار المشرق - بيروت ١٩٩٦

بەعەرەبی – وتارو لێکۆڵینەوە:

١- عمر الخيام عند المستشرقين/علی دشتی/ترجمها عن الفارسيه:د.يوسف حسين بكار،مجلّه (نزوی)/ ئینتەرنێت
٢- سمعت صوتاً هاتفاً فی السّحْر/ موسی بيدج/ مجلّه شيراز/ع(١١) ربيع٢٠٠٩- گهران
٣- عمر الخيام ، رباعيّات شعريّه ومعادلات رياچيّه/ مارتن نك/ ئینتەرنێت
٤- عمر الخيّام: متصوف أم زنديق؟ كتاب(المسواك) للمترجم الفرنسی جان إيف لاكروا/ عرچ: زينب مرعی/ ئینتەرنێت
٥- فی ما لايقبل الترجمه/ عبدالسّلام بن عبدالعالی/ ئینتەرنێت
٦- براوه الخيام من رباعياته!/بكری شيخ أمين/مجله الحج ، عدد محرم١٤٢٧هـ/ ئینتەرنێت
٧- فتوی عن الخيّام للشيخ محمد صالح المنجد/www.alkashf.net
٨- عمر الخيام مئه وخمسون عاما علی الترجمه الانكليزيه وقرنان علی ولاده المترجم/ابراهيم درويش/ الإينين ٤ يناير /2010 ئینتەرنێت

بەکوردی:

١- چاربەندێت خەیامی/ وەرگێڕ: مەلا خەلیل مشەختی/١٩٩٦ دهۆك – کوردستان
٢- خەیامی هەزارانە/ لێکۆڵینەوە: سەلاحەددین ئاشتی/ ٢٠٠١ هەولێر- کوردستان
٣- کوردو خەیام نەناسین/ خوسرەو جاف/٢٠٠٤ هەولێر- کوردستان

٤-چوارینەکانی خەییام/وەرگێڕاوی:سەلام/لەژێر چاودێری:مامۆستا عەلائەددین سەجادی/انتشارات کردستان – سنە، چاپی یەکەم (٢٠١٠)
٥- چوارینەکانی خەیام/ وەرگێڕانی: ئەحمەد شاڵی/ ١٩٩٩ سلێمانی – کوردستان
٦- دیوانی گۆران/ محمّدی مەلا کەریم کۆی کردوەتەوە و ئامادەی کردوەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە/ بەغدا ١٩٨٠
٧- دیوانی عەونی/ پێداچوونەوەو رێکخستن: فەرهاد عەونی/ چاپی دووەم/ هەولێر- کوردستان ٢٠١١
٨- چوارینەکانی نەخەعی/گۆڕینی لە فارسیەوە: شێخ سەلام/١٩٦٩ کتێبخانەی پیرەمێرد- سلێمانی
٩- کەمالی و ئەدەبیاتی فارسی، بەراوردکاری/ د. محەمەد نوری عارف/ چاپی یەکەم ١٩٩٩ هەولێر- کوردستان

بەتورکی ئازەری:

خیّامین رباعیلرینین ترکی یُزری دیلینه ترجمه‌سی/ چئویرون: اکبر مدرس اول – شیوا/ تهران

بەئینگلیزی و ئیسپانی و پۆرتوگالی:

١-Omar Khayyám, Wikipedia, the free encyclopedia

٢- Rubaiyat of Omar Khayyam, by: Edward FitzGerald,

First Edition sequencing preserved

٣- Rubaiyat of Omar Khayyam, Comparison of Versions,

by: Edward FitzGerald 1859, Edward Whinfield 1883, Arthur Talbot 1908, Richard Brodie 2001

٤- Poemas de Omar Khayyam (Rubaiyat), T: Joaquín V. González

٥ - Os Rubaiyat de Omar Khayyam,versão em português de Afredo Braga
6- 2009 anniversary-translations in Portuguese
7- Uma Leitura de Fernando Pessoa "ele mesmo" à Luz do Ruba'iyat de Omar Khayyam / Márcia Manir Miguel Feitosa.

ئینتەرنێت:

بە زمانێن: عەرەبی، فارسی، تورکی، ئینگلیزی، ئیسپانی، پۆرتوگالی و ئوردی، نەمازە(ئینسکلۆپیدیای ئازاد) Wikipedia, the free encyclopedia

*** (می و مینا)**

(٩٣٦ لاپەڕەیە) پێم وایە گەورەترین پەڕتوکە دەربارەی خەییام و بەرهەمەکانی و، زۆرینەی وتارو لێتۆژینەوە باشەکانی پەیجۆوانی ئێران وجیهانی تێدایەو، سوودم لێیان وەرگرتووە، بۆیە بە پێویستم زانی پێرستەکەی لێرەدا بڵاوبکەمەوە:

× مقدمه/ علی دهباشی

× قدیمترین اگلاع از زندگانی خیام/ استاد بدیع الزمان فروزانفر

× خواجه امام عمر خیامی/ علامه محمد قزوینی – دکتر محمد معین

× خیام در تاریخ ادبیات ایران/ دکتر ژبیح الله صفا

× راجع به احوال حکیم عمر خیام نیشابوری/ استاد عباس اقبال ێشتیانی

× حکیم خیام نیشابوری/ عبدالباقی گولپینارلی ، ترجمه: دکتر توفیق سبحانی

× حکیم عمر بن ابراهیم خیام نیشابوری/ دکتر سید محمد رچا جلالی نائینی

× مقدمه‌ای بر گربخانه/ استاد جلال الدین همائی

× گل سرخ نیشابور/ استاد مجتبی مینوی

× تحقیقات درباره خیام/ دکتر قاسم غنی

× شخصیت و منش عمر خیام شاعر/ ێرتور کریستن سن ، ترجمه: دکتر فریدون بدره‌ای

× زندگانی و کار حکیم عمر خیام نیشابوری/ سوامی گوند تیرته– ابوالقاسم قندهاریان

× نکاتی درباره عمر خیام نیشابوری/ دکتر رچا زاده شفق

× یك یا چند خیام/ استاد محمد محیگ گباگبایی

× وگن خیام/ حسن وحید دستگردی

× نگاهی به زمان و جهان خیام/ فردین مهاجر شیروانی و حسن شایگان

× عمر خیام ، منجم ، ریاچی دان و شاعر/ ج.ا.بویل ، ترجمه: حسن انوشه

× عمر خیام/ مینورسکی ، ترجمه: بهاء الدین خرمشاهی

× ورود به دنیای خیام/ دکتر جعفر ێقایانی چاوشی

× رباعیات خیام/ محمد علی فروغی و قاسم غنی

× سیری در زندگانی خیام و نگاهی به رباعیات او/ دکتر محمد اسماعیل رچوانی
× خیام ، شاعر مرموز/ ژیلبر لازار، ترجمه: دکتر سیروس ژکاو
× یك دم میان دو عدم/ دکتر غلامحسین یوسفی
× خیام و درد روشن بینی/ دکتر محمد علی اسلامی ندوشن
× شك و انکار در اشعار خیام و حافڤ/ عبدالعلی دست غیب
× خیام پیر نیشابور/ دکتر عبدالحسین زرین کوب
× خیام قیلسوف/ صادق هدایت
× حکیم عمر خیام و مسأله واحد و تکپیر/ دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی
× خیام و تصوف/ اسماعیل یکانی
× نوروزنامه/ دکتر محمد جعفر محجوب
× فهرست کوتاهی از اکتشافات ریاچی خیام/ دکتر فچل الله رچا
× ابوالفتح عمر بن ابراهیم الخیامی (عمر خیام)/ دکتر سید حسین نصر، ترجمه: احمد ێرام
× ێیا خیام ریاچی دان همان خیام شاعراست؟/ علی رچا ژکاوتی قراگوزلو
× خیام و تقویم جلالی/ سید حسن تقی زاده
× ابعاد جهانی شخصیت خیام/ دکتر ابوالقاسم رادفر
× خیامی و خیام شاعر در زبانهای خارجی/ گودرز نجفی
× مقدمه‌ای بر رباعیات خیام به زبان فرانسوی/ ژیلبر لازار، ترجمه: هرمز میلانیان
× فیتز جرالد مترجم انگلیسی ترانه‌های خیام/ مسعود فرزاد
× فیتز جرالد و حکیم عمر خیام/ پیتر ایوری ، ترجمه: هوشنگ پیر نڤر
× ێراو و عقاید برخی از دانشمندان مغرب زمین/ اسماعیل یکانی

× مگالعات مورخان و منتقدان خاورزمین درباره عمر خیام/ حسین دانش ، ترجمه: توفیق سبحانی
× خیام شناسی در ژاپن/ دکتر هاشم رجب زاده
× خیام از زاویه دید معاصران/ علی دشتی
× بررسی های تحلیلی و تگبیقی رساله موسیقی خیام/ دکتر ساسان سپنتا
× نامەای از سنائی به خیام/ استاد مجتبی مینوی
× خیام و غزالی/ جمشید سروشیار
× تاریخچه تحقیقات ایران شناسان روس/ نرگس محمدی بدر
× شراب نیشابور(٧٢رباعی)/ ترجمه انگلیسی: کریم امامی
× ٩٤ رباعی از خیام
× کتابشناسی کتابهای فارسی درباره حکیم عمر خیام/ زهرا و فاگمه انگورانی

** شاعران کُرد پارسی گوی
(هۆزانڤانێن کوردی فارسی زمان):

ئەم پەرتوکە (٩١٢ لاپەرەی قەوارە گەورەیە) لە دانانی توێژەری گەورە سەججادی یە بە پشتەوانەی ١٤٨ کتێب و ٣٢ دەستنووس و، پێناسەی ١٢٥٤ شاعیری کورد رەگەزی تێدایە، لە سەرەتای سەرهەڵدانی شیعری فارسییەوە تا ناڤینی نەودەکانی سەدەی بیستەم ، دگەڵ نموونەیەك یا پتر لە شیعری هەر شاعیرێك.هەندێکیان لە شاعیرە بەرجەستەکانی ئێرانن، بەلام عومەر خەییام دگەڵیانا نییە. ئەمانەش ناڤێن هەندێکیانن:

بەسسام کورد خارجی، ئەبوولحەسەن لۆکری، بابا تاهیر هەمەدانی، پوور فرەیدوون ، شەهابەددین سوهرەوەردی ، قەتڕان تەبریزی، نیزامی گەنجەوی، عەبدوڵڵا هاتفی، جەمالەددین محەممەد ئەصفەهانی، کەمالەددین ئیسماعیل، فەخرەددین عیراقی، عوبێد زاکانی، مەجدەددین هەمگر، مەحموود شەبەستەری، صەڤ ددین ئەردەبیلی، خەتائی (شا ئیسماعیلی صەفەوی)، سەحابی ئەسترئابادی، صەبا کاشانی، قائانی شیرازی، تاهیرە(قووڕەتو لعەینی بەهائی)، مەستوورە کوردستانی، حەیران دونبڵی، بەهار شای شاعیران، ئەبو لقاسم لاهووتی کرماشانی، ڕەزا تەوفیق فەیلەسووف، عیشقی کوردستانی، پژمان بەختیاری، ئەبوو توراب جەلی، میهرداد ئاوێستا، سیمین بەهبەهانی، کەززازی کرماشانی، عەبدەلحوسێن زەڕین کوب، مەسعوود فەرزاد، ئەبوو لقاسم ریاحی، تورەج نگەهبان، ئیرەج دهقان، عەلی مووسا گەرماروودی، یەدوڵڵا مەفتوون ئەمینی، و سەیید عەلی صاڵحی. هەڵبەتە مامۆستا سەججادی چەند شاعیرێکی تری کورد ڕەگەز بۆی ساغنەبوونەتەوە.

جەلال زەنگابادی

* جەلال حوسێن محەممەد پاڵانی
* هۆزانڤان و پەیجۆیە بە زمانێن عەرەبی وکوردی و، پاچڤەوانە لە نێوانیان و، بۆیان لە زمانێن : فارسی ، ئینگلیزی ، ئیسپانی و تورکییەوە. جگە لە ناوی راشکاوی خۆی (جەلال وەردە) و(جەلال زەنگابادی) بە پتر لە دە ناوی خوازراو بەرهەمی پەخشکردۆتەوە.هەندێ جار بەرهەمە عەرەبییەکانی دەکوردێنێ و، هەندێ جاریش بەپێچەوانەوەو، جارجاریش دەقە بیانییەکان بۆ عەرەبی و کوردی لە هەمان کاتدا وەردەگێڕێت.
* لە (١٢/١/ ١٩٥١ز) لە گوندی (قەڵا) لە دەڤەری زەنگاباد – کوردستانی عیراق لەدایکبووەو، لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٦٠دا بابی بەهۆی هەڵوەستی نیشتمانپەروەرییەوە تیرۆرکراوە، بۆیە بۆ بژێوی خۆی و خێزانیان ملی ناوەتە چەندین کارو پیشەوەو سەرفرازانە ژیاوە، تەنانەت لە ساڵانی (١٩٨٧-١٩٩٧) دا لەسەر شووسە کتێبەکانی نامەخانەی خۆی فرۆشتووە.
* لەساڵی ١٩٦٩دا خانەی مامۆستایانی لە کەرکووک تەواوکردووەو، بیست ساڵ (١٧ ساڵی رەبەق دوورخراوو نیمچەدوورخراو لە گوندانی دوور و هەرەدوور) مامۆستایەتی کردووەو، لە ساڵی ١٩٩٢دا راژەی بۆ وەزارەتی رۆشنبیریی هەرێمی کوردستان گواستۆتەوە.
* خۆرۆشنهزرە، کە لە ساڵی ١٩٦١وە دەستی بەخوێندنەوەکی کۆزانی کردووەو، لەساڵی ١٩٦٣وە دەستی داوەتە نووسین و، لە ساڵی ١٩٦٧وە و پێهەل بەرهەمێن زۆرو زەبەندەی لە رۆژنامە و گۆڤارەکانی عیراق و دەرەوەو، ئینتەرنێت بڵاوکردۆتەوە.

* هـەر لـە لاوێتییـەوە وەکـو کەسـایەتییەکی رادیکـاڵی سـەربەخۆ خـەباتی رۆشـنهزریی کـردووە، نەخاسـمە لـەبواری هەڤپـەیڤینی رۆشـنهزرییدا. بـەڵام لـە دەیـان کتـێبی دانـراوو وەرگێـڕدراوی تـا ئێسـتا دە- دوازدە کتێبێکـی پەخشکراون.

* لـە سـاڵی ١٩٧٧وە تـا ١٩٨٨ وەکـو نووسـەر لـە گۆڤـاری (الپقافـە)ی دکتـۆر صـەلاح خـاڵص کـاری رۆژنامـەڤانی کـردووەو، هـەروەها لەپاشـی راپـەڕینی ١٩٩١وە وەکـو نووسـەر و سەرپەرشـتیاری زمانـەوانیی و سـکرتێری نووسـین و سـەرۆك و جێگـری سـەرۆکی نووسـین لـە چـەندین رۆژنامـەو گۆڤـاری هـەرێمی کوردسـتاندا کـاری کـردووەو، لـە چـەند بۆنەیـەکی رێزلێنانـدا رێـزی لێنـراوە: سـەندیکای رۆژنامەنووسـانی کوردسـتان لـە (١٩٩٣) و(١٩٩٨) و وەزارەتـی رۆشـنبیریی هـەرێمی کوردسـتان لـە(٢٠٠٣) و بنکـەی گەلاوێـژ لـە (٢٠٠٥) و بارزان نیووز لە(٢٠١١)

* بـە سـەدان دەقـی وێـژەڤانی و هـزری و دەیـان کتـێبی پاچڤەکراو و دانـراوی وێـژەڤانێن کـوردو عیراقـی (کـە هەنـدێکیان مامۆسـتای زانکـۆن) پێداچـۆتەوە وچاکسازی کردووە.

* سەدان وتارو لێتۆژینەوەو بابەتی پاچڤەکراوی لە رۆژنامەو گۆڤارانی عەرەبی و کـوردی بڵاوبۆتـەوەو، لـە دەیـان پـەڕتوکی دانـان و پاچڤە، ئـەم پەڕتوکانـەی بڵاوبۆتەوە:

١- عشرون قصّە کردیّە/ ترجمە مشترکە/١٩٨٥

٢- سـاعات مـن قصـب/ ٦٠ قصـیدە مختـارە لشـێرکو بـێکّس/ ترجمـە مشترکە/١٩٩٤

٣- أوتار التنائی...../ فرهاد شاکلی(٦٩ قصیدە) ترجمە ٢٠٠٤

٤- قلّ الصّوت و قصص أخری/ حمە کریم عارف/ ترجمە وتقدیم ٢٠٠٥

٥- قصائد تأبى أيَّ عنوان و...../ (٢٥ قصيده) جلال زنكۆابادى ٢٠٠٩

٦- ها هى معجزتى/ (٦١ قصيده حب) جلال زنكۆابادى٢٠٠٩

٧- تأبى المنفى أينما رحلت/ ١٠ قصص: فاچل كريم احمد/ ترجمه مشتركه ٢٠٠٩

٨- سنه ڤى الجحيم/ مژكّرات: مهاباد قرْداغى/ ترجمه ٢٠١٠

٩- ديوان عمر الخيّام/ دراسه وترجمه منپومه ٢٠١٠

١٠- الپقافه الكرديه، مشكلات ، معچلات وێفاق.. ٢٠١٠

١١- پلاپ قصص للفتيان/ گەلاوێژ/ ترجمه ٢٠١٢

١٢- أسگوره كلى ناوكۆردان ، قصه گويله للفتيان/ گەلاوێژ/ ترجمه ٢٠١٢

١٣- الخادمه ، روايه/ گەلاوێژ/ ترجمه ٢٠١٢

* پتر له ده پەڕتوكى دانان و پاچڤەى لە گۆڤاران ميناك (كتێبى ژماره) و لە ماڵپەڕان بڵاوبۆتەوە.

* ده پەڕتوكێكى لەم لاو لەو لا چاوەڕێى چاپ و بڵاوكردنەوەيە.

حەمە کەریم عارف

× **وێژەڤان و پاچڤەوان و رۆژنامەڤانە**

× **کەرکووکییە و لە ساڵی ١٩٥١دا لەدایکبووە**

× **لە ساڵی ١٩٧٥ کۆلیژی ئەدەبیاتی بەغدای تەواوکردووە**

× **لە ساڵی(١٩٧٤- ١٩٧٥)دا پێشمەرگەی شۆڕشی کوردستان بووە، هەروەهاش لە هەشتاکانی سەدەی رابردوودا بۆ ماوەی نۆ ساڵ ، بێ وابەستەگی حیزبی ، پێشمەرگە بووەو، وەکو بەشدارییەکی مەیدانی و ویژدانی لە خەباتی رەوای نەتەوەی کوردا شانازی پێوەدەکاو منەت بەسەر کەسدا ناکا، چوونکە باوەڕی وایە، کە رۆڵەی میللەتی مەزلووم مەحکوومە بە پێشمەرگایەتی.**

× **لە ساڵی ١٩٧٣ نوخشەی بەرهەمی بڵاوبۆتەوەو، تا ئێستا پتر لە(١٠٠) کتێبی دانان و پاچڤەکراوی هەیە، کە هەندێکیان هێمان بڵاونەبۆتەوە.**

× **لە بواری رۆژنامەڤانیدا دەیان ساڵ چالاکیی نواندووە، کە سەرنووسەر یان بەڕیوەبەری نووسین یان سکرتێری نووسین یان ئەندامی دەستەی نووسەرانی ئەم گۆڤار و پەخشکراوانە بووە: گزنگ ، نووسەری کوردستان ، کەلتوور، نووسەری کورد ، ئاڵای ئازادی ، گوڵانی عەرەبی و نەوشەفەق.**

× **جگە لە ناوی راشکاوی خۆی ، بەم ناوە خوازراوانەیە بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە: گۆڤەند ، زنار، سیپان ، پاکزاد، محەمەدی حاجی ، سیروان عەلی ، دیدار هەمەوەندی ، هێژا، هامون زێباری ، بازەوان عەبدولکەریم و (ح ع)**

× له هەشتاكانی سەدەی رابردووه تا ٢٠ ئابی ٢٠١٠ راستەخۆ سەرپەرشتی و سەرۆكایەتی لقی كەركووكی یەكێتیی نووسەرانی كوردی كردووه.

× چ بەرهەمە پەخشبووەكانی و چ ئەوانەی بۆ چاپ ئامادەن ، هەر كەسێ یان گرووپێ یان دەزگایەك دەتوانێ چابیانكاتەوه یان چاپیانكات ، بە مەرجی پرسكردن به خۆی.

× ئەمەش هەندێك له بەرهەمە پەخشكراوەكانیه دگەڵ ئاژه بۆ چاپی یەكەم یان دووەمیان:

*** چیرۆك و رۆمان:**

- تیرۆژ ، كۆچیرۆك/ ١٩٧٩
- كۆچی سوور، كورته رۆمان/١٩٨٨
- بەیداخ، كورته رۆمان/ ١٩٨٨
- داوەتی كۆچەرییان ، كۆچیرۆك/ چ٢- ٢٠٠٥
- لەخۆبێگانەبوون ، كۆچیرۆك/ ١٩٩٩

*** وتارو لێكۆڵینەوەو زمان:**

- پەلكە رەنگینە/ ٢٠٠٤
- راگەیاندن لەنێوان حەقیقەت بێژی و عەوام خەڵەتێنی دا/ ٢٠٠٥
- پەیڤستانی من/ ٢٠٠٩
- ناودارانی ئەدەب/ ٢٠٠٩
- شیعر كوژی/ ٢٠١٠
- خیانەتی حەڵاڵ/ ٢٠١٠
- توحفەنمای ئەدەبیاتی جیهانی/٢٠١١
- وقفات فی رحاب الپقافە الكردیە/ ٢٠١٠
- چۆنیەتی فێربوونی زمانی فارسی/٢٠٠١

- گۆڤەندو زنار(فەرهەنگی فارسی - کوردی)/ بەرگی یەکەم٢٠٠٦- بەرگی دووەم ٢٠٠٨

* پاچڤەی کورتە چیرۆك:

- چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگی/ چ٢- ٢٠٠٤
- جیٚ پیٚ ، کۆمەڵە چیرۆکی فارسی/ ٢٠٠٦
- چیرۆکستان ، کۆمەڵێك دەقی چیرۆکی جیهانی و رەخنە/ ٢٠٠٥
- ئەو بەرخەی کە بوو بە گورگ ، عەزیز نەسین/ ٢٠٠٨
- زارۆکستان (بۆ منداڵان)/ ٢٠٠٨
- لە گەنجینەی حیکایەتی تورکمانییەوە/ ٢٠٠٨
- بووکی هەزار زاوا، بزورگی عەلەوی/ ٢٠١٠

* پاچڤەی رۆمان:

- رێبەر، مەهدی حوسێن/ ١٩٨٣
- نینا، سابت رەحمان/ ١٩٨٥
- نامۆ، ئەلبێر کامۆ/ ١٩٨٧
- دوورەوڵات ، ع. قاسموٚف/ ٢٠٠٠
- هاوماڵەکان ، ئەحمەد مەحمود/ چ ٢- ٢٠٠٠
- ئازادی یا مەرگ ، کازانتزاکیس/ ٢٠٠٣
- بێناسنامەکان ، عەزیز نەسین/ ٢٠٠٦
- گێڕانەوە(ریوایەت)، بزورگی عەلەوی/ ٢٠١٠
- هەژاران ، دستۆڤسکی/ ٢٠١١
- شازادەو گەدا، مارك توین/ ٢٠١١
- باڵندەکەی من ، فەریبا وەفی/٢٠١١
- جەمیلە ، جەنگیز ئایتماتۆف/٢٠١٢

- ئەو پیاوەی سێبەرەکەی خۆی فرۆشت ، شامیسۆ/٢٠١٢
- دۆزەخی پیرۆز، بورهان شاوی/٢٠١٢
- من و نەنکم و ئیلاریۆن و ئیلیکۆ، نودار دومبادزە/٢٠١٢

*** پاچڤەی داستان:**

- ئیلیادە ، هۆمیرۆس/٢٠٠٩
- ئۆدیسە ، هۆمیرۆس/٢٠١١

*** پاچڤەی شانۆنامە:**

- دادپەروەران ، ئەلبێر کامۆ/٢٠٠٣
- بەدحاڵیبوون ، ئەلبێر کامۆ/٢٠٠٣
- ریچاردی سێیەم ، شەکسپیر/٢٠٠٩
- گەمەی پاشاو وەزیر، عەبدوڵلا ئەلبوسیری/ ٢٠٠٧
- دکتۆر...، برانسیلاڤ و جەلیل قەیسی/٢٠١٢

*** پاچڤەی رۆشنبیریی هەمەجۆر:**

- مێژووی رەگ و رەچەڵەکی کورد، ئیحسان نوری پاشا/١٩٩٨
- کورد لە ئیسکلۆپیدیای ئیسلامیدا/ ١٩٩٨
- کورد گەلی لەخشتەبراوی غەدرلێکراو، کوینتەر دیشنەر/ چ٣-٢٠٠٤
- ریالیزم و دژەریالیزم لە ئەدەبیاتدا، سیروس پرهام/٢٠٠٤
- هونەرو ژیانی کۆمەڵایەتی ، بلیخانۆف/٢٠٠٥
- گوزارشتی مۆسیقا، د. فوئاد زەکەرییا/٢٠٠٦
- قوتابخانە ئەدەبییەکان ، رەزا سەید حسەینی/٢٠٠٦
- لە مەهابادی خوێناوییەوە بۆ کەنارێن ئاراس ، نەجەف قولی پسیان/٢٠٠٦
- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (لە کۆنەوە تا سەدەکانی ناڤین)/٢٠٠٨
- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (لە رینیسانسەوە تا ئێستا)/٢٠٠٨

- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (ئەدەبیاتی ئینگلیزی زمان)٢٠٠٨
- ئەبو زەر، د. عەلی شەریعەتی/٢٠١٠
- مێژووی ئەدەبیاتی رووسی ، سەعیدی نەفیسی/٢٠١٠
- کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستەمدا، کریس کۆچیرا/چ٦- ٢٠١١
- نامەکانی تۆلستۆی/٢٠١٢
- با خەییام باش بناسین ، جەلال زەنگابادی/٢٠١٢

*** گەلێك لەو بەرهەمەکانی بۆ زمانێن: عەرەبی و فارسی وسوێدی پاچڤەکراون، لەوانەش:**

- کوچ سرخ ، داستان بەفارسی/١٩٨٧
- ڤلّ الصوت و قصص أخری ، ترجمه وتقدیم: جلال زنگابادی/٢٠٠٥
- الرحیل الدامی ، روایه، ترجمه وتقدیم : جلال زنگابادی/٢٠١٢

ناوەڕۆك

پێشکەش
هووم
وەربەرە
خەییام شاعیری زانایان و زانای شاعیران
دەربارەی چوارینە
چوارینەکانی خەییام لەزمانی عەرەبیدا
مشتومڕێکی بێ بڕانەوە
ئەدگارێن هۆزانێتیی و کاریگەری و پاچڤە
فەرهەنگیلە
ناڤ نما
چاڤکانی و ژێدەران
جەلال زەنگابادی (پێناسە)
حەمە کەریم عارف (پێناسە)